

3443

У-32

**ЎЗБЕКИСТОН
РЕСПУБЛИКАСИ-
МУСТАҚИЛ
ДАВЛАТ**

«АДОЛАТ»

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
И. МУМИНОВ НОМИДАГИ ФАЛСАФА ВА ҲУҚУҚ ИНСТИТУТИ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ — МУСТАҚИЛ ДАВЛАТ

Тошкент «Адолат»
1995

ББК
67.99(5У)
У 82

Мазкур китобда Ўзбекистон Республикасининг мустақил давлат сифатидаги хусусиятлари: мустақилликнинг ҳуқуқий асослари; истиқлол ғояларининг тарихи; давлатчиликнинг пойдеворлари; давлат ҳокимияти тизимининг тамойиллари; давлат ҳокимиятининг олий вакиллик, ижро ва суд ҳокимиятларининг ҳуқуқий ҳолати, сайлов тизими, давлатнинг ислохотчилик тавсифи, давлат рамзлари; ўзбеклар давлатининг халқаро ҳуқуқ субъекти сифатидаги мавқеи, иттифокдан — Мустақил давлатлар Ҳамдустлигигача босиб ўтган сиёсий ва ҳуқуқий йўли, Мустақил Давлат Ҳамдустлиги аъзолигининг ҳуқуқий мақоми борасида Республикамининг етакчи ҳуқуқшунос олимларининг фикр ва мулоҳазалари мужассамланган.

Ушбу рисола мажмуи кенг китобхонлар оmmasига мулжалланган.

Ўзбекистон Республикаси — мустақил давлат // Масъул муҳаррир А. Х. Саидов. — Т.: Адолат, 1994. — 232-б.

Сарл. олда: Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси, Фалсафа ва ҳуқуқ ин-ти.

Республика Узбекистан — независимое государство.

ББК 67.99(5У)

Масъул муҳаррир
А. Х. Саидов

Таҳрир ҳайъати: Ш. З. Ёрзаев, М. М. Файзиев, Ҳ. К. Жалолов.

1203020000—002

15—95

,01)—95

© «Адолат», 1995.

Библиотека
СамСХИ
ИНВ. № 5872 6.

ЎЗБЕКИСТОНДА АДОЛАТЛИ ДЕМОКРАТИК ҲУҚУҚИЙ ДАВЛАТ АРҚОНИНИНГ БЕШ АСОСИЙ ТАМОЙИЛИ

(Муқаддима ўрнида)

Давлат мустақиллигига эришиш Ўзбекистонга иқтисодий ва ижтимоий тараққиёт, маданий ва маънавий янгилашнининг улкан истиқболларини очиб берди. Озодликни қўлга киритган ҳар бир давлат ўз тараққиёт йўлини излайди, янги жамият қуришга, давлат ҳуқуқий тизimini ишлаб чиқишга интилади. Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқий давлат қурилишининг асосий тамойилларини — республиканинг ўзига хос хусусиятларини, халқ анъаналари ва миллий урф-одатларини, кишиларнинг турмуш тарзини ҳисобга олувчи ўз йўлига қатъий ва изчил амал қилишидадир.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримовнинг асарлари¹да Республикамизда янги ижтимоий тизимга ўтишнинг пухта ўйлаб қурилган қондалари ишлаб чиқилган. Ишлаб чиқилган тараққиёт йўли Конституцияга — асосий қонунга асослангандир. Бизнинг ҳуқуқий сиёсатимиз ўз миллий давлатчилигимизни, иқтисодиётимизни ва маънавиятимизни камолат чўққисига олиб боришга қаратилган.

И. А. Каримов рисолаларида мақсадлар аниқ белгилаб олинган — бу маданий ва барқарор бозор иқтисодиётига, ошкора ташқи сиёсатга асосланган фуқаролик жамияти, демократик ҳуқуқий давлат барпо этишдир. Фақат замондошларимизнинг тақдиригина эмас, балки биздан кейин шу замонда яшайдиган бўлгуси келажак авлодларимизнинг тақдири ҳам бизнинг қандай давлат қуришимизга боғлиқ. Бу давлат Ўзбекистон халқининг муносиб ҳаёт кечишини, унинг ҳуқуқ ва эркинликла-

¹ Каримов И. А. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли — Т.: Ўзбекистон, 1992 йил, 9-бет; Каримов И. А. Янги уй қуришни тўриб, эскисини бузманг — Т.: Ўзбекистон, 1993 йил, 5,7-бетлар; Каримов И. А. Буюк мақсад йўлидан оғишмайлик — Т.: Ўзбекистон, 1993 йил 21—22-бет; Каримов И. А. Ўзбекистон — келажакни буюк давлат — Т.: Ўзбекистон, 1993 й.

и кафолатлаши, миллий қадриятлари ва маданияти ланишини, маънавий камол топишини таъминлаши ак.

Адолатли демократик ҳуқуқий давлат бўлган Ўзистоннинг давлат тузилишига бешта ҳал қилувчи ойил асос қилиб олинган. Суверен давлат қуриш-г ишлаб чиқилган ва амалга оширилаётган бу беш он — тамойиллар кўп йилларга мўлжалланган бутун грамминг негизи ҳисобланади.

Ҳўш, бу арконлар-тамойиллар қандай?

Биринчидан, иқтисодий ислоҳотлар ҳеч қачон сиёсат-г таъсири остида бўлмаслиги, бирон бир мафкурага сундирилмаслиги керак. Бу эса иқтисод ҳамиша сиё-дан устун турмоғи керак, деган маънони билдиради. тисодни мафкура таъсиридан чиқармоқ лозим. Ўт-и йиллар иқтисодиёт ғоят сиёсийлаштириб юборил-эди. Сохта социалистик иқтисодий назарияга сингиб-ган ақидапарастлик, догматизм узоқ йиллар даво-да ҳозирги замон илмий тафаккурининг чўққиси деб-сатиб келинди ва шунинг оқибатида у ватан Иқти-дий фанининг ривожланишига катта зиён етказди, анча қашшоқлаштириб қўйди.

Иккинчидан, иқтисодни бошқаришда, айниқса, бозор-тисодига ўтилаётганда, давлат бошқарув жиловини-дан чиқармаслиги керак. Фақат давлатгина, қону-й асосда сайланган ҳокимиятгина асосий ислоҳотчи-тиши мумкин ва лозим. Бундан ташқари, давлат сан-юрлик ва тўрачиликка, бюрократизмга, таркиб топ-г психологияга барҳам бериши, бозор иқтисодиёти-фраструктурасини жорий этишга рағбатлантириши-рак. Шунингдек у ижтимоий ларзаларга йўл қўймай-ган оқилона ва изчил сиёсат юритиши лозим. Фақат-ндагина халқ ҳаётида ижобий ўзгаришларга эри-ш, ислоҳот йўлидан илгарилаб бориш ва жамият-ни бутун фаолият соҳасини янгилаш мумкин.

Мустақил тараққиёт йўлига кирган кўпгина мам-катларнинг тажрибаси давлат ҳамиша туб ўзгариш-ринг пешқадами бўлиб келганлигидан далолат бе-ди. Бир томондан, мамлакатни ва унинг аҳоли-ни ҳимоя қилган, иккинчи томондан, одам-рни, ташкилий тузилишларни ислоҳотларга тайёрла-ди. Давлат бамисоли уларни янгича яшашга мажбур-ган ва рағбатлантирган.

Эски тузум таянчлари емирилган ва янгиси эндигина қурила бошлаган ёш суверен давлат тарихидаги мураккаб бир даврда тартибсизлик ва бузғунчиликка йўл қўйиб бўлмайди. Бундай тартибсизлик ва бузғунчилик эса ҳокимият заиф ва уқувсиз бўлган жойда пайдо бўлади. Тоталитар тузумдан чинакам суверенитетга ўтиш даврида эса гарчи ақлли ва истеъдодли бўлса-да қандайдир академиклардан ва амалиётчилардан тузилган команда эмас, балки давлат асосий ислохотчи бўлиб чиқади. Эски жамият кетиб ўрнига янгиси қурилаётган ўтиш даврида нақ шу давлат бошқарув жиловини қўлдан чиқармаслиги керак.

Қонуний равишда сайланган кучли ҳокимият — Ўзбекистон алоҳида ўрин эгаллаб турган Марказий минтақадаги барқарорликнинг кафилидир. Ўзбекистоннинг кўп миллатли халқи ишонадиган кучли давлат—ҳокимиятгина осойишталикни сақлай олди, республикани тараққиёт йўлига олиб чиқмоқда.

Тинчликни, барқарорликни, фуқаролар ва миллатлар тотувлигини сақлаш — давлат тузиш ва иқтисодиётни замонавийлаштириш вазифаларини ҳал қилишнинг энг муҳим шартидир. Бу вазифаларни ҳал қилиш учун эса кучли ҳокимият керак.

Учинчидан, Конституция ва қонунларга қатъий риоя қилиш. Бу ҳуқуқий давлат тузишнинг зарур шартидир.

Ўзбекистоннинг Асосий қонуни — Конституциядир. Чет мамлакатларнинг ва халқаро ташкилотларнинг мутахассислари бизнинг Конституциямизни, қабул қилинган қонунларимизни энг илғор, прогрессив қонунлар сирасига дадил киритиш мумкин, деб тасдиқламоқдалар.

Ҳар бир ёш давлатда чинакам демократик қонунларга эга бўлишнинг ўзи кифоя қилмайди. Биринчи навбатда барча фуқароларнинг уларга қатъий оғишмай риоя этишларига эришмоқ зарур. Бизнинг мақсад ҳар бир фуқаронинг, шахси ва лавозимидан қатъий назар, қонунларга сўзсиз риоя этишни таъминлашдир.

Қонун ҳамма нарсадан устун турмоғи ва ҳамма учун мажбурий бўлмоғи лозим. Бизда қонунга нисбатан энг оддий ҳурмат ҳисси ва руҳига ҳурмат билан қарашни сингдириб бориш лозим. Бусиз ҳуқуқий давлат қуриб бўлмайди, инсон ҳуқуқлари ва озодлигини ҳимоя қилиб бўлмайди. Агар қонун хусусий мулкни ҳимоя қилмаса, фермерлар уйларига ўт қўйиб юбориш ҳеч гал эмас. Демократик давлат амалдорлари ва иж-

ий низолар майдонига айланиб қолади. Демак, асо-
нарса — қонунни ҳурмат қилишдир.

Ҳақиқий демократик давлатда ҳамма — хоҳ Прези-
дент ёки оддий фуқаро бўлсин, хоҳ қамбағал ёки иш-
гармон бўлсин, — қонунга амал қилади. Биз турмуш-
да барча соҳаларида қонуннинг устунлик қилишига
эътиборимиз лозим. Фуқаролар ишонган ҳокимият куч-
ли бўлади. Ишончнинг кафолати эса — қонунларга
амал бўлишидир.

Қонунчиликни ва ҳуқуқий тартибни қарор топти-
рининг бошқа жиҳати ҳам бор. У республикада ўткази-
лаётган демократик ва иқтисодий ислохотлар учун
қарор ҳуқуқий замин яратишдир. Фақат шундаги
иқтисодий ўзгартиришлардан сезиларли натижалар
кўришиш мумкин. Республикада мулкий муносабат-
ни тартибга солувчи, корхоналар фаолиятини, таш-
қиқтисодий банк, тадбиркорлик, биржа фаолияти
маларини белгилаб берувчи бир қатор қонунлар қа-
бул қилинди. Республикада корхоналарни давлат та-
руфидан чиқариш, хусусийлаштириш, акциялашти-
риш соҳасида ўтказилаётган тадбирлар ҳуқуқий заминга
эриштирилди.

Республикада изчил равишда, бозор иқтисодиётига
адаб борган сари ҳуқуқий институтлар ҳам шаклланди,
да, бозор муносабатларини маданий шаклда жорий
қилишга имкон берадиган, сохта бозор иқтисодининг ил-
латини кетишига қарши қаратилган қонунлар мажмуи
шаклланди. Вазифа фақат халқаро нормаларга мос
қилинган қонунлар ишлаб чиқиши ва қабул қилишдан
гина эмас, балки уларга сўзсиз риоя этилишидан ҳам
ибратдир. Тадбиркорлик фаолиятини ривожлантириш-
да ҳуқуқий йўлга солиш, тадбиркор шаъни кодексини
шакллантириш ва чиқиш зарур. Шунга эришиш керакки, токи
тадбиркор берган ваъдалар юзлаб қабул қилинаётган
иқтисодий қонунлар ва фармойишлардан кам эмас, балки
кўпроқ кучга эга бўлсин. Юксак маданиятли тад-
биркор ана шундай бўлади.

Гўртинчидан, кучли ижтимоий сиёсат юритмоқ керак.
Қонун муносабатларини жорий этиш билан бирга аҳо-
лини ижтимоий ҳимоялашга қаратилган таъсирчан тад-
бирларни амалга ошириб бормоқ даркор. Бу бозор иқти-
содини йўлидаги энг зарур вазифалар бўлган ва бун-
дан буён ҳам шундай бўлиб қолади. Демократик ва иқ-
тисодий ислохотлар йўлида эришилган ижодий сил-

жишлар сўнги йилларда республикада аҳолининг энг муҳтож қатламларини ишончли ҳимоя қилишга қаратилган иқтисодий сиёсат юритилганлигидан далолат беради.

У ёки бу минтақанинг аниқ шароитини, барча хусусиятлари ва демографиясини ҳисобга олмай туриб бозорга ўтишинг у ёки бу модели тўғрисида гапириб бўлмайди. Ҳамдўстликнинг бошқа республикаларидан фарқли улароқ Ўзбекистонда аҳоли бир меёрда ўсиб бормоқда. Аҳолининг йиллик ўсиши қарийб олти юз минг кишини ташкил этади, ҳолбуки Россия, Украина каби бошқа давлатларда, Болтиқбуйи мамлакатларида туғилиш кескин камайиб кетди.

Республикада демографик юкнинг энг оғирини оила зиммасига тушмоқда. Бутун аҳолининг ярмига яқини ун олти ёшгача бўлган болалар ва ўсмирлардир. Улар жисмонан бақувват ва ўқимишли кишилар бўлиб етишмоқлари учун уларни ҳимоялаш, боқиш, тарбиялаш керак. Республикада олти-етти жонли оила бир ходимнинг маошига яшайди.

Биз олдимизга буюк мақсадни — аҳолининг соғлом бўлишини таъминлаш вазифасини қўйганмиз. Дунёда биринчи бўлиб Ўзбекистонда «Соғлом авлод учун» ордени таъсис этилди. Биз биламизки, аҳоли жисмоний, маънавий, моддий жиҳатдан соғлом бўлмаса, яъни соғлом авлодсиз ривожланган мамлакатлар қаторига чиқиб олиш мумкин эмас.

Аҳолининг давлат ҳимоясига муҳтож бўлган бошқа қатлами ҳам бор — булар етим-есирлар, қариялар, ногиронлар, кўп болали оналардир. Бугун уларнинг тирикчилиги қийинлашиб қолди. Шунинг учун ҳам давлатнинг вазифаси кишилар бошига очлик ва муҳтожлик тушишига йўл қўймасликдир. Давлат ўз аҳолисини ҳимоя қила олсагина у инсонпарвар, демократик давлат бўлади.

Агар биз аҳолининг кам таъминланган қатламига, яъни кўп болали оналар, қариялар, болалар, ночор кишиларга ёрдам бермас эканмиз, ҳеч қандай бозор ҳам, тадбиркорлик ҳам бўлмайди. Биз ҳамиша ҳар дақиқада бузғунчилик келтирувчи кўр-кўрона ижтимоий портлашларга шай турган ижтимоий танглик вазиятида қоламиз.

Кишиларни ижтимоий ҳимоялаш ва кафолатлашнинг кучли ва таъсирчан механизми мавжуд бўлган-

ина ижтимоий-сиёсий барқарорликни сақлаб қолган да бозор иқтисодиёти сари тобора илгарилаб бориш-таъминлаш, ишлаб чиқариш муносабатларини туб-ислоҳ қилиш мумкин.

Аҳолини ижтимоий ҳимоялаш механизмларини ку-тириш муҳим вазфадир. Бу механизмлар доим ўзга-турувчи вазиятга, нарх-наволарнинг ва инфляция-г ўсишига мос бўлиши керак. Улар турмуш даража-и ҳар турли иқтисодий ва ижтимоий ларзалардан энчли тарзда ҳимоя қилиши ва кафолатлаши лозим. **Бешинчидан**, бозор иқтисодиётига ўтиш шошма-шо-эликсиз, босқичма-босқич амалга оширилмоғи лозим. публика ўз тараққиёт йулини танлаб олган, бу йўл ўр иқтисодиётига босқичма-босқич ўтишга асосланган. нарсани алоҳида таъкидламоқ лозимки, танлаб олин-йўлнинг асосий мазмуни ва мақсади — бу сохта ин-обий сакрашларсиз, фожиали оқибатлар ва кучли имоний ларзаларсиз, эволюцион йўл билан маданий ишда нормал тараққиётга ўтишдир.

Бу ўтиш муқаррардир, замонанинг талаби, объектив урат ана шундай. Лекин бозорга «юз» кунда ёки ш юз» кунда ўтамиз деб чўрт кесиб қўйиб бўлмай-Тегишли тайёргарлик кўрмасдан, шошқалоқлик би-бозорга ўтишни жадаллаштириш ҳар қандай ша-тда ҳам шунга олиб келадики, аҳолининг бозордан саласи пир бўлади, у бозор ғоясини қабул қилмай-халқ хўжалигида эса — кризис ҳодисалари кучайиб-ади, таркиб топган барча тузиллишлар, хужалик ало-ари тез бузилиб кетади. Бошқача қилиб айтганда, йўл уни танлаган мамлакатни тамомила вайрон қи-, жар ёқасига келтириб қўяди. Аҳолининг турмуш ажаси илгари ҳам паст бўлган Ўзбекистон шарои-а бундай шошқалоқликлар («шоковая терапия» усул-и) ҳалокатли бўлур эди. Бозор иқтисодиётига ўтиш тида янгисини қўрмасдан ўзи яшаб турган уйни ёқиб-ришнинг ҳеч ҳожати йўқ.

Бозорга босқичма-босқич ўтмоқ керак. Қўйилган сад сари қадам-бақадам илгарилаб бориш лозим. йиллар мобайнида кўпинча зўравонлик билан ки-лар миясига сингдириб келинган нарсани бир иж-ойий гуруҳни бошқасига, қарама-қарши қўймай ту-, муносабатларни қаттиқ кескинлаштирмай туриб, лаҳзада ўзгартириб бўлмайди. Ташкилий, иқтисо-, молия-кредит системасини ўзгартириш, тегишли уқий базани, бозор инфраструктурасини вужудга

келтириш, кадрлар тайёрлаш учун вақт керак бўлади. Одамларнинг ўзларини жамиятни янгилаш ва қайта тузиш зарурлигига ишонтирмай туриб, ҳаракатлантурувчи кучларни, асосий йўналишларни, далил-исботларни ўзгартирмай туриб, ислоҳотлар сари кескин ва аниқ қадам ташлаб бўлмайди, янги жамият қуриб бўлмайди, принцип жиҳатдан янги муносабатларни жорий этиб бўлмайди. Бу аввал-бошданок барбод бўлиши муқаррар бўлган навбатдаги хомхаёл бўлур эди.

Шарқий Европадаги ва собиқ Иттифоқдаги баъзи мамлакатларнинг тажрибаси кўрсатаётганидек, шошқалоқлик, қандай қилиб бўлса ҳам «олдинги уринга чиқиб олишга» интилиш, қандайдир аниқ муддатларни белгилаш ҳеч бир яхшиликка олиб келмайди, фақат турмушни нормал издан чиқаради, холос. Монополизм шароитида нарх-наволарнинг эркинлаштирилиши шунга олиб келдики, ҳаётнинг ўзи тўхтаб қолаёзди. Соғлом рақобат учун яратилмаган, истеъмолчилар манфаатлари ҳисобга олинмаган ҳолда давлат нархлари ошириб юборилди.

Керакли шароитлар яратилмасдан, аҳолини ўз турмушида бўлажак жиддий ўзгаришларга руҳан тайёрламасдан туриб, бозор муносабатларини жорий этишни тезлаштириш тескари натижаларга олиб келиши, бозор иқтисоди ғоясининг ўзини обрўсизлантириши мумкин.

Биз эволюция тараққиёт йўлининг тарафдоримиз. Бозор иқтисодиётига буюк сакрашлар билан эмас, инқилобий ўзгаришлар йўли билан эмас, балки изчил равишда, босқичма-босқич илгарилаб бориш керак. Аввал бир босқични тугаллаб, зарур шарт-шароитлар яратиб, сўнгра янги босқичга ўтмоқ керак. Шунда ҳар бир босқичда унинг устувор жиҳатлари шаклланади, уларни амалга ошириш механизмлари ҳосил бўлади. Кишиларнинг қон-қонига сингиб кетган фикрини ўзгартириш, эски қолипларни бузиб ташлаш ниҳоятда қийин. Ҳар бир босқичда кишилар тафаккурини тайёрлаб, аҳолини янги системанинг афзалликларига амалда ишонтирибгина бошқа мамлакатларда юз йиллар мобайнида яратилган натижаларга эришамиз.

Бозор иқтисодиётига сакрашлар билан ўтиб бўлмайди. Пухта ўйланган, вазмин, босқичма-босқич ўтиш энг тўғри йўлдир. Биз шунини унутмайликки, бу тез ўтиб кетадиган жараён эмас, балки мураккаб ва узоққа чўзиладиган жараёндир.

Бозор иқтисодиётига ўтиш — қуруқ мақсад эмас, балки биринчи навбатда халқ учун муносиб ва фаровон ҳаётни таъминлаш воситасидир. Бу ерда Шарқ турмуш тарзидини, психологиясини, фалсафасини, буюк ислом диндорларини ҳисобга олмоқ керак. Бозор — бу психологиядир. Буни ҳисобга олмасдан бўлмайди. Шунинг учун бизнинг асосий вазифамиз ҳеч қандай ижтимоий муносабатларсиз, очлик, қашшоқлик кўрмасдан, кишиларга ён-заҳмат етказмасдан ижтимоий-иқтисодий тараққиётнинг янги босқичига етиб келишдир. Бу маънода Ўзбекистон ўз йўлини танлаб олган ва шу йўлдан бормоқда. Ҳозирги тараққиёт босқичида иккита асосий вазифа тўғрисида ҳисобланади.

Биринчиси, иқтисодий асоси ижтимоий йўналтирилган янги давлатнинг, янги тузумнинг моделини яратиш.

Иккинчиси, бозорга ўтишни ташкилий жиҳатдан таъминлаш, янги кадрлар корпусини шакллантириш. Ислохотга алоқадор кишилар ва аввало масъул ходимларнинг моҳиятини тушуниб етган, республика ва халқ тараққиётига тўғрисида ўйлайдиган, ислохот ким учун ва нима учун ўтказилишини тушунган ҳақиқий ватанпарвар бўлган тақдирдагина ислохотлар юришиб кетади. Бизнинг мақсад ва вазифаларимизнинг аниқ тасаввур этишириши, ўйлаб қўйилган режаларни амалга оширишга қобил бўлишлари керак.

Биз мутлақо янги ижтимоий-сиёсий тузум ва давлат моделини яратмоқдамиз. Ўзбекистон — келажаги буюк давлат. Давлатимизнинг ҳамма нарсаси: табиий бойликлари, серҳосил ерлари, буюк дарёлари бор. Бу мураккаб ерда меҳнатсевар, истеъдодли халқ яшайди. Ўзгача тиниб-тинчимас, серғайрат, ишчан, халққа садоқат билан хизмат қиладиган, бу моделга ҳаёт бағишлайдиган билимдон, ташаббускор кишилар керак.

МУСТАҚИЛ ЎЗБЕКИСТОННИНГ БИРИНЧИ КОНСТИТУЦИЯСИ — МИЛЛИЙ ИСТИҚЛОЛ ВА УМУМБАШАРИЙ ИСТИҚБОЛ ҚОМУСИ

Еш Ўзбекистон давлати дадил ва шахдам қадамлар билан, жаҳон ҳамжамияти аъзоси бўлмиш мамлакатлар орасида ўзининг муносиб ўрнини топиб, илдамлаб бормоқда. У — ўз-ўзлигини намоён этишга мустақиллик ва ҳуррият шарофати-ла эришди. Ҳар бир давлатнинг давлат сифатида қайтарилмас ва ўзига хос хусусиятларини кўрсатувчи Асосий Қомуси — Конституцияси бўлади. Жамиятни умумбашарий қадриятлари асосида ташкил этишда Конституциянинг аҳамияти беқиёсдир. Асосий Қонун ўз моҳияти эътибори билан ҳар қандай демократик жамиятнинг бош белгиларидан бири бўлиб, унда инсон, шахс ва жамиятнинг ҳуқуқий жиҳатлари, давлат ҳокимиятининг тузилиши ва унинг идоралари фаолиятини ташкил этишнинг мезоний қоидалари ифода этилади. Бир сўз билан айтганда, Конституция—давлатнинг ўзига хос таништирув ҳужжати деса муболаға бўлмайди.

Ўзбекистон давлатчилигининг мустаҳкам ҳуқуқий асоси бўлиб мустақил Республика Конституцияси — миллий истиқлол ва умумбашарий истиқбол Қонуни бўлиб хизмат қилади. У тарихий ҳужжат сифатда Ўзбекистон йилномасига зарҳал ҳарфлар билан ёзилиши муқарор.

Ўзбекистонда Конституциявий ислоҳот, унинг хусусиятлари ва асосий босқичлари

Агар амалдаги Асосий Қонун ўз моҳияти талабларига жавоб бермай қўйса, конституциявий ислоҳот учун

урат туғилади. Ўзбекистоннинг 1978 йилги Конституцияси ҳам давлатимизнинг ҳозирги замон мақомига, алхусус, шахс билан давлат ва жамият ўртасидаги аро муносабатларнинг халқаро ҳуқуқ талаб ва меъёрига жавоб бермай қўйган эди. Чунки у жаҳон конституциявий амалиётида эътироф этилган ва Асосий нунга қўйиладиган талабларга мос эмасди. Узининг а мафкуралаштирилганлиги, сиёсий чақриқ ва бандпарвоз ибораларга тулиб-тошганлиги билан аж-либ турар эди. Умуман, жамият тараққиёти эҳтиёж-ри ва истиқлол йўлларини ўзида акс эттирмас эди. унинг учун ҳам 1990 йилнинг июнида Республика ий Кенгашининг иккинчи сессиясида янги Асосий нун лойиҳасини тайёрлаш учун Конституциявий Ко-ссия тузилди.

Янги Асосий Қонун лойиҳасини тайёрлаш фаол ама-й конституциявий ислоҳот жараёни билан узвий боғ-қликда олиб борилди. Сўнгги уч йилда Ўзбекистон-ниг 1978 йилги Конституциясига 100 дан ортиқ ўта-қим ўзгартириш ва қўшимчалар киритилди. Булар-умласига биринчидан, **сиёсий соҳада**: президентлик ла-зимини ва юқоридан то қўйигача ижро этиш ҳоки-яти тизимини таъсис этиш, конституциявий назоратни-рий қилиш, сайлов тизими ва судларни сайлашдаги-гартиришлар, бир партияликдан кўп партияликка ўтиш-қаратилган қўшимчалар киради. Иккинчидан, **иқти-дий соҳада**, янги жамиятнинг иқтисодий асосини дав-т ва колхоз-кооператив мулкчилиги эмас, балки тур-мулкчилик шакллари ва уларнинг ҳуқуқий тенглиги-шкил этиши ҳақидаги конституциявий қоида ўрнати-ди. Учинчидан, **маънавий соҳада**, ягона ҳукмрон марк-зм-ленинизм мафкурасидан ва фақат синфийликка-осланишдан воз кечиб, умуминсоний қадриятларга-яниб кўп фикрлилик, виждон эркинлиги ва бошқа-ихсий ҳуқуқларнинг қонуний амалий эътироф этиш-қида қўшимчалар киритилди.

Бу соҳалардаги ҳар бир конституциявий ўзгартиш-ёт синовидан ўтди. Шунинг учун ҳам Конституциявий-миссия тараққиётимизнинг талабларига жавоб беради-и, ҳаёт синовидан ўтган, сўнгги йилларда жорий қи-нган қатор янги конституциявий қондаларни Асосий-нун лойиҳасига киритди.

Бутун сиёсий ва ҳуқуқий тизимни тубдан ўзгартиришнинг муҳим таркибий қисми бўлган Конституциявий ислоҳот бир қатор хусусиятларга эга:

Биринчидан, агар илгарилари қонунчиликни ўзгартириш одатда янги Конституцияни қабул қилишдан бошланиб, кейин тармоқ жорий қонунларини аста-секин уз ичига ола борса, эндиликда у бутунлай бошқача амалга оширилмоқда. Гарчи муайян ўзаро боғлиқлик ҳозир ҳам шубҳасиз сақланиб қолса-да, эндиликда Конституция ва амал қилаётган қонунларга киритилаётган тузатишлар билан қўшимчалар ўртасидаги илгаригидек қатъий боғлиқлик йўқ. Шу жиҳатдан олиб қаралганда Конституциянинг қабул қилиниши бутун ҳуқуқий ислоҳотнинг энг юқори нуқтаси бўлиб ҳисобланади.

Иккинчидан, агар илгариги икки Конституция ислоҳоти вақтида (1936—1937 ва 1977—1978 йиллар) республиканинг Асосий Қонунини бирон-бир жиддий муқобил ечимни истисно этган ҳолда СССР Конституциясига мувофиқлаштириш уларнинг асосий мазмунини ташкил этган бўлса, эндиликда эса бу принцип ҳеч қандай аҳамиятга эга эмас, чунки Ўзбекистон мустақил давлат сифатида ўзининг Асосий Қонунини ўзи ишлаб чиқди. Бунда мезон бўлиб, халқаро ҳуқуқ меъёрлари ва умумбашарий қадриятлар хизмат қилди.

Учинчидан, республикадаги бир қатор конституциявий ўзгаришлар собиқ Иттифоқдаги ўзгаришлардан ҳам олдин амалга оширилди. Чунки, Президентлик лавозими, Министрлар Совети ўрнига биринчи бўлиб, Ўзбекистонда таъсис этилиб, ижро этувчи ҳокимиятнинг тизими бевосита республика Президентига бўйсундирилди. Кейинчалик собиқ Иттифоқда ҳам, бир қатор республикаларда ҳам, биринчи навбатда Ўрта Осиё республикаларида бизнинг бу конституциявий тажрибамизни ҳисобга олишди ва эътироф этишди.

Тўртинчидан, Конституция йўли билан тартибга солиш қўламининг кенгайиш жараёни кўзга ташланмоқда. Бу ўзбек тилига давлат тили мақоми берилишини конституция йўли билан мустаҳкамлаш, Конституциявий назорат қўмитасини таъсис этиш, Ўзбекистон Олий Кенгаши томонидан республика прокурорининг тайинланиши ва ҳоказо ҳолларда ўз ифодасини топди.

Бу барча муҳим конституциявий ўзгаришлар Ўзбекистон ҳали собиқ Иттифоқ таркибида эканлигида амалга оширилди. Булар конституциявий ислоҳотнинг

рурат туғилади. Ўзбекистоннинг 1978 йилги Конституцияси ҳам давлатимизнинг ҳозирги замон мақомига, алхусус, шахс билан давлат ва жамият ўртасидаги аро муносабатларнинг халқаро ҳуқуқ талаб ва меъёрига жавоб бермай қўйган эди. Чунки у жаҳон конституциявий амалиётида эътироф этилган ва Асосий қонунга қўйиладиган талабларга мос эмасди. Ўзининг а мафкуралаштирилганлиги, сиёсий чақириқ ва бандпарвоз ибораларга тўлиб-тошганлиги билан ажалиб турар эди. Умуман, жамият тараққиёти эҳтиёжри ва истиқлол йўлларини ўзида акс эттирмас эди. унинг учун ҳам 1990 йилнинг июнида Республиканий Кенгашининг иккинчи сессиясида янги Асосий қонун лойиҳасини тайёрлаш учун Конституциявий Комиссия тузилди.

Янги Асосий Қонун лойиҳасини тайёрлаш фаол амалий конституциявий ислоҳот жараёни билан узвий боғлиқликда олиб борилди. Сўнгги уч йилда Ўзбекистоннинг 1978 йилги Конституциясига 100 дан ортиқ ўта ҳим ўзгартириш ва қўшимчалар киритилди. Булар умласига биринчидан, **сиёсий соҳада**: президентлик лавзимини ва юқоридан то қўйигача ижро этиш ҳокимати тизимини таъсис этиш, конституциявий назоратнирий қилиш, сайлов тизими ва судларни сайлашдаги тартиблар, бир партияликдан кўп партияликка ўтиш қаратилган қўшимчалар киради. Иккинчидан, **иқтисодий соҳада**, янги жамиятнинг иқтисодий асосини давлат ва колхоз-кооператив мулкчилиги эмас, балки турмуш мулкчилиги шакллари ва уларнинг ҳуқуқий тенглиги шакли этиши ҳақидаги конституциявий қонунда ўрнатилди. Учинчидан, **маънавий соҳада**, ягона ҳукмрон марксизм-ленинизм мафкурасидан ва фақат синфийликка осланишдан воз кечиб, умуминсоний қадриятларга яниб кўп фикрлилик, виждон эркинлиги ва бошқа асосий ҳуқуқларнинг қонуний амалий эътироф этилиши қонунда қўшимчалар киритилди.

Бу соҳалардаги ҳар бир конституциявий ўзгартириш ёт синовидан ўтди. Шунинг учун ҳам Конституциявий комиссия тараққиётимизнинг талабларига жавоб беради, ҳаёт синовидан ўтган, сўнгги йилларда жорий қилинган қатор янги конституциявий қондаларни Асосий қонун лойиҳасига киритди.

Бутун сиёсий ва ҳуқуқий тизимни тубдан ўзгартиришнинг муҳим таркибий қисми бўлган Конституциявий ислоҳот бир қатор хусусиятларга эга:

Биринчидан, агар илгарилари қонунчиликни ўзгартириш одатда янги Конституцияни қабул қилишдан бошланиб, кейин тармоқ жорий қонунларини аста-секин ўз ичига ола борса, эндиликда у бутунлай бошқача амалга оширилмоқда. Гарчи муайян ўзаро боғлиқлик ҳозир ҳам шубҳасиз сақланиб қолса-да, эндиликда Конституция ва амал қилаётган қонунларга киритилаётган тузатишлар билан қўшимчалар ўртасидаги илгаригидек қатъий боғлиқлик йўқ. Шу жиҳатдан олиб қаралганда Конституциянинг қабул қилиниши бутун ҳуқуқий ислоҳотнинг энг юқори нуқтаси бўлиб ҳисобланади.

Иккинчидан, агар илгариги икки Конституция ислоҳоти вақтида (1936—1937 ва 1977—1978 йиллар) республиканинг Асосий Қонунини бирон-бир жиддий муқобил ечимни истисно этган ҳолда СССР Конституциясига мувофиқлаштириш уларнинг асосий мазмунини ташкил этган бўлса, эндиликда эса бу принцип ҳеч қандай аҳамиятга эга эмас, чунки Ўзбекистон мустақил давлат сифатида ўзининг Асосий Қонунини ўзи ишлаб чиқарди. Бунда мезон бўлиб, халқаро ҳуқуқ меъёрлари ва умумбашарий қадриятлар хизмат қилди.

Учинчидан, республикадаги бир қатор конституциявий ўзгаришлар собиқ Иттифоқдаги ўзгаришлардан ҳам олдин амалга оширилди. Чунки, Президентлик лавозими, Министрлар Совети ўрнига биринчи бўлиб, Ўзбекистонда таъсис этилиб, ижро этувчи ҳокимиятнинг тизими бевосита республика Президентига бўйсундирилди. Кейинчалик собиқ Иттифоқда ҳам, бир қатор республикаларда ҳам, биринчи навбатда Ўрта Осиё республикаларида бизнинг бу конституциявий тажрибамизни ҳисобга олишди ва эътироф этишди.

Тўртинчидан, Конституция йўли билан тартибга солиш кўламининг кенгайиш жараёни кўзга ташланмоқда. Бу ўзбек тилига давлат тили мақоми берилишини конституция йўли билан мустаҳкамлаш, Конституциявий назорат қўмитасини таъсис этиш, Ўзбекистон Олий Кенгаши томонидан республика прокурорининг тайинлиниши ва ҳоказо ҳолларда ўз ифодасини топди.

Бу барча муҳим конституциявий ўзгаришлар Ўзбекистон ҳали собиқ Иттифоқ таркибида эканлигида амалга оширилди. Булар конституциявий ислоҳотнинг

урат туғилади. Ўзбекистоннинг 1978 йилги Конституцияси ҳам давлатимизнинг ҳозирги замон мақомига, алхусус, шахс билан давлат ва жамият ўртасидаги аро муносабатларнинг халқаро ҳуқуқ талаб ва меъёрига жавоб бермай қўйган эди. Чунки у жаҳон конституциявий амалиётида эътироф этилган ва Асосий эунга қўйиладиган талабларга мос эмасди. Ўзининг а мафкуралаштирилганлиги, сиёсий чақириқ ва бандпарвоз ибораларга тўлиб-тошганлиги билан аж-либ турар эди. Умуман, жамият тараққиёти эҳтиёж-ри ва истиқлол йўлларини ўзида акс эттирмас эди. унинг учун ҳам 1990 йилнинг июнида Республика ий Кенгашининг иккинчи сессиясида янги Асосий эун лойиҳасини тайёрлаш учун Конституциявий Ко-ссия тузилди.

Янги Асосий Қонун лойиҳасини тайёрлаш фаол ама-й конституциявий ислоҳот жараёни билан узвий боғ-қликда олиб борилди. Сўнгги уч йилда Ўзбекистон-нг 1978 йилги Конституциясига 100 дан ортиқ ўта-ҳим ўзгартириш ва қўшимчалар киритилди. Булар умласига биринчидан, **сиёсий соҳада**: президентлик ла-зимини ва юқоридан то қўйигача ижро этиш ҳоки-яти тизимини таъсис этш, конституциявий назоратни-эрий қилиш, сайлов тизими ва судларни сайлашдаги-гартишлар, бир партияликдан кўп партияликка ўтиш-қаратилган қўшимчалар киради. Иккинчидан, **иқти-дий соҳада**, янги жамиятнинг иқтисодий асосини дав-т ва колхоз-кооператив мулкчилиги эмас, балки тур-мулкчилик шакллари ва уларнинг ҳуқуқий тенглиги-шқил этиши ҳақидаги конституциявий қоида ўрнати-ди. Учинчидан, **маънавий соҳада**, ягона ҳукмрон марк-зм-ленинизм мафкурасидан ва фақат синфийликка-осланишдан воз кечиб, умуминсоний қадриятларга-яниб кўп фикрлилик, виждон эркинлиги ва бошқа-аҳсий ҳуқуқларнинг қонуний амалий эътироф этиш-қида қўшимчалар киритилди.

Бу соҳалардаги ҳар бир конституциявий ўзгартиш-ёт синовидан ўтди. Шунинг учун ҳам Конституциявий-миссия тараққиётимизнинг талабларига жавоб беради-н, ҳаёт синовидан ўтган, сўнгги йилларда жорий қи-нган қатор янги конституциявий қондаларни Асосий-эун лойиҳасига киритди.

Бутун сиёсий ва ҳуқуқий тизимни тубдан ўзгартиришнинг муҳим таркибий қисми бўлган Конституциявий ислоҳот бир қатор хусусиятларга эга:

Биринчидан, агар илгарилари қонунчиликни ўзгартириш одатда янги Конституцияни қабул қилишдан бошланиб, кейин тармоқ жорий қонунларини аста-секин ўз ичига ола борса, эндиликда у бутунлай бошқача амалга оширилмоқда. Гарчи муайян ўзаро боғлиқлик ҳозир ҳам шубҳасиз сақланиб қолса-да, эндиликда Конституция ва амал қилаётган қонунларга киритилаётган тузатишлар билан қўшимчалар ўртасидаги илгаригидек қатъий боғлиқлик йўқ. Шу жиҳатдан олиб қаралганда Конституциянинг қабул қилиниши бутун ҳуқуқий ислоҳотнинг энг юқори нуқтаси бўлиб ҳисобланади.

Иккинчидан, агар илгариги икки Конституция ислоҳоти вақтида (1936—1937 ва 1977—1978 йиллар) республиканинг Асосий Қонунини бирон-бир жиддий муқобил ечимни истисно этган ҳолда СССР Конституциясига мувофиқлаштириш уларнинг асосий мазмунини ташкил этган бўлса, эндиликда эса бу принцип ҳеч қандай аҳамиятга эга эмас, чунки Ўзбекистон мустақил давлат сифатида ўзининг Асосий Қонунини ўзи ишлаб чиқарди. Бунда мезон бўлиб, халқаро ҳуқуқ меъёрлари ва умумбашарий қадриятлар хизмат қилди.

Учинчидан, республикадаги бир қатор конституциявий ўзгаришлар собиқ Иттифоқдаги ўзгаришлардан ҳам олдин амалга оширилди. Чунки, Президентлик лавозими, Министрлар Совети ўрнига биринчи бўлиб, Ўзбекистонда таъсис этилиб, ижро этувчи ҳокимиятнинг тизими бевосита республика Президентига бўйсундирилди. Кейинчалик собиқ Иттифоқда ҳам, бир қатор республикаларда ҳам, биринчи навбатда Ўрта Осиё республикаларида бизнинг бу конституциявий тажрибамизни ҳисобга олишди ва эътироф этишди.

Тўртинчидан, Конституция йўли билан тартибга солиш кўламининг кенгайиш жараёни кўзга ташланмоқда. Бу ўзбек тилига давлат тили мақоми берилишини конституция йўли билан мустаҳкамлаш, Конституциявий назорат қўмитасини таъсис этиш, Ўзбекистон Олий Кенгаши томонидан республика прокурорининг тайинлиниши ва ҳоказо ҳолларда ўз ифодасини топди.

Бу барча муҳим конституциявий ўзгаришлар Ўзбекистон ҳали собиқ Иттифоқ таркибида эканлигида амалга оширилди. Булар конституциявий ислоҳотнинг

ринчи босқичи мазмунини ташкил этдилар. Конституциявий ислохотнинг иккинчи босқичи 31 август 1991 лдан то 8 декабрь 1992 йилгача бўлган даврни ўз ичига олади. Бу босқичнинг ўзига хос хусусияти Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги асослари тўғридаги конституциявий қонун билан белгиланади. Бу жми бўйича 17 моддадан ташкил топган, ниҳоятда ихтимол ва кичик ҳужжат Ўзбекистоннинг мустақил давлат сифатида қўйган илк қадамларининг ҳуқуқий асосини ташкил этади. Ўз моҳияти бўйича уни Вақтинчалик кичик Конституция деб таърифлаш мумкин. Шу босқич байнида Конституция лойиҳаси тайёрланиб, умумхалқ муҳокамасига қўйилди. Лойиҳа икки ярим ой моҳинида матбуотда, бошқа оммавий ахборот воситаларида, шунингдек Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар, шаҳарлар, туманлар фаолларининг йиғилишларида, минг-минглаб меҳнат жамоаларида чуқур ва софлича муҳокама қилинди. Мамлакатнинг чинакам мустақиллигини, унинг ижтимоий ва давлат қурилишига реал демократизмни, унинг ижтимоий-сиёсий йўлини белгилашда умуминсоний қадриятларнинг шаклланишига муҳокама устуворлигини тасдиқловчи бу Конституция — мустақил Ўзбекистоннинг дастлабки Конституцияси лойиҳасининг ниҳоятда улкан, чинакам тарихий аҳамиятини муҳокама этиш даврида алоҳида таъкидланди. Айни вақтда умумхалқ муҳокамаси давомида лойиҳа яхшилашга доир кўплаб таклиф ва мулоҳазалар билдирилди. Конституция комиссиясининг ўзигагина 6 мингдан ортиқ таклиф ва мулоҳаза олди.

Тушган таклиф ва мулоҳазаларнинг ҳаммаси пухта ўрганилди ҳамда лойиҳа устидаги ишларни давомлатириш чоғида фойдаланилди.

Натижада 60 дан ортиқ моддага аниқлик ва тузатиш киритилди. Дастлабки таҳрирдаги тўртта модда чиқариб ташланди, бир неча янги модда яратилиб, лойиҳа матбуотига қўшимчалар киритилди. Тушган таклиф ва мулоҳазаларни инобатга олган ҳолда Конституция лойиҳаси матбуотда икки марта эълон қилинди. Конституциявий комиссия умумхалқ муҳокамаси якунларини олиб, лойиҳани маъқуллаб, Олий Қенгаш сессиясида олиб чиқишга тавсия этди. Лойиҳа Олий Қенгаш сессиясида ҳам моддама-модда қизғин муҳокама қилинди қабул қилинди.

Ўзбекистондаги конституциявий ислохотнинг ва тараққиётнинг учинчи босқичи Республикамизнинг биринчи Конституциясини қабул қилиниши билан бошланади.

Қабул қилинган Асосий Қонунни нима учун биринчи Конституция деяпмиз? Нима, олдинги конституциялар Ўзбекистонники эмасмиди?— деган табиий савол туғиладди. Бундай дейишга бир неча сабаблар бор.

Биринчидан, Ўзбекистон давлат мустақиллигига эришгандан сўнг муқаррар равишда ўзининг Асосий Қонунини қабул қилишга зарурат туғилди. Чунки ҳар бир мустақил давлат ўзининг Конституциясига эга бўлиши керак.

Иккинчидан, биз бозор иқтисодиёти томон одимлаб борар эканмиз, натижада, тубдан янги иқтисодий тузумга ўтяпмиз. Жамиятнинг сиёсий, иқтисодий, маънавий ҳаётининг энг асосий томонлари Конституция томонидан тартибга солинади.

Учинчидан, қабул қилинган Конституция ҳеч кимнинг кўрсатмаларисиз, бирор-бир тайёр андозадан кўчирмачилик йўли билан эмас, балки жаҳон ва тарихий конституциявий тажриба ва амалиётдан келиб чиқиб тайёрланди.

Тўртинчидан, Асосий Қонунимиз сўнгги йилларда Республикамизда жорий этилган ва ҳаёт тажрибасидан ўтаётган янги конституциявий институтлар ўз аксини топган. Бундай институтлар жумласига Президентлик бошқарув шакли, ҳокимлик институти, Конституциявий суд, сайлов тизимидаги ўзгаришлар, кўп партиявийлик, мулкчиликнинг хилма-хиллиги ва ҳоказолар киради. Шу сабабларга кўра Асосий Қонунни чиндан ҳам мустақил Ўзбекистоннинг биринчи Конституцияси деса бўлади. Асосий Қонунимизнинг олдинги ва бошқа давлатларнинг Конституцияларидан ажратиб турадиган жиҳатлари қуйидагилардан иборат:

1. Авваламбор, ўзининг туб моҳияти ва мақсадлари билан. Республикамизнинг олдинги Асосий Қонунлари бизни собиқ Иттифоқ таркибида қоғоздагина «мустақил» бўлган давлатнинг Конституциялари эди.

2. Асосий Қонун ўзининг ички тузилиши ва янги Конституциявий институтлари билан ҳам ажралиб туради. Бунда 1991 йили қабул қилинган «Ўзбекистон Республикаси давлат мустақиллигининг асослари туғриси-

аги» Конституциявий Қонун муҳим мезон бўлиб хизмат қилди.

3. Асосий Қонун бошқа конституциялардан фарқлиб янароқ, ута мафкуралаштириш ва сиёсатлаштириш руҳи билан суғорилмаган. Умумбашарий инсоний қадриятлар билан кўраётган ҳуқуқий давлат ва адолатли фуқаролик демократиясининг асоси бўлмоғи керак.

4. Асосий Қонун жаҳон ҳамжамияти томонидан эътибор олинган халқаро ҳуқуқ талаб ва қоидаларига жарада берадиган тарзда тайёрланган. Чунки Ўзбекистон халқаро муносабатларининг тенг ҳуқуқли субъекти сифатида ўзининг Конституциясида шундай талаб ва қоидаларни тан олиши ва мустаҳкамлаши керак.

5. Асосий Қонун жаҳон Конституциявий тажрибасининг таяниши ва унинг ижобий томонларидан атроф-муҳитда фойдаланганлиги билан ҳам ажралиб туради.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси: умуминсоний ва миллий қадриятлар уйғунлиги

Ўзбекистон Конституцияси ўзида республика халқларининг эрки, руҳияти, ижтимоий онги ва маданияти билан мос эътилади. Энг аввало у халқаро ҳуқуқнинг умуминсоний қадрияти ва бирламчи ҳуқуқига суянган. Унинг битта сиёсий мафкура билан чегараланиш, синфлар рама-қаршилиги, партиялар ҳукумронлиги йўқ. Шунингдек, унда давлатнинг фуқаролар устидан тазйиқий ҳуқуқ билан ҳам бегона. Конституция ўзида Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон Декларациясининг деярли барча асосий қоидалари: инсон турмуши, шахсияти ва эркинлигига дахлсизлигини қамраб олган. Конституцияда купуллашган мамлакатимизда мустаҳкам маънавий ва ҳуқуқий маконнинг умумий ғояси асос қилиб олинган.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ижодий ланиш натижаси ҳисобланади. Чиндан ҳам у мустақиллик ва озодлик томон умумхалқ изтиробини чекди. Шуниндан чиқарувчи органимиз ўз конституциявий бинони қурувчи, юртимизнинг узоқ юзйилликлар давомида мавжуд бўлган давлатчилик тажрибасига суянди. Конституциямиз миллий манфаат ва интилишимиздан қайрилиб чиққан ҳолда Шарқ ва Ғарб, Жануб ва Шимолги турли мамлакатларда тупланган илғор конституциявий тажрибаларни қабул қилди.

Республика Олий Кенгашининг Конституциявий Комиссияси жаҳон конституциявий тажрибасига мурожаат қилиб, Асосий Қонун моҳиятини яхлит тушунишдан келиб чиқди. Конституциявий ҳуқуқнинг амалий натижаси мезони энг муҳим омил бўлди.

Жаҳон конституциявий тажриба, агар янаям аниқ қилиб айтиладиган бўлса, Конституцияда:

биринчидан, конституциявий тартибга солиш принциплари — ҳокимиятларни бўлиш, инсон ҳуқуқлари, халқаро ҳуқуқ нормаларига содиқлик, Конституциянинг барқарорлиги;

иккинчидан, Муқаддимадаги матннинг тузилиши, бўлимлар, боблар ва моддалар бўйича тақсимланиши, шунингдек уларнинг жойлашиш мантиқи;

учинчидан, ортиқча регламентация, аниқ давлат ва ижтимоий ҳаётни боғлашни келтириб чиқармаслик учун мазмуннинг қисқалиги;

тўртинчидан, мафкуралаштиришдан, яъни бир мафкуранинг устунлик қилишидан воз кечиш; шахсий фикр юритиш, сўз, виждон ва эътиқод, ватанпарварлик эркинлиги;

бешинчидан, конституциявий кафолат — Конституциянинг устунлиги, Конституциявий Суднинг ташкил топиши, Асосий қонунни ўзгартиришнинг алоҳида тартиби;

олтинчидан, Конституция Президентни давлат ва ижро этувчи ҳокимият раҳбари сифатидаги ҳуқуқий мавқеени белгилашлиги учун президентлик республикаси — тўғридан-тўғри халқ ҳокимияти шаклларидадан бири бўлишлиги орқали талаб қилинган эди.

Мустақил Ўзбекистоннинг Асосий Қонунида аввалги «совет» Конституцияларидан фарқли ўлароқ евроцентристик конституциявий тартибга солиш зўравонлиги барҳам топган. Лекин фуқаролар жамияти нормаларини оқилона ҳисобга олиш, ҳокимиятни бўлиш, бардошлик ва ғарб мамлакатларининг демократик конституцияларига хос ҳокимиятнинг қарама-қаршилиги мавжуд. Бу ерда осойишталик, қадр-қиммат ва хотиржамлик учун бошлиқ масъул бўладиган катта оиладек конституциявий тушунишда, албатта, ислом ва умма диний анъаналарининг таъсири бўлган кўринади.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси — тараққиёт ва барқарор конституциявий тарбиянинг жаҳон тажрибасига ватанимиз давлат, жамоат ва маънавий-

ман, дўли ва ўнлаб бошқа нисбатан кам миллий
амоаларнинг сезилар-сезилмас маданий иплари қў-
илган. Бухоро, Самарқанд ва бошқа шаҳарларда
ки минг йилдан ортиқ даврдан бери яҳудийлар
м авлодларимиз билан ҳамжиҳат яшамоқда. X аср-
н XV асргача Мовароуннаҳр шаҳарларида христиан-
р кўп бўлиб, муғул ҳукмронлари ислом қабул қилин-
нига қадар оммавий тарзда улар ҳимоясига сиғиниш-
н. XIX асрнинг охирларидан Ўзбекистон халқлари ои-
сига руслар ва рус маданияти кишилари кириб келди.
Буларнинг ҳаммаси аниқ тарихий ва ўзига хос эт-
ик хусусиятидаги инсон ҳуқуқларининг табиий вужуд-
и келиши ва конституциявий ривожланишнинг шоҳиди
исобланади. Бу ҳақда улкамизнинг муғуллар даври
и Темурийлар даврида бўлган номи — Мовароуннаҳр
йғониши ҳам далолат беради. Беруний ва ал-Хораз-
ий, Абу Али ибн-Сино ва Улуғбеклар ўшандаёқ буюк
имларнинг байналмилал уюшмасини вужудга келти-
ишганди. Бу донишмандларнинг ижодий заковатлари
утун инсониятга тегишлидир.

Мусулмон оламига ҳамма эътироф этган имом Му-
аммад ал-Бухорий, имом ат-Термизий сингари буюк
тафаккир ва ҳуқуқшуносларни етказиб берган Ислом
ивилизацияси халқимизнинг ҳаётни маълум нуқтаи
азардан тушунишларини тўлдирди ва бойитди.

Ўзбекистон Конституцияси ва халқаро ҳуқуқ

Ўзбекистон инсон ҳуқуқини бутун ўз тараққиётининг
онституциявий негизи сифатида қайтадан вужудга кел-
ради. Халқимизнинг маънавий потенциали, унга те-
ишли бўлган улкан табий ва техник ресурслар, мус-
аҳкамланиб бораётган халқаро алоқалар, демократик
араққиёт ва инсон ҳуқуқларига риоя қилиш учун бар-
а шароитларни босқичма-босқич бунёд этишга ишонч
еради.

Ўзбекистон Конституцияси халқаро ҳуқуқ давлатимиз
урилишининг энг муҳим манбаи сифатида белгилана-
иган «Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақил-
иги тўғрисида»ги Конституциявий Қонунида асос со-
инган конституциявий анъанани давом эттиради. Ўз-
екистон худди шу билан бутун жаҳон ҳамжамияти ол-
ида конституциявий даражада халқаро ҳуқуқнинг ҳам-

ма эътироф этган нормаларига тарафдорлигини мустаҳкамлади.

Бу ёш мустақил давлатимизнинг энг обрўли халқаро ташкилотларга тенг ҳуқуқли аъзо бўлиб кириши учун имкон яратди. Бу бизнинг ҳақиқий умумий дипломатик ган олиниш ва халқаро иқтисодий алоқаларга қўшилишимизга йўл очди.

Ўзбекистон учун халқаро ҳуқуқ нормалари бирламчилигини тан олиш нимани билдиради?

Биринчидан, Конституцияда ёзилганидек инсон ҳуқуқларига содиқлик.

Иккинчидан, демократия ғояларига садоқат.

Учинчидан, фуқаролар тинчлиги, миллий ва миллатлараро тотувликни таъминлаш.

Туртинчидан, барча давлатлар суверенитети ва уларнинг чегаралари дахлсизлигини қатъий тан олиш.

Бешинчидан, куч ишлатмаслик ва куч билан таҳдид қилмаслик.

Олтинчидан, давлатлараро келишмовчиликларни тинч йўл билан ҳал қилиш.

Еттинчидан, бошқа давлатларнинг ички ишларига аралашмаслик.

Халқаро ҳуқуқ принциплари ва нормаларининг ана шу барча комплексини Конституциямиз Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Устави, Инсон ҳуқуқлари Умумий Декларацияси ва инсон ҳуқуқлари бўйича бошқа халқаро пактлар, Хельсинки Битими, Париж ва Мадрид хартияларидан олинган. Бундай конституциявий ёндошиш хусусияти Муқаддимада, «Ташқи сиёсат» деб номланувчи IV бобда, «Инсон ва фуқароларнинг асосий ҳуқуқлари, эркинликлари ва бурчлари» деб аталган иккинчи бўлимда, «Жамият ва шахс» деб номланган учинчи бўлимда, «Ўзбекистон Республикасининг суд ҳокимияти» деб аталган XXII бобда, «Сайлов тизими» деб номланувчи XXIII бобда, «Мудофаа ва хавфсизлик» деган XXVI бобда гавдалантирилган.

Мазкур масалага фақат халқаро мажбуриятлар билан боғлиқ бўлганлиги учун ҳам бундай катта аҳамият берилаётгани йўқ. Ўзбекистоннинг шахсий миллий манфаатлари ҳам халқаро ҳуқуқнинг юксак нормаларига садоқат билдиришни талаб қилмоқда.

Ўзбекистон Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг аъзоси, Европада хавфсизлик ва ҳамкорлик бўйича Кенгаш ва Хельсинки ҳаракати иштирокчиси ҳисоблана-

миз бўйича яшаш ҳуқуқининг берилиши катта воқеадир. Шунинг учун виждон эркинлиги инсон ҳуқуқларининг маънавий мазмунини ташкил этади. Бу, энг аввало, ҳар қандай мафкура ёки дунёқараш ҳукмронлигидан, у хоҳ сиёсий, хоҳ фалсафий ёки диний бўлсин, воз кечишдир. Жамият маънавий турмушининг инсонпарварлик томонидан хилма-хиллиги ички эҳтиёжларимизга мос келади. Халқнинг ўз маънавий асоси бор. Бу — фалсафа ва Ислом одоби. Бизда ана шу миллий таълимотлардан барча мурувватли ва илғорлари демократия ривожини ва инсон ҳуқуқлари учун фойдаланилди ва фойдаланилади. Шу билан бирга диний масъаблар, бизда эса христианлар ҳам, яҳудийлар ҳам бор, фуқароларнинг виждоний иши ҳисобланади, жамият ва давлатга боғланмайди. Биз, динни давлат сиёсатига айлантириш инсон ҳуқуқларига жиддий хавф туғдиради, унинг ички эркин маконини қисқартиради, деб ҳисоблаймиз.

Ўзбекистон Конституциясида республикада қарор топган виждон эркинлигига улкан ва самимий ҳурмат ифодаланган ҳамда халқимизнинг чуқур маънавий анъаналарига тула жавоб беради. Шахсий эътиқодга давлат аралашмаслигининг умуминсоний принципи ва фуқароларнинг диний эътиқодлари диний характери давлат зиммасига юклашимизга йўл қўймайди. Динни давлат ихтиёрига бериш—унинг шахсий муқаддас асоси билан қарама-қарши, ҳар бир кишининг ўта шахсий иши ҳисобланган эътиқоднинг маънавий моҳиятига давлатнинг аралашуви таҳдид демакдир. Диний қарашларни мажбуран сингдиришни муқаддас Қуръон рад этганлиги учун ҳам бу ножоиздир.

Диндорлар ва даҳрийлар ҳуқуқлари кафолатланишига келганда эса, Асосий Қонун уларни эркин ахборот ва ташкилотлар билан, маориф давлат тизимининг характери билан, Ўзбекистон халқларининг тарихий маънавий ва маданий меросларини фуқаролар бурчларини ҳимоя қилиш билан кафолатлайди.

Инсоннинг бошланғич ҳуқуқларига биз, шунингдек, инсоннинг ижодий қувват кўрсатиши сифатида тадбиркорлик эркинига бўлган ҳуқуқни ҳам киритамиз. Жамиятимиз ижтимоий соҳага қаратилган бозор иқтисодиётига бошқичма-бошқич ўтиш билан халқнинг тадбиркорликка аввалги янглиш муносабатдан қутилиши, боқимандалик ва фаолиятсизликдан воз кечишини мўлжал қила-

ли. Бу жараён фақат соф иқтисодий, ижтимоий сабаблар билангина қийинчилик туғдириб қолмайди. У инсон қалбига чуқур таъсир кўрсатади.

Биз бозор иқтисодиётига ўтишда кескин, инқилобий савралишига қаршимиз. Инқилоб — одамларимиз менталитетига умуман бегона. Инқилоблар инсон ҳуқуқини, айниқса улар мутлақо мустаҳкам бўлмаган, ҳали камбағаллик кўп жойларда ҳаёт тизимини бузганлигини яқин тажрибамиздан биламиз. Мамлакатимизда бозор иқтисодиётига кириб бориши энг аввало деҳқонларнинг ташаббуси ва меҳнатсеварлиги, мустақил хўжалик юритиш учун унга шароит яратиш, янги иш бошловчи тадбиркорларимизни тўрачилик йўлидан озод қилиш орқали ўтади. Қонунчилик республикамиз фуқароларининг, шунингдек, иқтисодиётимизни замонавий йўлга ўтказиш учун кўмаклашаётган хорижликларнинг мулкчилик ҳуқуқларини кафолатлаш борган сари мустаҳкамланмоқда.

Давлатимиз кўпмиллатли, шунинг учун ҳар бир инсоннинг ҳуқуқини биз миллий қадр-қиммати, ўз она тили ва маданиятига қараб мамлакатимизда фуқаролар боёйишталигининг гарови деб ҳисоблаймиз.

Биз уйимизда «оз соғли миллат» атамасини кам ишлатишимиз бежиз эмас. Ўзбек халқи бу билан умумий уйимиздаги бошқа барча халқлар мавқеини камситишни истамайди, Ўзбекистонда яшовчи бундай халқлар эса юздан ортиқдир. Ҳуқуқий тартибот ва жамоатчилик фикри орқали барча халқларнинг миллий ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш тизими барпо этилган ва у ривожланмоқда. Характерли томони шундаки, фуқаролик Қонунига асосан Ўзбекистонда яшовчи барча халқ ирқи, миллати, тили, дини, ижтимоий келиб чиқиши, эътиқоди, шахси ва ижтимоий мавқеидан қатъий назар ўз хоҳишларига кўра республика фуқароси бўла олади.

Ўзбекистоннинг демократик ҳуқуқий ривожланиши манбаи халқимизнинг умуминсоний қадриятларга тарафдор эканлигидир. У адолат, тенглик, тотувлик ва инсонпарварлик белгиларини асрлар оша эҳтиёткорлик билан олиб ўтди. Ватанимиз янгиланишининг олий мақсади — анъаналарни тиклаш, уларни янги мазмун билан тўлдириш, заминимизда тинчлик, инсонпарварлик ва демократия, маданиятнинг ривожланиши ҳар бир

инсоннинг такомиллашуви ва виждон эркинлиги учун рур шарт-шароитлар яратишдан иборат.

Еримиздаги одамлар қадим замонлардан бери Ин- ният номи билан ўзларига таниш барча билан ёнма- дўстона яшадилар ва фикр юритдилар. Бунга мисол- р жуда кўп. Осиё ичкарасидан чиққан Ипак йўли- нинг Шарқ, Европа ва Африка томон ўзилди. Бутун- дан иният оламида ном таратган улуғ бобокалонлари- из олим ва мутафаккирлар, давлатлар ва Самарқанд,- ўхоро, Шахрисабз, Хива шаҳарларини бунёдкорлари- нг ижоди шу дамгача ҳаммани донг қолдиради.

Кўп миллатли мамлакатимизда умумий ғояга эга- лмай туриб мустақкам маънавий маконни яратиш- имкин эмас. «Европачилик»нинг ақлий ва маънавий- сбийчилиги «осиёчилик» маънавий яқинлашувининг не- зи бўлиши мумкин. «Осиёчилик» моҳияти — Европа— имолий Америка цивилизациясининг техник — тех- логик ва бошқарувчи ютуқларидан ижодий фойдала- шдир.

Осиё мессиянчилиги маданий маънода фақат нео- итлар (қайта мурожаат қилинган) қидираётган, ле- н «Китоблар одамлари» (Эскирган ва Янги Наси- тлар эргашувчилари) томонидан диний таълимот эъ- роф этишнинг узоқ даврини тан оладиган ислом фал- фаси билан озиқланади. «Осиёчилик» амалда фун- менталистик чегараланишдан маҳрум этилган, нега- , у прагматикдир. «Осиёчилик» билими ва унинг уму- инсоний қадриятлар сифатида тан олинishi Осиё халқ- рига қадр-қиммат ва шахсий йўлда инсон ҳуқуқи ва- мократияни ривожлантириш билан ёрдам беради. да бу фундаменталь ғоялар Европа ёки Американинг- ас, балки бутун ҳилма-хил умуминсоний цивили- диянинг ҳақиқий меваси бўлади.

Демократия инсон ҳуқуқларини амалга ошириш ме- низмидир. Ота-боболаримиз жамоа демократиясининг- ндай мустақкам негизини қўйдиларки, улар ҳозир- на халқларнинг тотувликда яшашларига имкон яра- ди. XX аср бошларида феодализмдан кзармали со- ализмга, аср охирига келиб эса тоталитар тузумдан- ҳуқий, фуқаролик жамиятига кескин ўтиш таниш- лмаган ноёб жараёнларни намоён этмоқда. Айниқ- халқимизда ижтимоий мавжудият тарзи ҳақида ўзи- нг асрий тасаввурни бор.

Демократиялаштириш жараёнига кирган бизнинг

мамлакатимизга ёки бошқа ёш давлатга демократиянинг қандайдир тайёр моделини ўтказиш кераксизгина бўлиб қолмай, балки унинг конкрет ўзига хослиги билан инсон ҳуқуқлари учун хавфли ҳамдир.

Ҳуқуқ ва демократиянинг ўзаро мустаҳкам алоқадорлигини алоҳида уқдириш лозим. Сиёсий ташкил топган жамиятда демократия ҳуқуқсиз бўлиши мумкин эмас. Давлат-ташкилий жамият қанчалик юқори даражада ривожланишга эришса, ундаги демократия принциплари мазмуни ва мустаҳкамланишининг шакллари сифатидаги ҳуқуқ шунча кўп аҳамиятга эга бўлади.

Ўзбекистон жамоатчилиги ёш, ривожланаётган давлатларнинг демократияга мустақил илгариланиш тезлаштирадиган ягона демократик маконга йўналтирилган. Бу тушунча стандарт иш услубларидан воз кечишни; барча қитъалар ва барча халқлардаги инсонпарварлик тажрибасидан энг яхшиларини ижодий эгаллаш ва мустақил танлашда мурувватли халқаро ёрдамни; ҳукумат ва ноҳукумат даражаларнинг уйғунлашувини мўлжаллайди. Буларда ривожланган давлатлардан ривожланаётган давлатларгагина эмас, балки икки томонлама ахборотлар алмашиш учун зарур шарт-шароитлар керак. Ягона демократик макон танланган қонуний ва демократик давлат ҳокимиятларини сўзсиз тан олиниши мўлжалланади. Улар турли мамлакатлар демократик кучлар билан одамлар ва ғояларни ўзаро ҳурматлаш ва айирбошлашдан келиб чиқади.

Буларнинг ҳаммаси тоталитаризмдан демократияга кескин ўтиш жараёнида журъатнинг табиий факторига бўлган салбий таъсирни керакли даражада юмшатишга имкон яратади.

Ўзбекистон халқи ўзига зарурини танлади: бу — халқчил адолатнинг демократик фуқаролар жамияти, аралаш иқтисодиёт, дунёвий давлат XXI асрда республикамиз бутун Инсониятнинг умумий оиласига кирди. Унда инсон ҳуқуқлари, демократия, барқарорлик ва тараққиёт гавдаланади.

Конституция ва амалдаги қонунчилик

Мустақил Ўзбекистон Республикаси биринчи Конституциясининг қабул қилиниши — инсон қонунлари соҳасидаги фаол қонун чиқариш ишлари бошланишининг бошланишидир. У Конституция очиб берадиган кенг ҳу-

қий истиқболга таянади. Биринчидан, унинг олдида асосий қонунлар комплексини тузиш ва қабул қилиш мумкин. Иккинчидан, Конституцияга мувофиқ амалдаги ҳақ қонунларни тартибга солиш лозим. Шуниси қучлики, Ўзбекистон Республикаси мустақил давлат бўлган эълон қилингандан кейин парламент томонидан бул қилинган қўпчилиқ қонунлар Асосий Қонун руҳида жавоб беради. Конституцияда қонун чиқариш фаолиятининг асосий йўналишлари негизи берилган. Қўйилган шулардан энг асосийларини кўрсатиб ўтиш мумкин.

Сиёсий ҳуқуқларга тегишли давлат қўрилиши соҳа-бўйича: сайлов тизими, Конституциявий суд тўғрисидаги қонунлар, ҳокимиятларни бўлиш принципи билан алоқалиқ турли давлат органларининг ҳуқуқий ҳолатини белгиловчи қонунлар. Улар Олий Мажлис, Президент, зирлар Маҳкамаси, Олий Суд, Прокуратура, ички қўрғонлар, маҳаллий бошқариш органлари тўғрисидаги қонунлардир.

Иқтисодий соҳа бўйича: ижтимоий йўналишдаги бошқариш иқтисодиётига ўтишнинг ҳуқуқий асослари тўғрисидаги қонунлар. Бунда бозор тўғрисидаги қонунчиликнинг таълақо янги тизимини барпо этишга тўғри келади. Бу соҳада Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик Кодекси асосий негиз ҳисобланади. Савдо Кодексининг бул қилиниши анчагина муҳимдир. Бутун давлат ҳокимиятимизнинг сифати тўғридан-тўғри мамлакатимизнинг Бюджет Қонунчилигига боғлиқдир.

Ижтимоий соҳа бўйича: Оила ва никоҳ тўғрисидаги қонунлар Кодекси, Оналиқ ва болаликни ҳимоя қилиш, меътаъминланган фуқароларни ижтимоий қўвватлаш, меътаъминия таъминоти, меҳнат ҳақи индексацияси тўғрисидаги қонунлар, Меҳнат Кодекси.

Маънавий соҳа бўйича: халқ маданияти, фанни қўвватлаш, интеллектуаль мулкчилик тўғрисидаги қонунлар.

Халқаро соҳа бўйича: ташқи сиёсий фаолият тўғрисидаги, республиканинг халқаро шартномаларини рафиқациялаш ва бекор қилиш тўғрисидаги қонунлар. Ўзбекистон Конституцияси халқимизнинг умумий идони меътаъминдир, чунки у халқнинг орзу-умиди, ўй-хаёлини ифодалайди. У суверен республиканинг прогресс ривождаги Асосий Қонуннинг энг юқори мавқеига эришади. У Ўзбекистон мустақиллиги Консти-

туцияси ва халқ бойлиги бўлиб қолади. Конституция халқ манфаати йўлидаги жамиятимизда ислоҳот заруратидаги шарт-шароитни яратишга йўналтирилган асосни яратди, инсон ҳуқуқини, барқарорлик ва ҳар бир оиллага муносиб турмуш тарзини кафолатлайдиган Ўзбекистоннинг янгиланиш ва тараққиёт йўлида яшаб, меҳнат қиладиган халқ учун бундай Конституция ниҳоятда мос тушади.

II боб

ЎЗБЕКИСТОН ХУДУДИДА МУСТАҚИЛЛИК ҲАҚИДАГИ ҒОЯЛАРНИНГ ШАҚЛЛАНИШИ ВА РИВОЖЛАНИШИ

I. Мустақиллик ҳақидаги ғояларнинг шаклланиши

Ўзбекистон Республикаси мустақиллигининг эълон этилиши фавқулодда юз берган ҳодиса эмас, балки табиий ва табиий ҳолдир. Қолаверса, республикамиз мустақиллигининг эълон қилиниши она заминимизда турган оша қўлни-қўлга бериб, елкама-елка яшаб, меҳнат қилиб келаётган ўзбек, қорақалпоқ, тожик, қozoқ бошқа қардош, қондош, диндош халқларнинг 150 йилга яқин вақт мобайнида гоҳ ошқора, гоҳ пинҳона, қолли ёки тинч йўл билан олиб борган машаққатли, қаттиқ ҳолларда фожиали курашининг маҳсулидир. Бу кураш ўтган асрнинг 40-йилларидаёқ бошланган. Тарихдан шу нарса маълумки, Ўрта Осиё рус чоми томонидан босиб олинганга қадар, бу ерда учта мустақил давлат: Қўқон ва Хива хонликлари ҳамда Буёқо амирлиги мавжуд эди. Пётр I давридан бошлаб Ўрта Осиёнинг битмас-туганмас табиий бойликларини, сирли ерларини қўлга киритиш, унинг меҳнаткаш халқини ўз манфаатлари йўлида хизмат қилдиришни орзу қилиб келган рус чоризми ўтган асрнинг иккинчи ярми мобайнидан эътиборан бу ерда босқинчилик ҳаракатини бошлаб юборди.

Шуни алоҳида қайд қилиш лозимки, биз яқин вақтгача тарихий ҳақиқатга зид ҳолда Ўрта Осиё Россияга қўшиб олинган, ҳатто у Россияга ихтиёрий равишда берилган деган фикрни исботлашга ҳаракат қилиб келдик, ҳақиқатни ёзган, айтган кишиларни тарихни талаштиришда, сафсатабозликда айбладик. Кейингиларда шу масалага бағишланган бир қатор мақола-ва рисолаларда Чор Россиясининг Ўрта Осиёда олиб борган босқинчилик сиёсати фош этилиб, масалага аниқ киритилди.

Чор қўшинлари томонидан 40 йил давомида олиб борилган босқинчилик юришлари туфайли Ўрта Осиёда Россия империясининг ҳукмронлиги ўрнатилиб, Ўрта

Осиё хонликларининг мустақиллигига барҳам берилди. Туркистон ўлкасида том маънодаги мустамлакачилик тартиблари жорий қилинди. Бу ерда бутун ҳокимият бевосита Россия императори томонидан тайинланадиган ва вазифасидан четлатиладиган генерал-губернатор қўлида тўпланган бўлиб, у ниҳоятда катта ҳуқуқларга эга эди. Вилоятларда бутун ҳокимият Туркистон генерал-губернатори билан келишилган ҳолда ҳарбий вазир тавсиясига биноан Россия императори томонидан тайинланадиган ва вазифасидан озод этиладиган ҳарбий губернаторлар қўлида эди. Туркистоннинг туб аҳолиси сиёсий ҳуқуқларидан маҳрум этилган эди.

Туркистон ўлкасида бутун ҳокимият ҳарбийлар қўлида бўлиб, улар маҳаллий халқни истаганларича таладилар, эдилар, таҳқирладилар, кўнгилларига келган номаъқулчиликларни қилдилар. Порахўрлик, майхўрлик, бошбошдоқлик зўравон чор маъмурларининг асосий машғулотиغا айланди.

Хива ва Бухорода Туркистон ўлкасидан фарқли ўлароқ, ярим мустамлакачилик тартиблари жорий этилган эди. Хон ва амир чет мамлакатлар билан мустақил алоқалар ўрнатиш ҳуқуқидан маҳрум этилган эди. Ички сиёсат соҳасида улар қоғоздагина мустақил бўлиб, амалда эса мустақил эмас эдилар. Хива хонлиги билан Россия ўртасидаги муносабатларни амалга ошириш ва хон ҳукуматининг фаолиятини назорат қилиш Амударё бўлими бошлиғига юклатилди. Бухоро амири ва унинг ҳукумати фаолияти устидан назоратни амалга ошириш Бухородаги Россия империясининг сиёсий агентига юклатилган эди.

Чор Россиянинг Ўрта Осиёда олиб борган сиёсати узоқ йиллар давомида ҳар томонлама пухта ўйланган, тайёрланган, режалаштирилган. Ўлканинг битмас-туганмас моддий ва маданий бойликларини шафқатсиз талаш, унинг меҳнатсевар халқларини эзиш, уларнинг меҳнати эвазига мустамлакачиларнинг бойишини таъминлашни мақсад қилиб қўйган босқинчилик сиёсати эди. Лекин бу сиёсатни амалга ошириш осонликча бўлмади. Ўрта Осиё халқлари Чор қўшинлари босқинчилик ҳаракатини бошлаган дастлабки дақиқалардан эътиборан ўз юртини душмандан ҳимоя қилиш, унинг мустақиллигини сақлаб қолиш учун жон-жаҳди билан курашдилар, ҳар бир қалъа, қишлоқ, ҳар бир қарич ер учун жон олиб жон бердилар. Шунга қарамасдан қу-

ролланиш жиҳатидан устун бўлган Чор қўшинлари, бирин-кетин Ўрта Осиёнинг шаҳар ва қишлоқларини босиб олдилар, уларнинг кулини кўкка совурдилар, ҳимоячиларини ва тинч аҳолисини шафқатсиз қирдилар, бойликларини ёвузларча таладилар, бутун-бутун қишлоқларни ёқиб юбордилар. Кейинги аниқланган маълумотларга кўра, Чор қўшинлари Гўк Тепада, Хўжандда, Андижонда, Чимкентда, Жиззахда, Оқмасчитда, Қўқонда, Пишпекда, Зирабулоқда минглаб кишиларни қириб ташлаган. Чор қўшинларининг Ўрта Осиёни босиб олиши жараёнида Қўшин ва тинч аҳоли орасидан жами 598 минг одам нобуд бўлган. Бу келтирилган маълумотлар Чор қўшинлари томонидан амалга оширилган қирғинликларнинг аниқланган бир қисмидир холос. Комил ишонч билан айтиш мумкинки, Ўрта Осиёни босиб олиш жараёнида Чор қўшинлари томонидан қириб ташланганлар сони юқорида келтирган рақамлардан анча зиёд бўлган.

Чор қўшинлари Ўрта Осиёни босиб олиш жараёнида шаҳар ва қишлоқларни вайрон қилдилар, тарихий обидаларни бузиб ташладилар, маҳаллий халқларнинг асрлар давомида яратилган бебаҳо маданий меросини — қадимий камёб қўлёзма китобларни, қимматбаҳо буюмларни, хонликлар ҳужжатларини талон-торож қилдилар.

Чор ҳукумати Ўрта Осиёда руслаштириш сиёсатини олиб борди. Бу ердаги халқларни абадий қулликда сақлаб қолиш мақсадида ўлкага оммавий тарзда рус фуқаролари кўчириб келтирилди, туб аҳоли деҳқонларининг ерлари тортиб олиниб, уларга берилди. Маҳаллий деҳқонлар эса сувсиз чўл ва қир-адирларга кўчирилдилар. Уларнинг бир қисми чоракор ва мардикорликка маҳкум этилдилар.

Чоризмнинг пухта ўйлаб, аниқ режа асосида изчиллик билан олиб борган мустамлакачилик сиёсати туфайли Ўрта Осиё Россиянинг хом ашё манбаига ва тайёр маҳсулотлар бозорига айланди. Мустамлакачилар дастлабки даврлардаёқ ўлкадаги олтин, нефть, кўмир ва бошқа ер ости қазилма бойликларини қидириб топиш ишларини қизитиб юбордилар. Ўрта Осиё тилласи, пахтаси, қора кўли, пилласи, турли хил қуруқ ва ҳўл мевалари Россия саноатининг асосий хом ашёсига айланди. Ўрта Осиёдан олиб чиқиб кетиладиган

хом ашё салмоғи йилдан-йилга ошиб борди. Жумладан, 1866 йилда Россия енгил саноатининг пахтага бўлган эҳтиёжининг 6,67 фоизи Туркистон пахтаси ҳисобига қондирилган бўлса, бу рақам 1886 йилда 7,70 фоиз, 1890 йилда 24 фоиз, 1902 йилда — 40 фоиз, 1907 йилда 52 фоиз, 1915 йилда — 68 фоизни ташкил қилди.

1887 йилдан 1900 йилгача Туркистондан пилла олиб чиқиш — 4,8, қуруқ мевалар — 157, гурунч — 336 баробар ошди. Россиядан эса саноат моллари келтирилар эди. Уларнинг миқдори ҳам йилдан-йилга ошиб борди. Масалан, 1887 йилдан 1900 йилгача товарлар олиб келиш манфактура — 9,2, қанд — 7, темир ва пўлат — 1,7 баробар ошди.

Чоризм томонидан Урта Осиёнинг босиб олиниши ва бу ерда мустамлакачилик тартибларининг жорий қилиниши, меҳнаткашларнинг ночор турмушининг янада ёмонлашишига олиб келди. Маҳаллий халқлар меҳнаткашлари икки томонлама, бир томондан маҳаллий феодаллар, иккинчи томондан мустамлакачилар зулмига маҳкум этилди. Уларни эзиш, талаш янада авжига чиқди. Айниқса, аҳолидан олинадиган солиқларнинг йилдан-йилга ошиб бориши меҳнаткашлар аҳволининг янада ёмонлашишига олиб келди. Масалан, Сирдарё вилояти аҳолисидан олинадиган ер солиғи 1870 йилдагига нисбатан 1871 йилда 37307 сўм 70 тибинга ортган, 1886 йилгача Тошкент уезди аҳолиси ҳар йили тўлайдиган ер солиғи 274 358 сўмни ташкил қилган бўлса, бу рақам 90-йилларнинг ўрталарига келиб 510267 сўмга етди. Шу вақт ичида Андижон уезди аҳолисидан ундириладиган ер солиғи 468836 сўмдан 713602 сўмга, Марғилонда — 350 663 сўмдан 521131 сўмга кўпайди.

Мустамлакачилар маҳаллий аҳолининг маънавиятини таҳқирлаш, тарихий, маданий, ахлоқий анъаналарини бузиш, чеклаш, ўлкадаги миллий мактаблар ва медресаларни қисқартириш, хуллас, мусулмонларни маънавий қулликда тутиб туриш учун жон-жаҳллари билан ҳаракат қилдилар. Бу ҳақда Туркистон генерал-губернатори А. Н. Куропаткин мақтаниб шундай деган эди: «Биз 50 йил туб жой аҳолини тараққийдан жиловладик, мактаблар ва рус ҳаётидан четда тутдик».

Урта Осиё халқлари чор маъмурлари ва уларнинг маҳаллий малайлари томонидан кўз кўриб, қулоқ эшитмаган жабр-зулмга маҳкум этилди, оммавий қирон келтирувчи мустамлакачилик қуллигига тушди. Оддий ин-

ий ҳуқуқлардан маҳрум этилди, миллий ва диний риятлари, ҳис-туйғулари, урф-одатлари, ор-номуси қирланди. Турор Рисқуловнинг ёзишича: «Приставнинг ҳокимлик суришлари шу даражага етдики, р хатто масжидларга қўнғироқ оснш ҳаракатида бўлар. Ўзларининг тураликларини ва ҳукмронликларини кўрсатмоқ учун намоз вақтида масжидга итлар би-кириб келдилар».

Мустамлакачилар Туркистонда закот олишни бекорди, вақфларни даромаддан маҳрум қилдилар, Мак-а ҳажга боришни таъқиқладилар.

Миллий камситиш шу даражага бориб етган эдики, кентдаги катта кўчаларда ўзбекларнинг миллий имларида юриши таъқиқланганди, трамвайларда ўзлар учун алоҳида ўриндиқсиз майдончалар ажраганди. Мустамлакачилар улўғ миллатчилик ғоясини та Оснё халқлари онгига сиғдиришга очиқдан-очиқ ҳаракат қулдилар. Туркистон генерал губернатори А. Н. Попаткин 1916 йил 24 августда Тошкент шаҳар жа-тчилиги олдида сўзлаган нутқида шундай деган : «Россияда яшовчи кўпдан-кўп элатларнинг бар-и бир отанинг — давлатпаноҳ император ҳазратлари-и болаларидир. Бу барча элатлар она — буюк Рос-нинг фарзандларидир. Аммо бу кўп сонли оилада лар бошқаларга нисбатан катта оға бўлишлари ло-и».

Яқин вақтларгача кўпчилик Совет олимлари (шу младан ушбу сатрлар муаллифи ҳам), асосан, Ўрта ёнинг Россияга қўшиб олинишининг ижобий томон-ини бўрттириб кўрсатишга, унинг салбий томонла-ҳақида камроқ сўз юритишга ҳаракат қилиб келди-и. Одатда бу ҳодисанинг ижобий оқибатлари ҳақида борганда, биринчи навбатда, Ўрта Оснё ҳудудида ичиликка ва ўзаро феодал урушларга барҳам берил-и кўрсатилар эди. Бу бор ҳақиқат, буни инкор этиб тмайди. Лекин қўшиб олинишининг ижобий оқибат-и сифатида капиталистик ишлаб чиқариш муноса-ларининг Ўрта Оснёга кириб келиши, заводлар, фаб-саларнинг, темир йўлнинг қурилиши, телефон-телег-р, босмаҳоналар, рус тузем мактаблари, турли хил-ий жамиятларнинг ташкил этилиши, рўзномалар ва юмаларнинг нашр этила бошлаши кабилар ҳақида-и борганда масалага ҳар томонлама, холисона, чу-роқ қараш ва баҳо бериш лозим. Бу тадбирий чо-

ралар, амалга оширилган ишлар нима мақсадда қилинганлиги, оқибат натижада кимлар учун хизмат қилганлигини назардан четда қолдирмаслик ҳам зарур.

Биринчидан, Урта Осиёда чоризм томонидан амалга оширилган босқинчилик сиёсатини ҳеч нарса билан оқлаш мумкин эмас. Бу сиёсатнинг ижобий оқибатларини сунъий равишда ҳаддан ташқари бўрттириб кўрсатиш билан Россияга, рус халқига нисбатан дўстлик муносабатларини изҳор этиб бўлмайди. Бундай уриниш ақсинча дўстлик ва ўзаро ҳурматни мустаҳкамлашга салбий таъсир кўрсатиши мумкин.

Иккинчидан, биз шу вақтгача қўшиб олинмишнинг ижобий оқибатлари деб мақтаб келган чора-тадбирлар маҳаллий халқларнинг манфаатлари нуқтаи-назаридан келиб чиқиб эмас, балки мустамлакачилар манфаатини кўзлаб амалга оширилган эди. Заводлар, фабрикалар, темир йўлларнинг қурилиши, турли хил илмий жамиятларнинг, типографияларнинг ташкил этилиши, телефон-телеграфнинг ишга туширилиши, ойномалар ва рузномаларнинг нашр қилиниши оқибат-натижада Чоризмнинг Урта Осиёда мустамлакачилик, талончилик сиёсатини тўла, бекамукўст амалга ошириш, маҳаллий халқларни эзиш, уларни итоатда сақлаб туриш, ўлканинг табиий бойликларини қидириб топиш, қазиб олиб кетиш, Чоризмнинг бу ерда олиб бораётган сиёсатини маҳаллий халқлар онгига сингдириш, уларни кўрқитиш, таҳқирлаш, ўлкани руслаштириш мақсадида ташкил этилган эди.

Учинчидан, рус тузем мактаблари, гимназиялар ва бошқа ўқув юртлари ҳақида сўз борганда, шуни эсдан чиқармаслик керакки, улар Россия фуқаролари учун ташкил этилган эди. Уларда таълим оладиганлар сафида тўб аҳоли фарзандлари саноқли эди.

Туртинчидан, Урта Осиёнинг Россияга қўшиб олинмишининг ижобий оқибатларидан бири сифатида маҳаллий халқларнинг рус халқининг инқилобий ҳаракатига қўшилганлиги ҳақида сўз юритганимизда бу ҳаракатда уларнинг иштирокчилик даражаси қандай бўлганлиги, бу ҳаракат оқибат-натижада нима билан яқунланганлигини ҳам чуқурроқ, атрофлича мулоҳаза қилишимиз керак. Бугунги кунда шу нарса аниқ бўлдики, рус ишчиларининг инқилобий ҳаракатида Урта Осиё халқларининг кўпчилиги қисми фаол иштирок этмаган, бу ҳаракатнинг ғалабаси уларга ҳақиқий озодлик, эр-

лик бермади. Мустамлакачиликнинг бир шакли ур-
ни иккинчиси эгаллади.

Мустамлакачилик зулмининг кун сайин кучайиши,
ҳаллий халқларнинг ҳақ-ҳуқуқларини паймол қилиш-
ниг, таҳқирлашнинг авжига чиқиши, зуравонлик, та-
нчилик, порахўрлик, тўрачилик, буюк давлатчилик
ишчилик, мусулмонларнинг миллий, диний ва маданий
дриятларини, урф-одатларини, анъаналарини менси-
клик, оёқ-ости қилиш каби иллатларнинг тобора чу-
рроқ илдиз отиши Урта Осиё халқларини жипсла-
шга, бир жон бир тан бўлиб умумий душманга —
оризм ва унинг улкадаги маъмурларига қарши кураш-
чорлади.

1856 ва 1873 йилларда Сирдарё вилоятида, 1869 йил-
Самарқанд шаҳрида, 1873-1876 йилларда Қўқонда,
79 йилда Марғилон уездида, 1880 йилда Хўжанд ва
а-тепа туманларида, 1889 йилда Наманганда ва Ушда,
85 йилда Фарғона вилоятида, 1892 йилда Тошкент
аҳрида, 1898 йилда Андижонда мустамлакачилик зул-
га қарши маҳаллий халқларнинг ғалаёнлари ва қўз-
лонлари бўлиб ўтди. Бу ғалаёнлар ва қўзғолонлар ўз-
рининг миллий ва ижтимоий таркибидан, катта-ки-
клигидан, узоқ ёки қисқа вақт давом этганлигидан,
арда иштирок этган турли табақа вакиллариининг кўз-
ган мақсадларининг мазмуни ва моҳиятидан қатъи
зар барчасининг мақсади оқибат-натижада улкада
устамлакачилик зулмига барҳам бериш, халқларнинг
одлигига, мустақиллигига эришиш эди. Лекин тарқоқ,
она ташкилий бирликка, ҳар томонлама, пухта уйла-
б ишлаб чиқилган ҳаракат дастури ва режасига, қў-
л-аслаҳага эга бўлмаган қўзғолонларнинг барчаси чор-
шинлари томондан ваҳшийларча бостирилди, она
минимиз қонга ботирилди. Шунга қарамасдан XIX аср-
ниг иккинчи ярмида бу ерда бўлиб ўтган қўзғолонлар
р томондан, чоризмнинг мустамлакачилик асосларига
тта зарба берди, иккинчи томондан маҳаллий халқ-
рнинг мустамлакачилик тартибларига қарши норози-
гнинг янада кучайишига, сиёсий онгининг ўсишига,
одликка ва мустақилликка интилишининг кучайишига
тта таъсир кўрсатди.

Урта Осиёда чоризм ҳукмронлигининг ўрнатилиши,
устамлакачилик тартиботларининг жорий қилиниши,
хтимоий ва миллий зулмининг кучайиши, бунга қарши
еҳнаткашлар норозилигининг кун сайин ошиб бориши,

булиб ўтган халқ қўзғолонлари ва иштирокчиларининг талаблари ва мақсадлари, халқ ҳаракатларининг ваҳшийларча бостирилиши маҳаллай халқларнинг ижтимоий-сиёсий мафқурасига катта таъсир кўрсатди. Шунини алоҳида таъкидлаш лозимки, ўлкада юз берган иқтисодий, сиёсий ва маданий ҳаётдаги ўзгаришларга, булиб ўтган воқеалар ва ҳодисаларга ижтимоий-сиёсий мафқуранинг турли оқимлари вакилларининг муносабати ҳар хил эди. XIX асрнинг иккинчи ярмида Ўзбекистон ҳудудида ижтимоий-сиёсий мафқуранинг иккита йирик оқими шаклланди. Биринчиси, хон, амир, йирик ер эгалари, руҳонийлар, ҳокимият вакилларининг хоҳиш-истакларини, мақсадларини, орзу-умидларини ифодаловчи феодал-клерикал, ижтимоий-сиёсий мафкура. Мазкур оқим вакилларининг чоризмга ва унинг мустамлакачилик сиёсатига, бу сиёсатни бевосита ўлкада амалга ошираётганларга муносабатлари турлича эди. Бу оқим вакилларининг бир қисми мустамлакачиларга ва уларнинг ўлкада олиб бораётган сиёсатига, юз бераётган ўзгаришларга кескин қарши чиқдилар. Улар ўлкада шариат қонунарига асосланган тартибларни тўла сақлаб қолиш ва мустаҳкамлаш, мустамлакачилар ҳукмронлигига барҳам бериш, Туркистон ўлкасида хон ҳокимиятини тиклаш гоёларини илгари сурдилар. Иккинчи қисми эса мустамлакачилик муҳитига мослашишга ҳаракат қилдилар. Булар, асосан мустамлакачилар билан ўз халқини талашда, эзишда ҳамкорлик қилган, давлат маҳаллий органларида у ёки бу лавозимни эгаллаган мулкдорлар ва руҳонийларнинг вакиллари эди. Улар маҳаллий аҳолини Россия императорига ва мустамлакачи маъмурларга итоат қилишга чақирдилар. Ўзларининг чақирқиқларини асослаш учун улар Қуръон ва шариат қонунарига мурожаат қиладилар. Жумладан, Эшон хўжанинг таъкидлашича: «Шариат уларга (туркистонликларга — Ж.Т.) ҳар қандай подшоҳга ва унинг ҳокимига (вакилига, амалдорига — Ж. Т.) итоат қилишни буюради, қаршилик кўрсатишни ва қўзғолон кўтаришни таъқиқлайди». Эшон Бобохон Туранинг ёзишича, подшоҳга қарши ҳар қандай норозилик «шариат урф-одатига ва қонунарига зиддир, норозилик, ғалаёндан фақат умумий зарар бўлади».

Юқорида баён қилинганлардан шу нарса маълум бўлдики, биринчи гуруҳ вакилларининг мақсади мустамлакачиликка барҳам бериш, ўз халқини чоризм ва унинг

мурлари зулмидан озод қилиб мустақилликка эри-
ди, бу бир томондан. Иккинчи томондан эса асрлар
омида Шарқда, шу жумладан, Ўрта Осиёда давлат-
бошқаришнинг кенг тарқалган шакли якка ҳокимият-
ликни — хон ҳокимиятини тиклаш — яъни орқага қай-
ти. Агар масалага умумжаҳон демократик ҳаракати
га назаридан ёндошиладиган бўлса хон ҳокимияти-
ликка ҳаракат қилиш салбий баҳоланмоғи лозим.
Ушбу, маҳаллий шарт-шароит, ўлкадаги анъанавий
таълимнинг бошқариш шакли, аҳолининг сиёсий мадания-
даражасини ҳисобга олиб масалага ёндошиладиган
эса, хон ҳокимиятини тиклашга ҳаракат қилиш бу
таълимий нуқтан назаридан оқланадиган табиий ҳол эди.
Ўзларнинг шахсий ва табақавий манфаатларини
қўқориб, миллат манфаатларидан юқори қўйган, чоризм-
чи малайлари бўлмиш маҳаллий бойлар, руҳонийлар,
да амалдорларнинг вакилларидан иборат иккинчи
тоғрага мансуб бўлганлар эса, Ўрта Осиёда мустамла-
лик зулмини қўллаб-қувватлаш, ўз миллатдошлари
диндошларини мавжуд тартибларга бўйсиндириш,
қўқориб, талаш, ўлканинг моддий ва маданий бойликлари-
га талон-торож қилишда чор маъмурлари билан ҳам-
корлик қилиш, уларга ёрдам кўрсатиш йўли билан ўз-
ларнинг ижтимоий-сиёсий, маданий ҳаётда тутган мав-
қани сақлаб қолиш, имтиёزلарга эга бўлишни мақсад
қўйган эдилар. Булар ўзларининг жирканч мақ-
садлари йўлида халқини, миллатини, Ватанини сотди-
ди. Шунинг учун ҳам бўлиб ўтган халқ қўзғолонлари
аёнида уларнинг кўплари ўлдирилди, уйлари, мол-
лари талон-торож қилинди.

Ўрта Осиёда, шу жумладан, ҳозирги Ўзбекистон ҳу-
да XIX асрнинг иккинчи ярмида ижтимоий-сиёсий
курашнинг иккинчи йирик оқими сифатида маърифат-
парварлик оқими шаклланди. Бу оқимнинг йирик намо-
налари Аҳмад Дониш (1827—1897), Дилшод Барно
(1800—1905), Саттархон Абдулғаффоров (1843—1902);
Абдулқадир Аминхўжа Муқимий (1851—1903), Зокиржон
муҳаммад Фурқат (1858—1909) асарларида маҳал-
ла халқ меҳнаткашларининг мустамлакачилик зулмига
қўқориб, нафрати, озодлик, мустақиллик, истиқлол ҳақи-
да торзу-умидлари ўз ифодасини топган эди. Шунини ало-
ҳида қайд қилиш лозимки, маърифатпарварларнинг Рос-
сия бўлган муносабати икки томонлама эди. Бир то-
мондан, улар илғор рус маданиятини, илм-фанини, ти-

лини ўрганишни тарғиб қиладилар, рус санъати, адабиёти, фани, архитектураси, техника ютуқлари ҳақида илхомланиб гапирадилар, ўз ватандошларини бу ютуқлар сирларини ўрганишга, улардан фойдаланишга ундайдилар, рус халқи билан ўз халқлари ўртасида дўстлик муносабатларини ўрнатиш ва мустаҳкамлаш ғояларини илгари сурадилар. Иккинчи томондан эса маърифатпарварлар рус чоризмининг олиб борган босқинчилик, мустамлакачилик, талончилик, зуравонлик сиёсатини кескин қоралайди. Жумладан, чоризмининг Бухоро амирлигига нисбатан олиб борган босқинчилик, мустамлакачилик сиёсати ва унинг оқибатлари ҳақида А. Доиниш шундай деб ёзган эди, Чор қўшинларининг Самарқандни босиб олиши ва унинг Россия давлати таркибига киритилиши натижасида меҳнаткаш халқнинг аҳволи янада ёмонлашди. Чор Россиясининг маъмурлари турли баҳоналар билан Бухорога тез-тез келадиган бўлиб қолдилар. Бу олдиндан кўзда тутилмаган харажатларга сабаб бўлади. Бухоро ҳукмдорлари чор маъмурларининг кўнглини олиш мақсадида янги-янги солиқларни жорий қиладилар. Буни кўрган мустамлакачилар янада фаоллашадилар, ҳар хил нарсаларни баҳона қилиб амир ва унинг амалдорларини айблашга ҳаракат қиладилар, бухоролик ҳукмдорлар эса бечора халққа нисбатан ўз зулминини янада кучайтирадилар. Оқибат-натижада меҳнаткашлар оммаси чидаб бўлмас даражада қашшоқлашди, мамлакат вайронага айланди.

Маърифатпарварлар ўлкадаги қолоқликнинг, ижтимоий ва мустамлакачилик зулмининг асосий сабаби сифатида саводсизликни, жаҳолатни, кўрсатадилар. Уларнинг фикрича, жаҳолатнинг ўлка ижтимоий, сиёсий ва маънавий ҳаётида тула ҳукмронлик қилишининг асосий айбдорлари хонлар, амирлар ва уларнинг амалдорлари, реакцион руҳонийлар, мустамлакачи маъмурлардир.

Маърифатпарварлар келажакка комил ишонч билан қарайдилар. Улар келажакда мамлакатда жабр-зулмга, зуравонликка, инсонни таҳқирлашга барҳам берилишини, озодлик, тенглик, осойишталик, эзгулик таптана қилишини орзу қиладилар. Бундай ҳаётга эришишнинг асосий шартларидан бири, уларнинг фикрича, халқ орасида зиё тарқатиш, ўқиш-ўқитиш ишларини тўғри йўлга қўйиш, илм-фанни ривожлантиришдир. Бу оқибат-натижада халқнинг сиёсий онгининг ўсишига замин яратади.

сий онги юқори бўлган халқ зулмига, зўравонликка, иллий камситишларга барҳам бериб, озодликка, мусулманликка, истиқлолга эришиш йўллариини топишга ҳаёт қилади.

Юқоридан баён қилинганларга умумий яқун ясаб, шу таъкидлаш лозимки, XIX асрнинг иккинчи ярмида Россиянинг олиб борган босқинчилик, мустанлачилик, талончилик, зўравонлик сиёсати маҳаллий халқларнинг қаттиқ қаршилигига учради. Улар ўз Ватини ҳимоя қилиш ва унинг давлат мустақиллигини таъминлаб қолиш, кейинчалик мустанлақчилик зулмига ҳам бериш учун мардоновор кураш олиб бордилар. Кураш жараёнида мустақилликка эришиш йўллариини таъминлашда илк ғоялар шакллана бошлади. Бу давр Ўзбекистон халқлари тарихига мустақиллик учун курашнинг таърихи бўлган босқинчи сифатида кирди.

XIX асрнинг бошларидан эътиборан Ўрта Осиё, шу жумладан Ўзбекистон халқларининг мустанлақчилик зулмига қарши мустақиллик учун курашишнинг янги босқинчи босқини бошланди. Бу, энг аввало, асримиз бошларида Ўзбекистон ўлкаси, Хива хонлиги ва Бухоро амирлигининг иқтисодий ҳаётига капиталистик муносабатларнинг пайдо бўлиши билан боғлиқ бўлган келишнинг нисбатан тезлашиши, ўлканинг таърихи бўйлиқларини ташиб кетишнинг ортиши, ижтимоий ва миллий мустанлақчилик зулмининг кучайиши, нафақатлар оммасининг тобора қашшоқлашуви, инқилобчиларнинг, миллий, диний ҳис-туйғуларини пайдо қилишнинг авж олиши, аҳолининг ўз ҳукмдорларига қарши нафратининг кун сайин ортиб бориши билан боғлиқ эди. Иккинчидан, мустақиллик учун курашни янги босқинчига кўтарилишига 1905—1907 йиллардаги биринчи рус буржуа-демократик инқилоби, XX аср бошларида Туркия, Эрон, Ҳиндистон ва Хитойда бошланган демократик ҳаракатлар катта таъсир кўрсатади. Учинчидан, Россия татарлари, Кавказ орти халқлари орадан кенг тарқалган маърифатпарварлик ҳаракати ва унинг ғоялари ҳам Ўрта Осиё халқларининг миллий мустанлақчилик учун курашишнинг кучайишига сезиларли таъсир кўрсатади. Тўртинчидан, Туркистон ўлкасида кўча-кўчаларда ғояларни тарғиб қилувчи большевик-коммунистларнинг ташкил этилиши, рўзномаларнинг чоп этилиши бошлаши, рус ишчилари, солдатлари орасида коммунистларнинг ғояларининг ёйилиши, бу ерда бўлиб ўтган инқилобларнинг иш ташлашлари, ғалаёнлари туб аҳоли

меҳнаткашларининг мустақиллик учун курашининг кучайишига катта таъсир кўрсатди.

XX аср бошларида ижтимоий ва миллий-мустамлакачилик зулмининг кучайиши, чор маъмурлари ва уларнинг маҳаллий ёрдамчи-малайлари зуравонлигининг авжига чиқиши, солиқларнинг ҳаддан ташқари ошиб кетиши, миллий, диний камситишлар, хўрлашлар мавжуд тузумга ва тартибларга, уларнинг ҳимоячиларига қарши маҳаллий халқлар нафратининг тобора ошишига сабаб бўлди.

1905 йилда Наманган ва Андижон уездларида, 1906 йилда Тошкент шаҳрида маҳаллий ҳокимият органларига сайловлар жараёнида чор маъмурлари томонидан йўл қўйилган ўзбошимчаликларга қарши оммавий ғалаёнлар ва тартибсизликлар юз берди. 1905—1914 йилларда Туркистон ўлкасидаги, Бухоро амирлиги ва Хива хонлигидаги бир қатор заводлар, темир йўл устахоналари ва бошқа корхоналар ишчиларининг иш ташлашлари, стачкалари ва норозилик митинглари бўлиб ўтди.

Икки томонлама зулм, талончилик, зуравонлик, сиқув ва таъқиблардан сабр-косаси тўлиб тошган Туркистон халқи 1916 йил 25 июнда Россия императори Николай II нинг «Империядаги бегона халқлар эркак аҳолисининг ҳаракатдаги армия районларида ҳарбий иншоатлар ва шунингдек давлат мудофааси учун зарур бўлган бошқа ҳар қандай ишларга жалб қилиш» ҳақидаги фармонига жавобан 1916 йилнинг ёзида қўзғолон кўтарди. 4 июлда Хўжанд шаҳрида бошланган қўзғолон тез кунда Самарқанд, Сирдарё, Фарғона, Еттисув, Каспий орти вилоятларига ёйилди. Қўзғолоннинг асосий ҳаракатлантирувчи кучи — меҳнаткаш халқ: деҳқонлар, ҳунармандлар, ишчилар эди. Қўзғолончилар Фармонга бўйсинмаслик, мардикорликка одам бермасликни асосий шиорлар сифатида кўтариб чиққан бўлсаларда, қўзғолон аслида кун сайин кучайиб бораётган миллий-мустамлакачилик зулмига қарши қаратилган миллий-озодлик ҳаракати эди. Ҳаракат иштирокчиларининг бош мақсади ўлкада миллий-мустамлакачилик зулмига барҳам бериш, мустақилликка эришиш ва мамлакатни бошқаришни ўз қўлларига олиш эди.

Қўзғолон чор ҳукумати томонидан ваҳшийларча бостирилди. Шунга қарамасдан 1916 йил қўзғолони Ўрта Осиё халқларининг мустақиллик учун кураши тарихида энг оммавий-сиёсий амалий ҳаракат сифатида ўчмас из

қолдирди. Қўзғолон чоризмнинг бу ердаги ҳукмронлигига катта зарба берди.

XX аср бошларида Ўрта Осиё, шу жумладан Ўзбекистон халқларининг мустақиллиги учун курашни ўзининг бош мақсади ва вазифаси деб билган оқимлардан бири, тарихга жадидчилик номи билан кирган, маърифатпарварлик ижтимоий-сиёсий оқими эди. Жадидчилик ҳаракати алоҳида, таъсирчан ижтимоий-сиёсий оқим сифатида 1905—1907 йиллардаги биринчи рус буржуа демократик инқилоби даврида шаклланди. Жадидлар ҳаракати ўзининг ижтимоий таркиби, унда иштирок этувчиларнинг дунёқараши, кўзлаган мақсадлари, ҳаракатнинг турли минтақаларнинг ижтимоий, сиёсий ва маданий ҳаётдаги тугган мавқеи, ўз мақсадларини амалга ошириш учун тугган йўллари нуқтаи назаридан бир хил эмас эди. Лекин шунга қарамасдан мазкур ҳаракат иштирокчиларини бир-бирига яқинлаштирадиган, бошини бир-бирига қовуштирадиган, кучларни бирлаштиришга ундайдиган муаммо бу озодлик, миллий мустақиллик ва истиқлол муаммоси эди.

Жадидчилик ҳаракати Ўрта Осиёнинг турли минтақаларида турлича кечди. Туркистондаги жадидлар Хива ва Бухородаги жадидчилардан бир оз фарқ қилиб, бир томондан, том маънодаги мустамлака ўлка шароитида ўз фаолиятини амалга оширган бўлсалар, иккинчи томондан, ўзларининг жипслиги, ўз ғояларини матбуот орқали тарғибот қилиш, сиёсий ҳаётда иштирок этиш имкониятлари нуқтаи назаридан улардан маълум даражада илгарилаб кетган эди. Шунингдек, Бухоро жадидларининг маърифатчилик фаолияти ҳукмрон доираларнинг кескин қаршилигига учраган бўлса, Хива жадидлари фаолияти бундай қаршиликка дуч келмади ҳисоби. Туркистон жадидлари ўз фаолиятининг бошидан охиригача ислохотчилик ғояларига содиқ қолган бўлсалар, Бухоро ва Хива жадидлари бу борада маълум тадрижи ўз бошидан кечирдилар. Биринчи жаҳон уруши йилларида Хива жадидларининг октябрь инқилобидан сўнг эса Бухоро жадидларининг сўл қаноти вакиллари инқилоб тарафдори сифатида майдонга чиқдилар ва шу йўл билан мустақилликка ва истиқлолга эришмоқчи бўлдилар.

Туркистон, Бухоро ва Хива жадидлари учун умумий бўлган хусусият шундаки, уларнинг барчаси ўз мамлакатларининг иқтисодий, сиёсий ва маданий жиҳатдан қолоқлигининг, ижтимоий ва миллий-мустамлакачилик

зулмининг, маҳаллий халқларнинг сиёсий ҳаётдан чет-латилганлигининг, ҳақ-ҳуқуқлари поймол қилинганлигининг, мустамлакачилар ва уларнинг маҳаллий ҳамто-воқдари томонидан таланаётганликларининг, миллий ва диний манфаатлари, ҳис-туйғулари, урф-одатлари, анъаналари таҳқирланаётганлигининг асосий сабабини сабабсизлик деб билишларидир.

Шу муносабат билан жадидлар Туркистон, Бухоро ва Хивада эски, соф диний, схоластик мактаблар ўрнига янги услубда ўқитиладиган оврупча мактаблар очилиши, халқ таълимининг бутун ўрта асрчилик тизимида давр талабига жавоб берадиган дунёвий тизим билан алмаштиришни ёқлаб чиқдилар. Улар табиий ва ижтимоий фанларни ўрганишни кўзда тутувчи дастурлар тузишди, дарсликлар ва қўлланмалар ёзишди. Жадидлар бир қатор шаҳар ва қишлоқларда янги усулдаги мактаблар очиб ўзларининг маориф соҳасида ислоҳотлар ўтказиш ҳақидаги ғояларини ҳаёт синовидан ўтказишга ҳаракат қилдилар. Жадидларнинг маориф соҳасидаги бу ишлари, айниқса Бухорода, эскилик тарафдорлари бўлган руҳонийлар, амир ва юқори мансабдорларнинг кескин қаршиликка учради.

Миллий мустамлакачилик зулмига, қолақликка барҳам бериш инсон ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш, мустақилликка эришишнинг муҳим гарови, халқнинг ижтимоий, сиёсий-ҳуқуқий онгини ўстириш деб билган жадидлар ўлкада кенг миқёсда тарғибот ишларини олиб борадилар. Улар турли хил жамиятлар, ширкатлар, нашриётлар, китоб магазинлари, жамоатчилик кутубхоналари ташкил қиладилар. Турли хил номларда рўномалар ва ойномалар нашр қилиб, уларнинг саҳифаларида ижтимоий ва миллий мустамлакачилик зулмининг мустақкамлаш мақсадида ўрнатилган тартибларини танқид остига оладилар: руҳонийларнинг жоҳиллиги ва мутаассиблигини, чор маъмурлари, уларнинг маҳаллий малайлари — мингбошилар, оқсоқоллар, амир ва унинг амалдорларининг талончилик, зўравонлик сиёсатини, давлат органларида кундан-кунга авж олиб бораётган порахўрлик, ўзбошимчалик, қонунсизлик, тўрачилик каби иллатларни фош қиладилар; маҳаллий ҳукмдорлар зўравонлигини ва жабр-зулмини чеклаш, бошқариш ва солиқ йиғишни тартибга солиш ҳақидаги ғоялар билан чиқадилар.

Дастлаб Туркистон жадидлари улкадаги юз бераётган жабр-зулм, зуравонлик, ҳокимиятни суинистёмол қилнишга, хўрлашлар ва камситишларга барҳам бериш мақсадида халқ номидан Туркистон генерал-губернаторига, чор ҳукуматига, юқори мансабдор шахсларга мурожаат қиладилар. Ўзларининг мурожаатлари жавобсиз қолдирилганини кўрган жадидлар ҳеч бўлмаганда дин, суд ишлари ва кундалик турмуш соҳаларида мустақиллик берилишини талаб қилиб махсус лойиҳалар ишлаб чиқадиладар, уларни ҳаётга тадбиқ этиш учун ҳаракат қиладилар. Бухоролик жадидлар эса жамиятдаги иллатларга барҳам бериш, халқни маърифатли қилиш, илм-фанни ривожлантириш учун зарур шарт-шароитлар яратиш ва бу билан истиқлолга кенг йўл очишда масъулиятли вазифани доно ва адолатли амир ва унинг худодан кўрқувчи, одобли вазири ҳал этиши мумкин деб ўйладилар. Амалда жадидлар бунинг аксини кўрдилар.

Жадидлар мустақиллик ва истиқлолга эришишнинг моддий заминини яратиш масаласига алоҳида эътибор берадилар. Улар рўзномалар ва ойномалар саҳифаларида маҳаллий саноатни ривожлантириш, миллий банклар очиш, йўллар, суғориш иншоатлари қуриш, қишлоқ хўжалигини, ички ва ташқи савдони тараққий эттириш, мамлакатдан фойдали қазилмалар ва бошқа моддий бойликларни ташиб кетишни чеклаш, уларни қайта ишлаб тайёр маҳсулот чиқаришни ўлканинг ўзида ташкил қилиш; четга хомашё ўрнига тайёр маҳсулот чиқаришга эришиш, ишлаб чиқаришга фан ва техника ютуқларини жорий қилиш каби нафақат ўша давр учун, ҳатто ҳозирги давр учун ҳам долзарб бўлган муаммоларни кутариб чиқадиладар.

Жадидлар ўз мамлакатларининг истиқлолини ва тараққиётини замонавий билимлар билан қуролланган етук мутахассисларсиз тасаввур эта олмаганлар. Шу муносабат билан улар маҳаллий халқлар болаларидан замонавий кадрлар тайёрлашга алоҳида эътибор берадилар. Жадидлар кадрлар тайёрлаш муаммосини ҳал этиш мақсадида махсус жамиятлар, жамғарма фондлари ташкил қиладилар, маблағ тўплаш учун турли томошалар уюштирадилар. Жадидлар ана шу тўпланган маблағлар ҳисобига Оренбург, Қозон, Уфа, Истамбул сингари ўша даврдаги мусулмон маданияти марказларига талабалар жўнатадилар.

Жадидлар мамлакат ҳаётига демократик сиёсий-ҳуқуқий институтларни жорий қилишни ўз Ватанлари истиқлоли ва тараққиётининг муҳим шартлари деб билганлар. Шу муносабат билан улар демократик сиёсий-ҳуқуқий институтлар, уларнинг афзалликлари, маҳаллий халқлар учун фойдали томонлари ҳақидаги ғояларни мусулмонлар орасида тарғибот қилишга алоҳида эътибор берадилар. Бу борада туркистонлик жадидлар бошқа минтақалардаги жадидлардан бир мунча илгарилаб кетган эдилар. Улар рўзномалар ва ойномалар саҳифаларидан ривожланган Оврупо мамлакатларида кенг тарқалган давлатни бошқаришнинг демократик шакллари, сайловлар, уларнинг моҳияти ва мамлакат ҳаётида тутган ўрни, тўғри, эгри, очиқ ва ёпиқ сайловлар ва уларнинг ўзига хос хусусиятлари, вакиллик органлари ва уларни ташкил қилиш принциплари, депутатларни сайлаш тартиби ва уларга қўйиладиган талаблар ҳақида кенг тарғибот ва тушунтириш ишларини олиб берадилар. Туркистонлик жадидлар айниқса мусулмонларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш ва таъминлаш масаласига алоҳида эътибор берадилар.

Россиядаги 1917 йил Февраль буржуа демократик инқилобига қадар ўз мамлакатларининг келажагини конституцияли монархия билан боғлаган туркистонлик, маърифатли монархия билан боғлаган бухоролик жадидлардан фарқли ўлароқ ҳолда хивалик жадидларнинг сўл қаноти вакиллари 1914 йилнинг ёзидаёқ истиқлол ва тараққиётга монархия тузумига барҳам бериш ва республика тузумини урнатиш орқали эришиш мумкин деган фикрга келган эдилар.

1916 йилдаги қўзғолонга туркистонлик жадидларнинг муносабати масаласига келганда шуни таъкидлаш керакки, улар қўзғолонни маъқулламаган эдилар. Умуман улар мустақиллик ва истиқболга қуролли қўзғолон билан эмас балки тинч йўл билан эришиш тарафдор эдилар.

XX аср бошларидаги Ўзбекистон халқларининг мустақиллик учун курашига умумий якун ясаб шуни қайд қилиш лозимки, бу давр чоризмнинг мустамлакачилик сиёсатига, социал ва миллий зулмига, жаҳолатга, миллий камситишлар ва ҳурлашларга қарши курашнинг, демократик ғояларни ўлкада ёйишнинг муҳим босқичи сифатида тарихга кирди.

2. Мустақиллик ҳақидаги ғоялардан воқеликка

Россияда 1917 йил Февраль буржуа-демократик инқилоби натижада Чор ҳукуматининг ағдариб ташланиши ва Муваққат ҳукуматнинг ташкил этилиши, унинг томонидан чиқарилган демократик мазмундаги ҳуқуқий ҳужжатлар чекка ўлкаларда, жумладан Туркистон ўлкаси, Хива хонлиги ва Бухоро амирлигида мустақиллик учун курашнинг янада кучайишига катта тurtки бўлди. Кураш майдонида янги ижтимоий-сиёсий кучлар, жамиятлар, фирқалар пайдо бўлди. Уларнинг асосий мақсади битта—мустақилликка эришиш эди. Лекин, мустақилликка эришиш йўллари, усуллари келажакда ташкил этиладиган давлат органлари ва бошқа масалалар бўйича улар ўртасида маълум фарқлар ҳам мавжуд эди. Бу биринчидан бўлса, иккинчидан, бу учта минтақада мустақиллик учун кураш жараёни бир хилда кечмади.

Февраль инқилобидан сўнг Туркистондаги турли ижтимоий-сиёсий кучлар ва оқимларнинг мустақиллик учун иштилоши кескин, очиқдан-очиқ сиёсий тус олади. Февраль инқилобидан сўнг Туркистонда мустақиллик учун курашда асосан руҳонийлардан ташкил топган «Шўрои-Уламо» ва жадидлардан «Шўрои-Исломия» ташкилотлари алоҳида фаоллик кўрсатдилар. Уларнинг дастурий ҳужжатларида Туркистоннинг иқтисодий, сиёсий, маданий ва диний соҳалардаги мустақиллиги масаласи биринчи ўринга қўйилди. Жумладан, 1917 йилнинг апрель ойида «Шўрои-Исломия»нинг ташаббуси билан ўтказилган умуммусулмонлар қурултойида Россия Демократик Республикаси таркибига кирувчи Туркистон мухториятини ташкил қилиш ғояси илгари сурилди. Шу йилнинг сентябрь ойида бўлиб ўтган умуммусулмонлар қурултойида қабул қилинган. «Туркистон ўлкасининг келажак сиёсий тузилиши» ҳақидаги резолюцияда Россия республикаси таркибига кирувчи, вилоятларда барча халқларнинг миллий-маданий ўз-ўзини бошқариш принципига асосланадиган Сирдарё, Самарқанд, Фарғона, Каспийорті вилоятлари иттифоқидан иборат «Туркистон федератив республикаси» номи билан аталадиган миллий-ҳудудий мухторият ташкил қилиш кўрсатилган эди.

«Резолюция»да кўрсатилишича, Россия республикаси уруш вақтида ташқи чегараларини қўриқлаш, жиннат ва фуқаролик судлари, маърифий-маданний муассасаларни (Россия фуқаролари учун) бошқариш, Туркистон ўз тасарруфига олиш имкониятига эга бўлгунга қадар почта, телеграф, темир йўлни бошқариш, чет давлатлар билан Россия ўртасида сиёсий алоқалар ўрнатиш, Россия мудофаасини ташкил қилиш билан шуғулланиши кўзда тутилган. Бошқа барча масалалар бўйича Туркистон мустақил бўлиб ўзининг ваколати доирасида қонунлар чиқариш, давлат тузилмаларини, милициясини, тинчлик вақтида федерация чегараларини қўриқлаш учун армиясини, хорижий мамлакатлар ва Россия республикаси чегараларида божхонасини, хазинаси ва давлат банкни ташкил қилиш, танга пул ва қарз билетлари чиқариш ҳуқуқларига эга бўлиши лозим эди.

Туркистон жадидлари мустақиллик учун кураш жараёнида иқтисодий мустақилликка эришиш масаласига алоҳида эътиборни қаратган эдилар. Улар иқтисодий мустақилликка эришмасдан туриб сиёсий, ҳуқуқ, маданият ва дин соҳаларида мустақиллик мумкин эмаслигини тушиниб етган эдилар. Туркистон жадидларининг дастурий ҳужжатларида, мақолаларида, нутқларида мамлакатда тинчлик ва осойишталикни сақлаш, турли халқлар, элатлар, ижтимоий табақалар, сиёсий кучлар ўртасидаги келишмовчиликларга, қарама-қаршиликларга барҳам бериб, уларнинг ягона мақсад-мустақиллик учун кураш йўлида бирлашишини, демократик сиёсий-ҳуқуқий институтларни, ҳуқуқ ва эркинликларни ривожлантиришни, барча миллатлар ва халқларнинг тенг ҳуқуқлилигини таъминлашни, уларнинг жамият ҳаётининг барча жабҳаларида фаол иштирок этиши учун шарт-шароит яратиб беришни мустақилликка эришишнинг муҳим шартлари эканлиги ҳақидаги ғояларни илгарди сурадилар.

Туркистон жадидлари мазкур даврда ўзларининг барча орзу-умидларининг амалга ошишини Туркистон ўлкаси ва Россия таъсис мажлислари билан боғлаган эдилар. Лекин тарихий ва сиёсий воқеаларнинг бошқача тус олиши бунга имкон бермади. Октябрь инқилобининг ғалабаси уларни ўз тактикаларини бир оз ўзгартиришга мажбур қилди.

1917 йил Февраль инқилобидан то Октябрь инқилобигача бўлган даврда Туркистонда мустақиллик учун кураш йўлида фаоллик кўрсатган иккинчи ижтимоий-сиёсий оқим — бу «Шўрои-Уламо»га бирлашган руҳонийлар ва феодаллар вакиллари эди. Февраль инқилобидан сўнг руҳонийлар ва феодаллар вакиллари маълум вақтгача жадидлар билан «Шўрои-Исломия» ташкилотида ҳамкорлик қилдилар. 1917 йилнинг июнь ойида «Шўрои-Исломия»да юз берган бўлиниш туфайли руҳонийлар ва феодаллар вакилларини бирлаштирувчи «Шўрои-Уламо» жамияти ташкил топди. Шўрои-Уламочилар шўрои-исломчилардан фарқли ўлароқ, 1917 йилнинг сентябрь ойида «Шўрои-Уламо» жамияти ташаббуси билан ўтказилган мусулмонлар қурултойида Россия федератив Демократик республикаси таркибида Туркистон ўлкаси маҳаллий ва миллий мухториятини ташкил этиш ҳақида қарор қабул қилдилар. Қарорда ички ишлар соҳасида Туркистоннинг тўла мустақил бўлиши, ўзининг миллий қўшинини ва милициясини ташкил қилиши, ер-сув масалаларини ўзи мустақил ҳолда таъсис мажлисида кўриб ҳал қилиши, ер ва сувни умумийлаштирмаслик, диний ва дунёвий ишларни бири-биридан ажратмаслик, масжид, мадраса, ер, сув, суд билан боғлиқ ишларни шариат қонунларига мувофиқ ҳал қилиш, шариат қонунларини **ўзгарисиз сақлаб** қолиш, хотин-қизларнинг эркаклар билан ҳуқуқларини тенглаштирмаслик ва бошқалар кўрсатилган эди. Бу ерда шунини қайд қилиш жоиздирки, «Шўрои-Уламо» вакиллари мустақиллик тарафдори бўлсаларда, хотин-қизлар, шариат масалаларида қарашлари жадидларга нисбатан чекланган, ҳатто реакцион эди.

1917 йилнинг сентябрь—октябрь ойларида Туркистонда бутун ҳокимиятни Советлар қўлига олиш учун большевиклар қизғин тайёргарликни бошлаб юбордилар. Бунга жавобан ўлка мусулмонлари ҳам ҳокимият учун курашни янада кучайтирди. Уларнинг ўлкада ҳокимиятни ташкил қилиш ҳақидаги ғоялари 1917 йил сентябрнинг охирида бўлиб ўтган Туркистон мусулмонларининг III ўлка қурултойи қароридан ўз аксини топган эди. Қарорда шундай дейилади: «Туркистон ўлкасининг 98 фоиз нуфузини ташкил этувчи 10 миллион мусулмон Рус инқилоби (1917 йил Февраль инқилоби — Ж.Т.) эълон қилган Хўррият, Тенглик, Биродарлик асосларида миллий маданий мухторият ҳуқуқига мутлоқ равишда эриш; Маҳаллий ҳокимият биринчи навбатда мусулмон

вакилларида ҳамда маълум миқдорда ўзга сиёсий ташкилотлар вакилларида ташкил топиб таъсис этилуви лозим. Ҳокимиятнинг тасодифий ва ерли аҳоли манфаатларига ёт бўлган кичик гуруҳлардан тузилган ишчи, аскар ва деҳқон ташкилотларининг қўлида жамлануви халқчиллик асосларига зиддир ва маҳаллий мусулмон ҳалқига одил ҳаёт тузумини таъминлаб беруви амри маҳолдир» (Туркестанский вестник. 1917 йил 25 ноябрь).

Қурултой қарорида «1) Тошкент шаҳрида ўлка фуқароларини бошқарувчи 12 кишидан иборат Туркистон ўлка қўмитасини таъсис этиш: булардан 3 нафари ишчи, аскар ва деҳқон шўролари қурултойидан, 3 нафари шаҳар ва ижроқўм идораларидан, 6 нафари мусулмон қурултойидан.

Мазкур қўмита зиммасига, то Таъсис Мажлиси (Учр. Собрание). Туркистонда махсус идора йўлини ўрнатгунча, Русия жумҳуриятининг Муваққат Ҳукуматиغا кенг ваколатга эга Қўмита рўйхатини тасдиқ учун йўллаш ва ҳокимиятни қўлга олиш юкланади.

2) Тошкентда 24 кишидан иборат Туркистон ўлка кенгашини таъсис этув: бунга 5 аъзо ишчи, аскар ва деҳқонлар қурултойидан, 5 аъзо шаҳар идоралари қурултойидан, 14 аъзо ўлка мусулмон қурултойидан киритилсин», — деб кўрсатилган эди (*ўша жойда*).

Юқорида келтирилган жумлалардан шундай хулоса келиб чиқадики, мусулмонларнинг биринчидан, ҳеч бир халқнинг, миллатнинг манфаатига тажовуз ёки қарши бирор ҳаракат қилиш ёхуд ҳуқуқларини чеклаш нияти бўлмаган. Уларнинг мақсади битга ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқи асосида ўзларининг мустақил давлатини ташкил қилиш. Иккинчидан, мусулмонлар ўша даврдаги Туркистон ўлкасининг воқелигидан келиб чиқиб, бу ердаги ижтимоий-сиёсий кучлар нисбатини, аҳолининг миллий, этник таркибини ҳисобга олиб каолицион ҳокимиятни ташкил этиш тарафдори. Умуман олганда мусулмонларнинг талаблари қонуний, тўғри бўлиб, демократик ва байналмилал руҳдаги талаблар эди.

1917 йилнинг 1(14) ноябрида асосан рус ишчилари ва солдатлари томонидан амалга оширилган давлат тўнтариши натижасида ҳокимият большевиклар раҳбарлигидаги солдат ва ишчи депутатлари Совети қўлига ўтиши ўлкадаги ижтимоий-сиёсий кучларнинг янада фаоллашишига катта таъсир кўрсатди. Янги ҳокимият

халққа тинчлик, тенглик, озодлик миллатларга ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқини, ер бериш ҳақида ваъдалар берди. Лекин амалда эса дастлабки кунлардан эътиборан у чор ҳукуматининг Туркистонда олиб борган мустамлакачилик, шовинистик, зўровонлик, маҳаллий халқларни ҳокимиятга яқинлаштирмаслик, уларнинг миллий ва диний эътиқодларини, урф-одатларини, ўлканинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олмаслик сиёсатини социализм учун кураш ниқоби остида давом эттиражаги аён бўлди.

Бу Туркистоннинг маҳаллий аҳолисининг кескин норозиликка сабаб бўлди. Жойларда норозилик митинглари, намойишлари ва йиғилишлари бўлиб ўтди. Уларда янги ҳокимиятни тан олмаслик ва унинг тадбирий чораларини қўллаб-қувватламаслик ҳақида қарорлар қабул қилинди, янги ҳокимиятни асл моҳияти фош қилинди.

1917 йил 15—22 ноябрда бўлиб ўтган ишчи ва солдат депутатлари Советларининг III Қурултойи 7 большевик ва максималистлар, 8 сўл Эсерлар вакиллари-дан иборат ҳукуматни — Туркистон Халқ Комиссарлар Советини сайлади. Унинг раиси этиб мусулмонларни ҳокимиятга жалб қилишга Қурултойда биринчилардан бўлиб қарши чиққан И. Ф. Колесов сайланди. Ҳукумат таркибига биронта ҳам маҳаллий халқлар вакиллари-дан киритилмади. Бунинг сабаби Қурултой қарорининг 5-бандида қуйидагича изоҳланган эди: «Халқ Комиссарлари таркибига, агарда Ўлка мусулмон пролетар Қурултойи ташкил топса, унинг вакиллари кириши мумкин. Ҳозирча эса Туркистон Жумҳуриятининг биринчи ҳукумати большевик-максималист ва сўл эсерлардан ташкил топади». Давлат органларини ташкил қилишда ўлканинг миллий, тарихий, диний, этник, иқтисодий, ижтимоий, маданий шарт-шароитлари ҳисобга олинмасдан марказий Россияга тақлид қилиниб иш олиб борилди. Қурултойда бир қатор ноқиқлар томонидан Туркистонга автономия (мухторият) мақомини бериш ҳақидаги масала кутарилган бўлишига қарамасдан бу масала ҳам очиқ қолдирилди.

Бу албатта, табиий, туркистонликларнинг Совет ҳокимияти ва унинг раҳбарлари большевикларга нисбатан норозилигининг кескин тус олишига сабаб бўлди.

Миллатларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқини Советлар орқали амалга ошириш мумкин эмаслиги-

га ишонч ҳосил қилган Туркистон ўлкаси туб аҳолисининг вакиллари 1917 йил 26 ноябрь куни Қўқонда ўлка IV умуммусулмонлар фавқулодда Қурултойига тўпландилар. 27 ноябрь куни кеч соат 18.00 да Қурултой Туркистон мухториятини ташкил қилиш ҳақида қарор қабул қилди. Қурултой 28 ноябрь куни 54 нафар аъзо (36 нафари мусулмонлар ва 18 нафари ғайримусулмонлар) дан иборат Муваққат Халқ Шўроси ташкил қилишга қарор қилди.

Қурултой қарорига биноан Муваққат Халқ Шўроси 12 аъзодан иборат Туркистон Муваққат Ҳукуматини тайинлади. Ҳукумат турли масалалар юзасидан бир қатор қарорлар чиқарди, лойиҳалар ишлаб чиқиб уларни матбуотда эълон қилди. Лойиҳалар орасида энг диққатга сазовор бўлгани «Туркистон Таъсис мажлисига сайловлар Низоми» лойиҳасида кўрсатилишича Туркистон Таъсис мажлиси Самарқанд, Закаспий, Фарғона ва Сирдарё вилоятларининг вакилларидан ташкил топиб, вакиллар умумий, теги, тўғри ва ёпиқ овоз бериш йўли билан, сайлов кунига 20 ёшга тўлган фуқаролар томонидан сайланади. Сайлов мусулмонлар учун уездларда, ғайримусулмонлар учун вилоятларда ташкил этиладиган округлар бўйича ўтказилади. Вакилларнинг умумий сони 234 киши бўлиб шундан 156 киши мусулмонлардан, 78 киши ғайримусулмонлардан сайланиши кўзда тутилган эди.

Туркистон Таъсис Мажлисига қизғин тайёргарлик кетаётган бир вақтда, 1918 йилнинг 19 январида Ўлка ишчи, солдат ва деҳқон депутатлари Советларининг IV қурултойи иш бошлади. Шу муносабат билан Туркистон Мухторияти Муваққат ҳукумати қурултой номига телеграмма юбориб, 20 мартда Туркистон Таъсис Мажлисини чақириш мўлжалланаётгани, вакиллик уринларининг учдан бир қисми ғайримусулмонлар учун ажратилганлигини, кам сонли миллатлар ҳуқуқлари таъминланишини, ўлкада демократик принципларни ҳаётга татбиқ қилиш учун барча чоралар кўрилаётганини билдирди. Бунга жавобан 1918 йил 23 январь куни Туркистон Советларининг IV Ўлка қурултойи Қўқон Мухториятининг Муваққат Ҳукумати ва унинг аъзоларини Қонундан ташқари деб эълон қилди, совет мухториятчилиги асосларини амалга ошириш учун барча чоралар кўриш ҳақида қарор қабул қилди. Қурултой қарори асосида 1918 йил 14 февралда Туркистон Халқ Комис-

сарлари Совети Фарғона вилоятида ҳарбий ҳолат эълон қилди. 1918 йилнинг 18—19 февраль кунлари Қизил Армия қўшинлари Қўқон мухториятини ағдариб ташлади.

Шундай қилиб 50 йилдан ортиқ мустамлакачилик зулмига қарши мустақиллик учун курашнинг натижаси сифатида Туркистон халқларининг хоҳиш продасига биноан биринчи бор демократик ва байналмилалчилик принциплари асосида ташкил этилган, ўлкадаги барча халқлар манфаатлари, ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилишни ўз олдига мақсад қилиб қўйган Туркистон мухторияти большевиклар ҳукумати томонидан ағдариб ташланди, мухторият тарафдорлари ваҳшийларча қирғин қилинди.

Биз яқин вақтларгача тарихий ҳақиқатни сохталаштириб Туркистоннинг туб аҳолиси Советлар ҳокимиятини қўллаб-қувватлади, Туркистон мухториятини эса қўллаб-қувватламади, уни қоралади деб келдик. Аслида эса аксинча бўлган эди. Ўша даврдаги матбуот саҳифаларини, архив материалларини варақлаш шундан далолат берадики, нафақат Туркистоннинг туб аҳолисининг кўпчилиги, ҳатто овруполикларнинг маълум бир қисми Туркистон мухториятини қўллаб-қувватлаган.

Шунга қарамадан большевиклар кўпчиликнинг хоҳиш истагига зид ҳолда иш тутдилар. Ўзларининг социалистик ғояларини иқтисодий, сиёсий, ижтимоий ва мафкуравий заминга эга бўлмаган Туркистонда жорий қилиш мақсадида қурол кучи ёрдамида бутун ўлкада Совет ҳокимиятини ўрнатишга киришдилар. Уларнинг Туркистонда олиб борган мустамлакачилик, шовинистик, маҳаллий халқларнинг миллий диний қадриятлари, урф-одатлари, ҳис-туйғулари билан ҳисоблашмаслик, талончилик, зуровонлик сиёсати маҳаллий халқларнинг кескин қаршилигига учради. Натижада 16 йил давом этган тарихга босмачилик номи билан кирган, аслида миллий-озодлик кураши бўлган ҳаракат бошланди.

Россия ва Туркистонда юз берган сиёсий воқеалар, айниқса 1917 йил Февраль ва Октябрь инқилоблари Хива хонлиги ва Бухоро амирлигининг ижтимоий-сиёсий ва маънавий ҳаётига катта таъсир кўрсатди. Уларнинг таъсири остида бу давлатлардаги сиёсий ва ғоявий кураш янада кескинлашди, турли ижтимоий-сиёсий оқимлар вакилларининг ҳаракати янада фаоллашди.

1917 йил Февраль инқилобидан сўнг Хива ва Бухоро жадидлари сафларида юз берган бўлиниш натижа-сида ёш хиваликлар ва бухороликлар фирқаси ташкил топди. Бу фирқаларнинг асосий мақсади ўз мамлакат-ларида келажакда демократик принципларга асосланган мустақил давлатни ташкил қилиш эди. Бу ғоя уларнинг хон ва амирнинг чекланмаган ҳокимиятига қарши кура-ши билан чамбарчас боғлиқ эди.

Бу жараён Хива ва Бухорода айнан бир хилда кечмади. Февраль инқилобидан сўнг ёш хиваликлар Хивадаги Россия Армиясининг солдатлари гарнизони билан алоқа ўрнатишга, инқилобий кайфиятдаги ҳар-бийлар ёрдамида ўз мақсадларига эришишга ҳаракат қиладилар. Ёш хиваликлар солдатларнинг қўллаб-қув-ватлаши билан ўзларининг сиёсий талаблари баён қи-линган «манифест» лойиҳасини хон томонидан имзо-ланиши ва эълон қилинишига эришдилар. Унда мамла-катда бошқарувнинг парламентли (Идоран машваратия) шаклини жорий қилиш, умумхалқ сайловни йўли билан давлат ҳокимиятининг олий органи булган Мажлис (парламент)ни ташкил қилиш, халқни марказий ва ма-ҳаллий ҳокимиятнинг манбаи сифатида тан олиш, мам-лакатни ҳалқнинг хоҳишига биноан ва шариат асоси-да бошқариш, халққа жабр-зулм ўтказган вазирлар ва бошқа амалдорларни мансабидан четлатиш ҳамда улар-ни жавобгарликка тортиш, барчанинг қонун олдида тенглигини ўрнатиш, мамлакатда тинчлик ва осойиш-талиқни таъминлаш ҳақидаги ғоялар илгари сурилган эди. Лекин мамлакатда 1917 йилнинг июнь ойида реак-цион кучлар ғалабаси туфайли ёш хиваликлар ўз мақ-садларига тўлиғича эриша олмадилар. Хива хонлигида ёш хиваликларга нисбатан таъқибнинг кучайиши улар-нинг асосий кучларини Туркистон ҳудудига қочиб ўтишга мажбур қилди.

Бу ерда ёш хиваликларнинг сиёсий талаблари кес-кин инқилобий тус олади. Улар қуролли қўзғолон йўли билан хон ҳокимиятини ағлариб ташлаш ва унинг ўрни-га меҳнаткашларнинг манфаатларини ҳимоя қилувчи мустақил Хоразм Халқ Совет республикасини ташкил қилиш ғоясини илгари сурадилар. Ёш хиваликлар 1920 йилнинг 2 февраль куни Қизил Армия қўшинлари ёр-дамида хон ҳокимиятини ағлариб ташлашга эришдилар, Хоразмда Халқ Совет республикаси ўрнатилади. Ёш хи-

валиклар 1920 йил апрель ойида ташкил этилган Хоразм коммунистик партияси таркибига киради.

Бухоро амирлигида мустақиллик учун кураш Хивадагидан кўра биров бошқачароқ тус олди. Февраль инқилобидан кейин ёш бухороликлар амирнинг чекланмаган ҳокимиятига қарши ошкора чиқа бошладилар. Улар амир ва беклар қошида ваколатли орган барпо этиш; маъмурий бошқарувни яхшилаш ва унинг устидан халқ назоратини ўрнатиш; шариатда кўзда тутилмаган солиқларни бекор қилиш; халққа мактаб ва матбуот эркинлигини бериш; ғоят мутаассиб ва реакцион бўлган баъзи амалдорларни ишдан олиш каби талаблар билан чиқдилар.

1917 йил Февраль инқилобидан кейин тузилган Рус Муваққат ҳукумати Бухоро амирлигига нисбатан икки-ёқлама сиёсат олиб борди: бир томондан Бухорони Россиянинг вассали сифатида сақлаб қолиш мақсадида амир ҳукуматини қўллаб-қувватлаган бўлса, иккинчи томонидан, ислоҳот ўтказиш зарурлигига шаъма қилди, бунга амир розилик берди. Россия Сиёсий агентлиги ходимлари иштирокида тузиб чиқилган Бухорода ислоҳотлар ўтказиш тўғрисидаги Баённома 1917 йилнинг 7 апрелида эълон қилинди. Унда адолатга асосланиб суд ишларини олиб бориш, саноатни, савдонни, фанни ривожлантириш, мансабдор шахслар фаолияти, давлат бюджети, даромад ва харажат устидан назорат ўрнатиш, ўз-ўзини бошқариш органларини барпо этиш ва бошқалар кўзда тутилган эди.

Шу муносабат билан ёш бухороликлар 1917 йилнинг 9 апрелида Баённомани маъқуллаб намоён уюштириб, амир саройи томон йўл олдилар. Реакцион кучлар намоён ташкилотчиларини бир бошдан қиришга киришдилар. Ёш бухороликларнинг қирғиндан омон қолганлари янги Бухорога кўчишга мажбур бўлдилар, бу ерга амир ҳукмрон эмас эди.

Октябрь инқилоби таъсирида амирликдаги турпи ижтимоий-сиёсий кучларнинг фаолияти жонланди. 1918 йил январининг охирида ёш бухороликлар фирқасининг Абдурауф Фитрат (1886—1937) томонидан ишлаб чиқилган «Ёш бухороликлар Комитетининг Бухорода ўтказадиган ислоҳоти лойиҳаси» эълон қилинди. «Лойиҳа»да Бухорода ҳуқуқий давлатчилиكنи жорий этиш, истибдодга асосланган бошқарув шаклини Оврупа наъмунасидаги маърифатли монархия билан алмаштириш;

меҳнаткаш халқ оммасининг фаровонлиги ва маданиятини ошириш, Бухоронинг давлат мустақиллигини таъминлаш мақсадида мамлакатнинг иқтисодий, сиёсий ва ҳарбий мавқеини мустаҳкамлаш ғояси илгари сурилган эди.

1918 йил март ойида Ф. Хўжаев (1896—1938) бошчилигида ёш бухороликларнинг «Лойиҳа»да илгари сурилган ғояларни амалга ошириш мақсадида Совет Туркистонининг мададига суяниб, Бухорода ҳокимиятнинг қўлларига олишга уриниши муваффақиятсизлик билан тугади. Шундан сўнг амир реакцияси кучайиши туфайли ёш бухороликлар Совет Туркистонига қочиб ўтишга мажбур бўлишди. Ёш бухоролик — инқилобчиларнинг Бухоро халқи орасида кенг тарқалган мақолалари, рисолалари, фирқанинг дастурий ҳужжатларининг бош ғояси Бухорода амир ҳокимиятини қуролли йўл билан ағдариб ташлаш ва демократик принципларга асосланган мустақил Халқ республикасини ўрнатиш эди. Шу мақсад йўлида ёш бухоролик — инқилобчилар 1920 йилнинг августида Бухоро коммунистик фирқаси билан ҳамкорликда Қизил Армия қўшинлари мададига таянган ҳолда амир ҳокимиятини ағдариб ташлашга қарор қилди. 1920 йилнинг 2 сентябрида амир ҳукумати ағдариб ташланди. Бухоро Халқ Совет республикаси эълон қилинди. 9 сентябрда Марказий бюро ёш бухоролик—инқилобчилар фирқасини ўз вазифасини бажариб бўлган ташкилот сифатида тарқатиб юборилганлигини эълон қилди. Фирқа аъзолари эса умумий асосда Бухоро коммунистик фирқаси сафларига кирдилар.

Туркистон мухторияти ҳукумати Қизил Армия қўшинлари томонидан ағдариб ташлангандан сўнг бутун Туркистонда қурол кучи билан Совет ҳокимиятининг ўрнатилиши, бутун ҳокимиятнинг большевиклар қўлига ўтиши, Бухоро ва Хоразмда Халқ Совет республикасининг ўрнатилиши, бу республикаларда коммунистларнинг бутун раҳбарликни ўз қўлларига олиши. Хоразм ва Бухоро коммунистик фирқасининг 1920 йилда Коммунистик Интернационал, 1922 йил ёзида РКП(б) таркибига кириши ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида янги тузум — социализм учун кураш шiori остида мустамлакачиликнинг коммунистик шакли ўрнатилишига замин яратди.

Ўрта Осиё меҳнаткашларига озодлик, тенглик, тинчлик, фаровонлик, ер-сув, ўз тақдирини ўзи белгилаш

ҳуқуқини беришни ваъда қилган большевиклар фирқаси бу ерда Чор Россиясининг мустамлакачилик, талончилик, зуравонлик, шовинистик сиёсатини жуда ҳам усталик билан янгича усуллар ёрдамида амалга оширади. Бу оқибат-натижада маҳаллий халқларнинг янги тузумга, большевиклар партияси ва Совет ҳокимиятига қарши норозиликни келтириб чиқарди. Бу норозиликнинг кучайиши мустақиллик учун курашни янада кескинлаштирди.

Туркистон, Хоразм ва Бухорода мустақиллик учун кураш турли йўналишларда ва жабҳаларда олиб борилди. Булардан биринчиси — бу Совет ҳокимиятининг дастлабки кунларидан эътиборан, унинг асл моҳияти ва мақсадини англаб етган маҳаллий зиёлиларнинг бир қисми томонидан олиб борилган мустақиллик учун, асосан, ғоявий шаклдаги кураш эди. Мустақиллик учун кураш тарафдорлари бўлган зиёлиларнинг йўлбошчилари Маҳмудхўжа Бехудий, Абдурашидхон Мунаввар қори, Абдурауф Фитрат, Абдулҳамид Чўлпон ва бошқалар дастлабки даврларда ўзларининг мақолаларида ва нутқларида Туркистонда бутун ҳокимиятнинг большевиклар раҳбарлигидаги ишчи, солдат ва деҳқон депутатлари Советлари қўлига ўтишини очиқдан-очиқ қоралайдилар, большевиклар олиб бораётган сиёсатга қарши норозилик йиғилишлари ва митинглари ўтказишда, уларнинг қарорлари лойиҳасини ишлаб чиқишда фаоллик кўрсатадилар.

Туркистон мустақиллиги тарафдори бўлган зиёлилар Туркистон мухториятини ташкил қилишда, уни тарғиб ва ҳимоя қилишда фаоллик кўрсатдилар. Мухторият ҳукуматининг мақсад ва вазифалари, чиқарилган ҳуқуқий ҳужжатларнинг моҳияти ва мазмуни ҳақида, Туркистон таъсис мажлиси, унда ҳал қилиниши лозим бўлган масалалар тўғрисида мусулмонлар орасида тўқнашмиш ишларини олиб бордилар.

1918 йил февралда Туркистон мухторияти ағдариб ташлангандан сўнг мустақиллик тарафдорлари таъқиб остига олинди, уларнинг рўзномалари ва ойномалари, ошкора ташкилотлари ёпиб қўйилади. Бу чора-тадбирлар мустақиллик учун курашчиларни йўлдан қайта-

Ўзбекистон ҳудудида мустақиллик учун курашни ўз дастурининг асосий ғояси сифатида эълон қилган ташкилотлардан бири — «Миллий Иттиҳод» ташкилотидир. Бу ташкилотнинг Марказий Қўмитаси 1920 йилнинг сентябрь ойида Тошкентда муфти Садриддинхўжа Шарифхўжаев бошчилигида тузилган. Кейинчалик Ўрта Осиёнинг йирик шаҳарларида унинг бўлимлари ташкил этилиб, яширин иш олиб борган. Ташкилотнинг Марказий Қўмитаси ўз жойини тез-тез ўзгартириб турган. «Миллий Иттиҳод» ўз олдига бутун Ўрта Осиёда большевиклар раҳбарлигида амалга оширилаётган Совет мустамлакачилик сиёсатиغا чек қўйиш, Туркистон АССР, Қирғизистон АССР, Хоразм ва Бухоро Халқ Совет республикаларини Россиядан ажратиш, Ўрта Осиё республикаларини бирлаштирувчи мустақил иттифоқ давлатни ташкил қилиш эди.

Ўрта Осиёда 1924 йилнинг бошида миллий давлат чегараланишини ўтказиш ва мустақил республикалар ташкил этиш учун бошланиб кетган ҳаракат туфайли «Миллий Иттиҳод» ва бошқа ташкилотлар фаолияти йўналишида бир оз ўзгариш юз берди. Уларнинг аъзолари мустақил республикаларнинг ташкил этилиши ҳақиқий эришликка, мустақилликка олиб келади деган ишонч билан миллий давлат чегараланиши билан боғлиқ бўлган ишда фаоллик кўрсатдилар.

Тарихга «босмачилик» номи билан кирган, аслида еш миллий-озодлик ҳаракати бўлган бу ҳаракат мустақиллик учун кураш тарихида алоҳида из қолдирди. Қайта қуриш, ошқоралик, демократия учун кураш номи билан тарихга кирган қайта кураш даврига келиб «босмачилик» ҳаракатига аниқлик киритилиб, бу ҳаракатни ҳолисона ёритишга бағишланган бир қатор рисолалар, мақолалар эълон қилинди ва қилинмоқда. Лекин шу вақтгача бу ҳаракатнинг сиёсий-ҳуқуқий ғоялари махсус урганлмаган. Бу мураккаб муаммо махсус тадқиқотни талаб қилади. Биз «босмачилик» ҳаракатининг сиёсий-ҳуқуқий талаблари ва ғояларини фақат мустақиллик учун кураш нуқтаи назаридангина баҳоли қўраёт ёритишга интиламиз.

Шунинг алоҳида таъкидлаш лозимки, Туркистон, Бухоро ва Хоразмдаги миллий-озодлик ҳаракатларининг

ва саноатчилар, руҳонийлар, собиқ чор зобитлари, доҳ қонлар, зиёлилар, косибларнинг; ўзбеклар, тожиклар, қozoқлар, қирғизлар, туркманлар, руслар ва бошқа миллатларнинг вакиллари бор эди. Шунингдек бу ҳаракат иштирокчиларининг келажакда ташкил этилиши лозим бўлган иқтисодий ва ижтимоий-сиёсий тузум, сиёсий-ҳуқуқий институтлар, миллий маданият, маориф, фан, миллатлараро муносабатлар ҳақидаги қарашлари да ҳам маълум, айрим масалалар юзасидан, ҳатто, кескин қарама-қаршиликлар бор эди. Шунга қарамасдан уларни бирлаштирувчи ғоя миллий мустақиллик ғояси эди.

«Босмачилар» сафларида фақат соф виждонли, мустақилликка эришишни ўзларининг асосий мақсади қилиб қўйган кишилар йиғилган эди дейиш ҳақиқатга тўғри келмайди, албатта. Уларнинг орасида уғрилар, қароқчилар, талончилар, миллатчилар, ўз манфаатларини халқ манфаатидан устун қўйганлар ҳам бўлган. Лекин шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, бундай кишилар миллий-озодлик ҳаракатининг асосий ҳаракатлантирувчи кучи бўлмаган, бу биринчидан, иккинчидан, улар миллий-озодлик ҳаракатининг асосий сиёсий-ҳуқуқий талаблари ва ғояларини шакллантиришда ҳал қилувчи ролни ўйнамаганлар.

Туркистондаги миллий-озодлик ҳаракатининг сиёсий-ҳуқуқий талаблари ва ғояларида, асосан, маҳаллий халқларнинг соғлом кучлари бўлган мустақиллик тарафдорларининг хоҳиш истаги уз аксини топган эди. Уларнинг асосий мақсади ўлкада ўрнатилган большевиклар ҳукмронлигига барҳам бериш, ғайри демократик ҳукуматни ағдариб ташлаш ва унинг ўрнига демократик қоидаларга асосланган ҳокимиятни ўрнатиш эди. Бу ҳақда Фарғонадаги Ислоҳ қўшинларининг қўмондони Муҳаммад Аҳмадбек ўғли (1892—1920) — Мадаминбек шундай деб ёзган эди: «Менинг мақсадим, болшовоиларни ҳокимиятдан ағдариш ва ҳокимиятни умумий, тенг, яширин ва тўғри овоз бериш йўли билан сайланган, халқнинг ҳақиқий вакиллари қўлига бериш». (*Александров П.* Крестьянское восстание в Фергане. Ташкент, 1927. С. 67.)

Шуни алоҳида қайд қилиш лозимки, миллий-озодлик

қилиб бериш йули билан ҳал қилиш тарафдори бўлганлар. Бунга миллий-озодлик ҳаракати раҳбарларининг Совет ҳукумати раҳбарларига, ҳарбий бошлиқларига булган мактублари ёрқин далил була олади. Жумладан, Мадаминбек Фарғона Фронти қўшинлари қўмондониди М. В. Сафонов (1878—1939) га 1919 йилнинг 11 мартинда буллаган мактубида шундай деб ёзган эди: «Агарда Сиз ҳақиқатан ҳам халқни ўйласангиз ва унга қайтишмоқчи бўлсангиз, унда ҳузуримга келинг ва биз Сиз билан ҳозирги ва келажакдаги ишларни муҳокама қиламиз. Яна қайтараман, мендан чўчиманг, чунки большевиклар айтганидек, мен қароқчи эмасман, мен ҳақимда эса юбораётган вакилим маълумот бериши мумкин. Менинг сўзим муқаддас ва мен уни бузмайман. Сиз билан учрашишга, яхши натижалар топишимизга ишониб қоламан». 1921 йилнинг август ойида Туркистон фронти 1-чи Армия қўмондониди Зиновьев билан Мадаминбек ўлдирилгандан сўнг Фарғонадаги Ислом қўшин-қўмондониди лавозимини эгаллаган Шермуҳаммадбек (Қўршармат) ўртасида Ёзёвон қишлоғида музокаралар олиб борилади. Музокаралар давомида Шермуҳаммадбек қўйидаги талабларни қўяди: Фарғонада тинчлик ўрнатил, ҳаробага айланган қишлоқларни, халқ хўжалигини тиклаш, савдога йўл қўйиш, фуқароларга эркин кўчиб юриш ҳуқуқини бериш, мулкларни мусодара қилишни таъқиқлаш, судлов ишларини шариат асосида амалга оширишни жорий қилиш, вақф ерларини эгалларига қайтариб бериш.

Зиновьев билан Шермуҳаммадбек ўртасида олиб борилган музокаралар натижасиз тугайди. Бунинг асосий сабаби шундаки, музокарада Шермуҳаммадбек «Туркистонга дахлдор барча ишларда ҳуқуқли мухторият берилиши сулҳнинг биринчи шартидир» деган масалани ўртага қўйган эди. Бу ерда гап Туркистоннинг тула мустақиллиги, ҳокимиятнинг аҳолининг мутлоқ қўчилигини ташкил қилувчи мусулмонлар қўлига ўтиши ҳақида сўз бораётган эди. Бундай шартга Шуролар ҳеч қачон рози бўлмаслиги ўз-ўзидан тушинарли.

1922 йилнинг 15—20 апрелида Самарқанд шаҳрида бўлиб ўтган Туркистон мусулмонларининг II Қурултойи Мустақил Туркистон Республикасини ташкил қи-

куматига икки ой ичида Туркистондан Қизил Армия қўшинларини ва давлат органларида ишлаётган большевик хизматчиларни олиб чиқиб кетиш ҳақидаги талабномани топширди. Унда, агар Совет ҳукумати Туркистон Муваққат ҳукуматининг талабларини бажарса Москва билан тенг ҳуқуқли асосда дипломатик алоқалар ўрнатишга тайёр эканлиги, акс ҳолда тўла озодликка эришилгунгача Россия билан Туркистон ўртасида урушнинг давом этиши, тукилган қонлар учун Россия жавоб бериши кўрсатилган эди. Талабномада, шунингдек, Совет ҳукумати Туркистон Муваққат Ҳукуматининг шартларини бажарса туркистонликларнинг рус халқи билан тинч-тотув, яхши қўшничилик асосларида алоқалар ўрнатишга тайёр эканлиги, рус халқининг Туркистон мустақиллигини тан олишга мойиллиги, агар Совет ҳукумати халқ хоҳишига зид иш тутса урушнинг яна чузилиб кетиши, лекин озодлик ва тенгҳуқуқлиликнинг бугун бўлмаса эртага, албатта, ғалаба қозониши қайд қилинган эди.

Туркистон республикасининг Муваққат Ҳукумати талабномасига жавобан Совет ҳукумати миллий-озодлик ҳаракатига қарши Қизил Армиянинг асосий кучларини сафарбар этди. 1922 йилнинг кузига келиб Туркистондаги миллий-озодлик ҳаракатининг асосий кучлари тормор келтирилди.

1920 йилда Хоразм ва Бухорода Совет ҳокимиятининг ўрнатилиши миллий-озодлик ҳаракатининг янада кучайишига, унинг бутун Урта Осиё ҳудудига ёйилишига сабаб бўлди. Миллий-озодлик ҳаракати вакиллари-нинг 1922 йилнинг ёзида бўлиб ўтган кенгашида Бухоро, Хива, Фарғона, Самарқанд ва Каспий ортини большевиклар ҳукмронлигидан озод қилиш: барча мусулмонларни ислом байроғи остида бирлаштириш Эрон, Афғонистон, Белужустон, Бухоро, Хива ва Туркистонни ўз ичига оладиган Урта Осиё халифалигини ташкил этиш ҳақида қарор қабул қилинди.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, ўз олдиларига келажакда демократик принципларга асосланган республика тузумини ўрнатишни мақсад қилиб қўйган Туркистон миллий-озодлик ҳаракати раҳбарларидан фарқли ўларок ҳолда Анвар шошо Салим шошо Иб-

ришиг чекланганлигини кўрсатади. Лекин бу уларнинг миллий мустақиллик йўлида олиб борган курашини шайбоний баҳолашга асос бўлмаслиги керак. Уларнинг олиб борган кураши ўз даври учун ижобий аҳамиятга эга эди.

Хоразм ва Бухоро миллий-озодлик ҳаракати раҳбарлари ҳам туркистонликлар каби большевиклар билан ўзлари ўртасидаги келишмовчиликларни тинч йўл билан ҳал қилишга ҳаракат қиладилар. Уларнинг асосий талаби миллатларнинг ўз тақдирини ўзи белгилашига қоголда эмас амалда эришиш эди. Шу муносабат билан улар большевиклардан Қизил Армия қўшинларини Урта Осиёдан олиб чиқиб кетишни, шариатнинг амал қилиши учун кенг йўл очилишини, ҳокимиятни маҳаллий халқлар қўлига беришни, Туркистон, Бухоро ва Хоразм давлатларининг ички ишларига РКБ(б) Марказий Комитети ва РСФСР давлат органларининг аралашмаслигини талаб қилади. Миллий-озодлик ҳаракати раҳбарларининг бу қонуний талабларига жавобан большевиклар ҳукумати уларга қарши Қизил Армия қўшинларини ишга солади. Натижада миңглаб гуноҳсиз, ўз ҳақ-ҳуқуқларини талаб қилганлар қирғин қилинади.

Урта Осиё халқларининг большевиклар ҳукмронлигига қарши олиб борган миллий-озодлик ҳаракатининг асосий кучлари Туркистонда 1922 йилнинг кузида, Бухорода 1922 йилнинг ёзида, Хоразмда 1923—1924 йил ёшинда Қизил Армия қўшинлари томонидан тор-мор келтирилди. Миллий-озодлик ҳаракати иштирокчиларининг кўпчилиги мустақиллик кураши йўлида қаҳрамонларча ҳалок бўлдилар, тирик қолганларининг бир қисми чет мамлакатларга кетишга мажбур бўлдилар, қолганлари эса большевиклар ҳокимиятига бўйсунушга, унинг барча жабр-зулмларига бардош беришга, мустанлақчиликнинг янги усуллари азобини чекишга маҳкум этилдилар.

Туркистон, Хоразм ва Бухорода мустақиллик учун кураш тарихида маҳаллий халқлардан етишиб чиққан, ўша вақтда раҳбарлик лавозимида ишлаган кадрлар ҳам алоҳида из қолдирганлар. Шунини алоҳида таъкидлаш лозимки, маҳаллий халқлар орасидан етишиб чиққан раҳбар ходимлар, умуман олганда, социализм ва ком-

қаторда улар сўзи билан амалий фаолняти тўғри кел-майдиган, маҳаллий шароит билан ҳисоблашишни хоҳ-ламайдиган шовинистлар, мусулмонларнинг сохта «дўст-лари»га ўз имкониятлари доирасида қаршилик кўр-сатишга, уларнинг ҳақиқий ниятлари ва мақсадларини фoш этишга ҳаракат қилганлар, маҳаллий халқлар-нинг ўз юртларининг ҳақиқий ҳужайинига айланиши учун йул топишга ҳаракат қилганлар. Мана шу мақсад-да дастлабки ҳаракат 1920 йилнинг бошларида Тур-кистонда Т. Рисқулов бошчилигидаги бир гуруҳ маҳал-лий раҳбар ходимлар томонидан қилинган эди. Бу гу-руҳ аъзолари ўз тақдирини ўзи қoғозда эмас амалда белгилайдиган мустақил Туркистон Совет республикаси-ни ташкил қилиш ғоясини илгари сурган эдилар. Бу ғоя В. И. Ленин ва РКП(б) Марказий Комитети Сиёсий бюроси томонидан кескин қаршиликка учради. Гуруҳ аъзолари масъул лавозимлардан четлатилди. Шунинг-дек Бухоро ва Хоразм Совет республикаларининг раҳ-барларининг ўз республикаларининг тўла мустақилли-гига эришиш учун қилган ҳаракатлари ҳам муваффа-қиятсизлик билан тугади. Уларнинг кўпчилиги ҳокими-ятдан четлатилди, ҳатто тегишли жазоланди ҳам. РКП(б) Марказий Комитети ва Совет Ҳукумати 1924 йилга келиб Ўрта Осиёда Коммунистик Мустамлака-чиликни янада мустаҳкамлашнинг янги усулини ишга солди. Бу ерда 1920 йилда В. И. Ленин томонидан ил-гари сурилган Туркистонни миллий республикаларга бўлиб юбориш ҳақидаги ғоя амалга оширилди. Нати-жада Ўрта Осиёда Ўзбекистон ССР ва унинг таркиби-да Тожикистон АССР, Туркистон ССР, РСФСР тар-кибига кирувчи Қорақирғиз (Қирғизистон) Автоном об-ласти, Қирғизистон (Қозоғистон) АССР таркибига ки-рувчи Қорақалпоғистон Автоном области ташкил этилди.

Ўрта Осиёда миллий-давлат чегараланишини ўтка-зиш жараёнида мустақиллик учун интилиши бир оз жон-ланди. Жумладан Бухоро ССР ва Хоразм ССРни мус-тақил давлатлар сифатида сақлаб қолиш, Ўрта Осиё федерациясини ташкил қилиш ҳақидаги ғоялар илгари сурилди. Лекин бу ғоялар қoғоздагина қoлиб кетди. Кейинчалик мазкур ғояларни кўтариб чиққанлар, ёқлаб чиққанлар каттик таъкиб остига олинди. миллатчилик-

1925 йилнинг май ойида Ўзбекистон ССР ва Туркменистон ССРнинг СССР таркибига кириши Урта Осиёда мустамлакачилик занжирининг янада маҳкамроқ боғланишига замин яратди. Коммунистик партиянинг Урта Осиёни миллий республикаларга бўлиб юборишдан асосий мақсади бу ердаги халқларга ўзларининг миллий давлатини ташкил қилиш имкониятини бериш ниқоби остида минг йиллар давомида бирга яшаб келаётган халқларнинг бирлигига барҳам бериш, уларнинг тарқоқлигидан фойдаланиб мустамлакачилик сиёсатини ҳеч қаршиликсиз давом эттириш эди. Узоқни кўзлаб амалга оширилган бу сиёсий маккорлик туфайли Урта Осиё республикалари фақат қоғоздагина мустақил бўлиб, амалда уларнинг мустақиллик ва эркинлигидан асар ҳам қолмади.

Бу сиёсий маккорликнинг асл моҳиятини тушиниб етган миллатпарвар ва ватанпарвар зиёлилар, давлат ва жамоат арбоблари ўз имкониятлари доирасида Ўзбекистоннинг мустақилликка эришиш йўларини қидириб топишга интилдилар. Бу ҳаракат 20-йилларнинг иккинчи ярми 30-йилларнинг бошларида Коммунистик партия ва совет ҳокимиятининг маҳаллий шарт-шароит, диний ва миллий урф-одатлар, ҳис-туйғулар, маҳаллий халқларнинг турмуш тарзи, кўп асрлик анъаналари билан ҳисоблашмасдан зўравонлик йўли билан амалга оширилган ер-сув ислоҳоти, алифбо ислоҳоти, коллективлаштириш, коммунистик мафқурани тикиштириш, динга қарши олиб борилган очиқдан-очиқ кураш сиёсатига пинҳона, айрим ҳолларда ошкора қаршилик кўрсатишда ўз ифодасини топди. Бу даврда Ўзбекистон мустақиллиги йўлида курашни ўзларининг бош мақсади қилиб қўйган «Итти-ҳоди-ислом», «Миллий Иттиҳод», «Миллий истиқлол» каби бир қатор яширин ташкилотлар фаолият кўрсатганлиги ҳақида маълумотлар бор. Лекин ҳозиргача бу ташкилотларнинг дастурлари ўта махфий ҳужжатлар сифатида жамоатчиликдан сир сақланиб келинмоқда. Бизга маълум бўлган айрим ҳужжатлардан шу нарса аён бўладики, бу ташкилотларнинг аъзолари СССРда, шу жумладан Ўзбекистонда социализм қуриш учун шарт-шароит йўқ, бундай жамиятни қуриш мумкин эмас, СССР шароитида миллий масалани ҳал

Ўзбекистонни СССРдан ажратиб олиб мустақил давлатга айлантириш эди. 30-йилларда бу ташкилотларнинг фаолиятида у ёки бу даражада иштирок этганларнинг барчаси қатағон қилинди. Бу даврда «давлат хавфсизлиги қўмитасининг судья, прокурор ва алоҳида бўлим бошлиғидан ташкил топган «Учлик» деб аталувчи қотиллик ва адолатсизлик билан тўлиб-тошган ғуруҳи томонидан жумҳуриятимизда минглаб бегуноҳлар қамалди, бир неча минг киши ўлим жазосига ҳукм этилди. Қатл жазосини олганлар асосан ўқитувчилар, ёзувчилар, партия, давлат ва хўжалик раҳбарлари, маданият дарғалари — зиёлилар эдилар». (Турсунов И., Узоқов Ҳ. Исёнкор қисмати, Туркистон, 1992 йил 22 апрель).

Ўрта Осиё халқларининг, шу жумладан ўзбек халқининг миллий мустақиллик ҳис-туйғуларини, орзумидларини, интилишларини сўндирш мақсадида Коммунистик партия ва Совет давлати қўлидан келган барча чораларни кўрди, турли воситалар ва усулларни ишга солди. Ўрта Осиё халқларида миллий мустақиллик ва давлатчиликка интилиш руҳини сўндирш мақсадида уларнинг давлатчилик тарихи атайлаб қора бўёқларда ёритилди, миллий мустақиллик, озодлик учун кураш тарихи эса реакцион, миллатчилик, панисломистик, пантуркистик ҳаракат деб баҳоланди. Ўрта Осиё халқларини минг йиллик тарихидан, бой ва ранг-баранг маданий, илмий меросидан маҳрум қилиш мақсадида уларнинг ёзуви араб алифбосидан лотин алифбосига, кейинчалик эса кирилл алифбосига ўтказилди. 20—50 йилларда араб алифбосида ёзилган диний, фалсафий, тарихий асарлар ёқилди, тарихий ва маданий ёдгорликлар ваҳшийларча вайрон қилинди, миллий анъаналар ва урф-одатлар турлича йўллар билан таъқиқланди. Бу даврда олиб борилган қатағонлик сиёсати туфайли бошқа республикалардаги каби Ўзбекистонда ҳам «шундай муҳит вужудга келтирилдики, ҳаммининг қўрқувдан тиззаси қалтирайдиган бўлиб қолди, ижодкорлар эса тирик қолиш учун фақат керакли гапни айтадиган, керакли нарсани ёзадиган, керак жойда қўл кутарадиган, керакли ўринда қарсақ чаладиган бўлиб қолди». (Шарафиддинов О. Мустақиллик — улугъ неъмат) Гулистон, 2-сон 1991 4-бет).

Коммунистик партия «Ленинча миллий сиёсат тантамаси» шiori остида миллий мустақилликка интилишни

таъқиқлаш, бу ҳақда орзу қилишни ҳам рус бўлмаган халқлар онгидан сиқиб чиқариш мақсадида янги-янги найрангларни ва усулларни ишга солди. Фақат қоғоздагина миллий давлатга, миллий байроққа, миллий мадҳияга, ўзининг давлат органлари ва ҳуқуқ тизимига, фуқаролигига эга бўлган Ўзбекистон амалда мустамлака бўлиб қолаверди, республиканинг маҳаллий халқлар вакилларида етишиб чиққан раҳбарлари эса «Қизил Империя»нинг итоаткор хизматчиларига айлантирилди.

Лекин шунга қарамасдан Коммунистик партия раҳнамолигидаги мустақиллик душманлари ўзбек халқи билан биргаликда республикада асрлар оша истиқомат қилиб келаётган халқларнинг озодлик ва мустақиллик ҳақидаги орзу-умидларини, интилишларини умуман йўққа чиқара олмадилар. Озодлик ва мустақиллик учун интилишнинг оммавий тус олишига имконият бўлмаган бўлса-да, у яширин, унчалик катта бўлмаган гуруҳлар томонидан давом эттирилди.

80-йилларнинг охирига келиб Ўзбекистон мустақиллиги учун кураш тарихида янги давр бошланди. Бу ерда қайта қуриш, ошкоралик, демократия учун кураш жараёнида турли хил оммавий ташкилотлар, халқ ҳаракатлари, гуруҳлар вужудга келди. Уларнинг фаолиятида йўл қўйилган хато ва камчиликлар, нуқсонлар, миллатчилик кайфиятидаги уринишлар, ноҳўя хатти-ҳаракатлардан қатъи назар асосий мақсадлари Ўзбекистоннинг иқтисодий ва сиёсий мустақиллигига эришиш эди. Бу даврда пахта якка ҳокимлигига барҳам бериш, республикадаги табиий бойликларга тўла эгаллик қилиш, ўзбек тилига давлат тили мақомини бериш, иттифоқ тасарруфидаги корхоналарни республика ихтиёрига бериш, республиканинг пул бирлигини чиқариш, армиясини ташкил қилиш, чегарасини қўриқлаш, Ўзбекистоннинг халқаро ҳуқуқнинг тенг ҳуқуқли субъекти сифатида Бирлашган Миллатлар Ташкилотига ва бошқа халқаро ташкилотларга аъзо бўлиши, хорижий давлатлар билан иқтисодий, сиёсий, маданий ва дипломатик алоқалар ўрнатиши ҳақидаги ғоялар илгари сурилди.

III боб

ҚОНУНИЙЛИК — ЎЗБЕКИСТОН ДАВЛАТЧИЛИГИНИНГ ПОЙДЕВОРИДИР

Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси мамлакатимизда демократик ҳуқуқий давлат барпо этилишини эълон қилди. Бунинг қонуннинг устувор ва мустаҳкам нуфузга эга бўлишисиз тасаввур қилиб бўлмайди. Республика Президенти Ислам Каримов бу ҳақиқатни истиқлол ва тараққиёт сиёсатига асос қилиб олди. Қонуннинг устуворлиги ҳуқуқий давлат амал қилишининг сўзсиз шартидир. Ана шундай шарт-шароитларсиз биз барпо этишга интилаётган шахсий ва иқтисодий эркинлик жамиятини тузиб бўлмайди. Қонун устуворлигини амалда таъминлаш учун нима қилиниши керак?

Мамлакатимизда қурилаётган амалий чоралар туфайли давлат томонидан қонунийликни таъминлаш воқеаси тобора ишончли бўлиб бормоқда. Президентимиз бунда адолатли равишда оддий кишиларнинг қонун кучига ишониларига кафолатни кўрмоқда. Амир Темур ўз тузукларида тегишли тартиб ва қонунга амал этиш менинг тақдирим ва ютуқларимнинг асоси ҳамда таянчи бўлиб хизмат қилди, деб ёзган эди.

Қонунларнинг сўзсиз амал қилишига ишончсизлик жойлардаги ижроия ҳокимият ва ҳуқуқни ҳимоя қилиш идораларини аввал маънавий, сўнг эса ҳуқуқий ночор ҳолатга солиб қўяди. Халқ депутатлари Андижон, Жиззах ва Сурхандарё вилоятлари Кенгашларининг 1993 йилда бўлиб ўтган сессияларида бу аниқ кўрсатиб берилди, ижроия ҳокимият ва қонунийлик асослари мустаҳкамланди.

Бугунги кунда қонунийликни таъминлаш учун тобора ҳужумкор кураш олиб бориляпти. Қотиллар, давлат мулкини талон-торож қилувчилар, жамоат тартибини бузувчилар, жинсий унсурлар, масъулиятсиз шахслар қонунга мувофиқ, суд томонидан жазоланяпти. Қонун амал қилар экан давлат ва унинг маъмурларининг нуфузи бўлади, халқда ишонч ва сабр-қаноат бўлади. Бу

Ўринда мен Америка Қўшма Штатлари Олий Суди биниси пештоқига ёзиб қўйилган бир жумлани келтирмақчиман. У халқимиз маданияти анъаналари руҳида тахминан шундай жаранглайди: «Қонунга садоқат Ватанга ва ўз халқида садоқатни туғдиради» (америкаликларда эса у «Қонунга садоқат Ватан ва ўз халқида садоқатдан юқоридир»).

Ҳаразғўйлик, малакасизлик, хизмат вазифасини суиистеъмол қилиш, давлат тузуми ва жамиятга душманлик кўзи билан қараш, ҳуқуқий саводсизлик, безорилик, ахлоқсизлик қонунийлик бузилишининг манбаларидир. Одатда қонунийликни бузишда биринчи қадам ҳуқуқий саводсизлик, жазосиз қолишга умид билан боғланган бўлади. Халқимизнинг юксак маънавийлиги кўп жиҳатдан бизда жиноятчилик оммавий тус олиб кетишига йўл қўймади. Лекин фуқаролар эркинликларни кенгайтирилиши билан адолат ва ўз ҳуқуқларини тушуниб етишининг ўзи етарли бўлмайди. Кўпгина жиний ишларнинг таҳлили одамлар, айниқса ёшлар нима хоҳласа шуни қила олишлари мумкин, деб тушунганлари ҳолда қинғир йўлга қадам қўйганликларидан далолат беради.

Ҳаҳон ҳамжамиятида ҳуқуқий тафаккур ривожланишининг умумий йўналиши саводхонлик ва маданият билан чамбарчас боғлангандир. Шунинг учун ҳам Ўзбекистон собиқ Иттифоқнинг меросхўрларидан бири сифатида иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро шартномага қўшилди.

Мамлакатимизда ялпи ҳуқуқий таълимнинг йўлга қўйилиши катта аҳамиятга эгадир. Биринчи галда, барча соҳалардаги раҳбар ходимлар ҳуқуқий билимларни эгаллашлари керак. Иккинчидан, бунга барча мутахассислар ўргатилиши лозим. Чунки улар хоҳ шифокор, муҳандис бўлмасин, ҳуқуқий меъёрларга доимо дуч келадилар. Учинчидан, матбуот, телевидение ва радио орқали қизиқарли ҳуқуқий маърифий ишни олиб бориш керак. Бу соҳада баъзи чоралар кўрилмоқда. Лекин ҳали собитқадамликка эришилгани йўқ.

Жамиятда қонуннинг устуворлиги ҳуқуқий маданият билан мустаҳкамланади. Бу фуқаронинг хатти-ҳаракатлари муайян бир вақтда унга манфаатли бўлиши ёки бўлмаслигидан қатъи назар қонунга қатъий риоя этишидир. Бу ҳуқуқий билим ва қонунга асосланган ах-

лоқийликдир. Ётарлича умумий ва ҳуқуқий маданиятга эга бўлган инсон уни қонун қўриқлашини биледи. У қонун томонидан белгиланган чегаралардан чиқмайди.

У ҳуқуқнинг, ҳуқуқ-тартибот муассасалари, турмушда адлия ходимларининг аҳамиятини ижобий баҳолайди. Фуқаро қонунни ва шахсий ҳуқуқларини билмаса, амалдорлар олдида ночор бўлиб қолади. Тангликни бартараф этишнинг ҳозирги давридаги мураккаб иқтисодий маиший муаммолар олдида эсанкириб қолади. Ҳуқуқий маданиятни шакллантиришни инсон ҳуқуқларидан ажратиб бўлмайди. Шу сабабли ҳам Ўзбекистонда Конституция ва қонунларда мустақкамлаб қўйилган ҳуқуқларни тушунтиришга катта аҳамият берилмоқда. Мамлакатимиз раҳбарияти Тошкентда Европада хавфсизлик ва ҳамкорлик бўйича кенгашининг минтақавий анжуманида (1994 йил, сентябрь) худди шу ҳақда нуфузли баёнот берди.

КОНСТИТУЦИЯ ва қонунлар давлатнинг муҳим белгилари ҳисобланади. Шу сабабли Ўзбекистонда янги давлат қурилиши унга ҳуқуқий асослар, қонунийлик пойдевори қўйишдан бошланди. Уларда давлатнинг халқ олдидаги масъулияти, инсон ва фуқаро ҳуқуқларининг устуворлиги белгилаб берилди. Қонунлар, фармонлар, Вазирлар Маҳкамаси, вазирликлар, идоралар, ҳокимларнинг, шунингдек бошқа мансабдор ва юридик шахслар, фуқаролар ҳуқуқий ҳужжатларининг ҳамда улар хатти-ҳаракатларининг Конституция қоидаларига мутлақ мослиги қонунийликнинг энг асосий мезонидир. Қонунийлик ҳуқуқ, яъни давлат жамият, фуқаро реал ҳаётида амалга ошириладиган қонун демакдир.

«Инқилобий зарурат» ёки «қонунларнинг турмушдан орқада қолиши» баҳонасида бу талабга риоя этмаган давлатлар мисоли ҳали ҳам кўз олдимизда турибди. Бу ҳуқуқий бошбошдоқлик сабаблари Конституцияга ута эркин муносабатда бўлиш оқибатидир. Хориждан туриб бизни, ёш давлатимизни Конституциямиз ва қонунларимизни бузишга гиж-гижлатиш ҳоллари бўлаётганлигини ҳам биламиз. Бу гўё мамлакатнинг халқро нуфузини ошириш ёки гўё демократияни ривожлантиришни «жадаллаштириш» баҳонасида қилиняпти. Биз ҳамма нарсани «жадаллаштириш» собиқ СССРни қай аҳволга солиб қўйганлигини бошимиздан кечирдик. Қонунийлик барқарорлиги учун ҳам жамият ва давлат-

га ҳуқуқий кафолат бўла олади. Бирор нарса ўзгарини билан дарҳол қонунни ҳам ўзгартиравериш мумкин эмас. Аммо ҳаёт тақозосини тушуниш қонунларга янги-чи ёндошишлар учун ҳуқуқий асосларни тўплаб бориш керак.

Бугунги кунда Ўзбекистон қонунчилиги мажмуасидан ўрин олаётган ҳуқуқий ҳужжатлар фуқароларимизнинг узоқ йиллардаги орзу умидларига ҳамоҳангдир. Шунинг учун ҳам мамлакатимизда қонунийлик собитқадамлик билан амалга ошириляпти. Ҳозир давлатимиз янги босқичга — буюк Ўзбекистоннинг ҳуқуқий андозасини шакллантиришга киришмоқда. Кўппартиявийлик, иқтисодий ислоҳотлар шароитларида ҳокимлар фаолиятини, ваколатли ҳокимиятини сайлашни қонун томонидан мувофиқлаштириш мутлақо янги ҳол ҳисобланади.

Қонун ёки бошқа ҳуқуқий ҳужжатлар жаҳон ҳуқуқий маданиятининг ҳамма томондан тан олинган мезонларига мос тушиши зарур. Биринчидан, қонунда фуқаро, давлат ва бошқа иштирокчилар эҳтиёжларидан келиб чиққан ҳолда ҳуқуқ ва бурчлари, манфаатлари аниқ-пухта мустаҳкамлаб қўйилиши керак. Бу ҳуқуқий меъёрларни амалга ошириш воситалари ҳам белгиланиши лозим. Иккинчидан, мустаҳкамлаб қўйилган ҳуқуқий меъёрлар амалга оширилишини таъминлайдиган давлат идораси кўрсатилиши керак. Учинчидан, қонун ижтимоий муносабатлар иштирокчилари фаолияти учун зарур имкониятларни очиб бериши керак. Инсон ҳуқуқлари, ижтимоий тараққиёт, давлатнинг демократлиги унинг чегараларидир. Тўртинчидан, қонун ўзида белгиланган меъёрларни бузганлик учун жазо чораларини кўзда тутди. Бешинчидан, маданий қадрият ҳисобланган қонун халқ маънавиятига туб жиҳатдан зид бўла олмайди. Олтинчидан, қонун ўз меъёрларини ҳаётга тадбиқ этиш воситаларини ўзида мужассамлаштирган бўлиши керак.

Совет даври қонунларининг бир қисми очиқ-ойдин халқ миллий маънавиятини чеклар эди. Масалан, маърифатпарвар давлатлар қонунларида «ўтмиш қолдиқлари билан кураш олиб бориш» меъёрини тасаввур этиш қийин.

Сўнгги уч йил ичида парламентимиз 100 тадан кўпроқ қонун қабул қилди. Уларнинг ҳаммаси Ўзбекистон мустақиллигини турли—инсон ҳуқуқлари, иқтисодиёт, дав-

лат бошқаруви, жамоат тузилмалари, маданият ва халқаро муносабатлар соҳаларидаги ҳуқуқий асосларини яратишга қаратилгандир. Уларда Президентимиз Ислам Каримов томонидан асослаб берилган янгиланишнинг босқичма-босқич аркони яққол кўзга ташланади. Бу қонунлар деворга терилаётган ғиштлардек мустақил Ўзбекистон ҳуқуқий биносини барпо этмоқда. Шуниси эътиборга лойиқки, бизда қонун лойиҳалари ва қонунларни жамият уларсиз яшай олмаган тақдирдагина ҳаётга йўлланма олади. Келгусида парламентимиз кўппартиявийлик асосида фаолият кўрсатишини назарда тутиб, ўзгалар хатоларини такрорламаслигимиз керак. Қонунлар сиёсий курашда ўйинчоқ бўлиб қолмаслиги зарур.

Энг мукамал қонун ҳам ўз ҳолича фақат қонунийликни кўзда тутувчи ҳужжатдир. Қонун амал қилиши учун нима зарур? Қонунга итоат этиш. Бу юксак умумий маданият мезонидир. Шарқ халқлари ана шундай маданиятли бўлганлар. Биз бу маданиятни ҳозирги давр демократик тушунчасида тиклашимиз лозим бўлади. Баъзи бировлар қонунга итоатгўйликни мутелик билан тенглаштирадилар. Айниқса сохта демократлар кўпроқ шундай хатога йўл қўядилар.

Қонунга итоат энг аввало қонунларни билишни тақозо этади. Қонунларни давлатнинг мансабдор шахси ҳам, фуқаролар ҳам билиши шарт. Ҳуқуқий билимдонликни советча тушуниш амалда қонунларнинг омма томонидан чуқур билишларини кўзда тутмас эди. Чунки бу маъмурлар ва авторитар бошқарув учун хавfli эди. Ҳамма жойда қонунга риоя этмаслик туфайлигина улар ҳукмронлик қилардилар. Давлатда ҳуқуқнинг аҳамиятини инкор этиш ходимларни айнитди, ижтимоий онга салбий таъсир кўрсатди. Бугунги кунда кўп саъй-ҳаракатлар туфайлигина ҳуқуқнинг устуворлиги, қонунларга ҳалол риоя этиш зарурати тушуниб етилмоқда. Худди шунинг учун ҳам Ислам Каримов ҳамманинг — Президентнинг ҳам, фуқаронинг ҳам қонунга итоат этиши муҳимлигини алоҳида таъкидлайди.

Фуқароларнинг онгли равишда қонун талабларига амал қилишлари бугун биз ҳаммамиз интилишимиз керак бўлган фазилат ҳисобланади. Шунинг учун ҳам Ўзбекистон беқиёс маданий ва маънавий ўсишни ўз тараққиётининг асоси деб билмоқда. Шу ҳолдагина инсоннинг ўзи ихтиёрий равишда халқ, давлат, жамият,

оиласи олдидаги масъулиятини тушуниб етади. Шариятда ҳам қонунга итоат ахлоқий меъёр ҳисобланган. Уғри инсон деб ҳисобланиш ҳуқуқидан маҳрум бўларди. Бу тўғрими? Лекин инсонпарварлик ёрдамини, доридармонларни, давлат томонидан ночор кишиларга ёрдам кўрсатиш учун ажратилган маблағларни талон-тарож қилиш тўғрими? Биз инсонпарварлармиз. Шунинг учун узоқ ўтмишда жиноятчиларга нисбатан инсоний муносабатлар талаб қилинадиган қонунийлик меъёрларига қаршимиз. Бироқ суд томонидан белги-ланган жазо ва халқ томонидан лаънатланишдан жиноятчилар қочиб қутилмасликлари керак. Ахир қўлга тушмаган ва жазосини олмаган ўғрилар ўғриликлари, жиноятлари билан фахрланиб юришлари шармандали ҳол эмасми! Улар давлатини, ўз халқини алдаётганликларини тушунмайдилар.

IX—X Асрларда яшаган юртдошимиз, буюк олим Ал-Фаробий инсон ва фуқаро ҳуқуқларини, давлат ва жамият асосларини, улар яхши фаолият кўрсатишини ҳуқуқий кафолатлаш қонунийликнинг мақсади, деб таъкидлаган эди. Биз ҳам ўз тажрибамизда қонунларни кундалик турмушга жорий этиш ғоят мураккаб эканлигини биламиз. Яқин вақтгача бизда турмуш бошқа қоидалар асосига қурилар эди. Ана шу меросдан қутилиш осон бўлмапти. Давлат тузилмалари ва мансабдор шахслардан бошлаб ҳамманинг қонунга амал этиши фуқароларни қонунга итоат руҳида тарбиялайди. Амир Темур таъкидлаб ўтганидек, оддий кишиларга нисбатан қилинган қонунсизлик қонун ва давлат нуфузга энг катта зиён етказди. Қонунийлик инсон қандай ҳуқуқларга эгаллиги, давлат ва шу ҳуқуқлар ҳаётга тадбиқ этилиши учун нима қилиши кераклигини очиб беради. Аксинча фуқаро давлатимизни мустаҳкамлаш учун нима қилиши керак? Қонунда фуқароларнинг аниқ мажбуриятларини белгилаб қўйишдан хавфсираш демократияга эмас, балки боқимандаликка кўмаклашади. Ана шу ўзаро масъулият ҳисси қонунийлик кафолатидир. Давлат фуқаролардан фақат бурчларини адо этишларини талаб қила олмайди. Аммо фуқаролар ҳам давлатдан ҳамма нарсани талаб этишлари мумкин эмас. Бундай боқимандалик кайфияти давлат негизига путур етказиши турган гап. Бизнинг Конституциямиз давлат ва шахс ҳуқуқларининг адолатли мутаносиблигини ўрнатади.

Қонунийлик бу ҳамиша ҳуқуққа асосланган барқарорликдир. Қонунийлик ишонч туғдиради. Шу сабабли аждодларимиз энг ёмон қонун ҳам қонунсизликдан яхши, деб ҳисоблаганлар. Чунки қонунни ўзгартириш ва бошқаси билан алмаштириш мумкин. Қонунсизлик эса чегара билмайди, инсон ҳаёти унинг мулки, маънавияти учун хавфлидир. Баъзан муҳолифатчилардан қонун мукаммал эмас, эскириб қолган, унга риоя этишнинг нима кераги бор, деган гапларни эшитиб қоласан. Аммо қонунни фақат фармойиш чиқарувчи олий идора қонун томонидан белгиланган тартибдагина ўзгартира олади. Бунгача эса қонунга амал қилиш шарт. Ҳуқуқнинг олий мантиқи шундан иборат. Қонун кафолати ҳам худди шундадир.

Қонунларни мутлақо ўзгартирмаслик мумкин эмас. Акс ҳолда улар тараққиёт талабларидан орқада қолади. Аини пайтда ҳуқуқнинг беқарорлиги давлат ва жамият барқарорлигига жиддий салбий таъсир кўрсатади. Бу айниқса иқтисодий соҳада кескин намоён бўлади. Шунинг учун мулкчиликнинг турли шакллари ва мустақиллиги жорий этилаётган ҳозирги пайтда қонунларнинг ҳаётга мос бўлишини таҳлил этиш олим ва амалиётчи ҳуқуқшуносларнинг қонун чиққан вақтда фармойиш чиқарувчи ва ижроия ҳокимиятга ўз маслаҳатларини беришлари лозим.

ФУҚАРОНИ нима эркин қилади? Фикримизча қонунларнинг адолатли эканлигини тушувиш фуқарони эркин қилади. Шу ҳолдагина фуқаро қонунга ихтиёрий равишда амал этади. Шу сабабли ҳам қонун яратувчилар қонун лойиҳаларини таҳлил этаётганларида уларга узоқ йиллар давомида риоя этадиган кишилар кўзи билан қарашлари лозим.

Қонуннинг адолатлилиги унинг инсон ва жамият мустақиллиги эҳтиёжларига мослигидан келиб чиқади. Бизнинг янги мустақил давлатимизда қонун маънавийлик, ҳўжалик юритиш, таълим олиш эркинлигининг ўзига хос двигателига айланмоқда. Ҳар бир қонунда ҳали имкониятлар етарли бўлмаган, лекин зарур бўлган эркинлик кўламлари мавжуддир. Бозор муносабатлари ҳуқуқий асосларини шакллантиришга йўналтирилган қонунчилик ана шундай принципга қуриляпти.

Шаҳс ҳуқуқини жамият ҳуқуқига қарши қўйиш бизнинг кўҳна маърифатчилигимиз ва маданиятимизга ёт-

дир. Буни хорижлик ҳуқуқшунос ва сиёсатшунос ҳам касбларимизга кўп марта тушунтиришга тўғри келяпти. Франциянинг Страсбург шаҳрида Европа Кенгаши томонидан уюштирилган инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро анжуманда шу муаммо юзасидан баҳс-мунозара бўлганда биз, Ўзбекистон вакиллари, эътиборни қуйидагиларга қаратдик.

Ўзбекистон Япония каби мамлакатларга мансуб бўлган Шарқ маърифатчилигида шахс маънавий жиҳатда¹ бутун халқ томонидан ҳимоя қилинганлиги сабаблигин² ривожланиш, ўз ҳаёти ва қадр-қимматини сақлаб қолиш имкониятига эга бўлган. Шоир ва вазир Алишер Навоий³ учун ўзинга эмас, балки Халққа хизмат қилиш олий шараф ва қувонч бўлган. Биз учун эса бу юксак ахлоқий ва ҳуқуқий ибратдир. Ҳозирги давр Европа — Америка ҳуқуқи бошқа — шахснинг мутлақ ҳуқуқи устуворлигига асосланади. Аммо давлат, жамиятга хавф туғилган тақдирда амалда бошқа ҳолларга дуч келамиз. Бун⁴ 1994 йилда Америка Қўшма Штатлари Техас штатида маъмурларнинг ўта диндор гуруҳ аъзоларига қарши хатти-ҳаракатлари ҳам кўрсатди.

Қонунийлик ва эркинлик ўртасида ихтилоф юз бермаслиги учун кишиларга давлат тартиби ва давлатнинг Ўзбекистон истиқлоли ва тараққиётининг ташкилотчис⁵ сифатидаги аҳамиятини тушунтириш жуда муҳимдир. Ёш давлатимизда қонунийликка риоя этмасликни ҳеч нарса билан оқлаб бўлмайди. Айниқса демократияга яқин ҳокимликни даъво қилган ҳолда қонунни бузиш ҳуқуқини талаб этиш ҳолларига йўл қўйиб бўлмайди.

Халқ маънавияти, жамоатчилик фикри қонунийликнинг энг ҳалол посбонларидир. Эҳтимол халқимиз ҳуқуқий анъаналаридан биридан фойдаланиш тўғрисидаги масалани баҳс-мунозара қилиб қуриш мумкин бўлар. Бу ерда гап маҳаллаларда оила-маиший можаролар бўйича виждон судларини йўлга қўйиш тўғрисида кетяпти. Улкан ҳаётий тажрибага эга бўлган нуфузли оқсоқоллар балким қариндош-уруғларни, қўшниларни ўзлари яхшироқ яраштириб қўйишлари мумкиндир.

Давлатдаги қонунийлик жонли ва ривожланувчи тушунчадир. Қонунийлик сарчашма каби давлат буюклигини оби-ҳаёт билан таъминлаб туради. Халқимиз Ўзбекистоннинг буюк келажagini қонунийликнинг мустаҳкам пойдеворига қура бошлади.

IV боб

ҲОКИМИЯТЛАР ТАҚСИМЛАНИШИ НАЗАРИЯСИ ВА ЎЗБЕКИСТОН ДАВЛАТИ ОРГАНЛАРИ ТИЗИМИНИНГ ТАКОМИЛЛАШУВИ

Ҳокимиятларнинг тақсимланиши — демократик ҳуқуқий давлатнинг зарурий шартидир. Мазкур принципнинг қўлланилиши ҳокимиятни суиистеъмол қилинишига тўсиқ қўяди, фуқароларни мансабдор шахсларнинг тазйиқидан ҳимоя этади, давлат идоралари фаолиятининг самарали бўлишига шарт-шаронт яратади.

Ҳокимиятлар тақсимланиши назариясининг яралиши узоқ ўтмишга бориб тақалади. Аммо унинг мустақил ва бир бутун сиёсий-ҳуқуқий таълимот сифатида шаклланиши XVII—XVIII асрдаги буржуа инқилоблари даврига тўғри келди. Давлат органлари фаолиятининг (ваколатларининг) чегараланиши ғояси энг умумий кўринишда антиқ давр донишмандлари — Платон, Аристотель, Полибий, Ликург ва бошқалар томонидан ифода этилган.

Ҳокимиятлар тақсимланиши назарияси «классик» шаклининг анъанавий асосчилари Жон Локк ва Шарл Монтескьелардир. Ҳокимиятларнинг қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва федерал турларга бўлиниши, Локкнинг фикрича, инсон ҳуқуқларини таъминлашнинг энг муҳим воситаларидан биридир. Бунда «барча қонун чиқарувчи ҳокимиятга итоат этади, чунки у қонунларни ўрната оладиган энг олий идорадир». Локк суд ҳокимиятини алоҳида эътироф этмаган, сабаби уни ижроия ҳокимиятнинг таркибий қисми деб ҳисоблаган.

Бу борада буюк француз тарихчиси ва файласуфи Шарл Монтескьенинг хизматларини алоҳида таъкидлаш лозим. У «ҳокимиятлар тақсимланиши» деб ном олган бир-бутун тугал таълимотни яратди. Олимнинг хулосасига кўра, адолатли қурилган давлатда ҳокимият ягона эмас, балки аксинча бир-бирига тобе бўлмаган учта ҳокимият—қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимияти мавжуд бўлиши шарт. Уларни ҳар қандай кўринишда бирон-бир орган ёки шахс қўлида мужассамланиши умумий манфаатларга путур еткази, суи-

истеъмолликларга олиб келади ва шахснинг сиёсий эркинлиги билан асло сиғишмайди. Қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимиятларнинг бир қўлда бирлаштирилиши қонуннинг устун бўлишига зарар етказади, борди-ю, судьялар фақат судлов билан машғул бўлмай, қонун яратиш иши билан шуғуллансалар, у ҳолда инсонлар ҳаёти ноҳақлик қурбонига айланиши мумкин.

Ўз ўтмишдошлари сингари Монтескье ҳам бошқарувнинг самарали бўлишлиги учун давлат фаолияти соҳасида одилона «**меҳнат тақсимоти**» зарур, деб таъкидлайди. У, урта ҳокимиятнинг ҳар бири ўз фаолиятининг хусусиятига мувофиқ алоҳида мустақил орган томонидан амалга оширилгани маъқул, дейди. Айни вақтда, донишманд, давлат органлари тизимини, улар ўртасидаги алоқалар табиатини, ўзбошимчаликни чеклаш ва инсон эркинлигини таъминлаш мақсадида идораларнинг ўзаро ҳамкорлиги ҳамда бир-бирини «тийиб» туриш муносабатларини таҳлил этишда давом этади.

Бу ўринда ҳокимиятлар мустақиллиги ва уларни амалга оширувчи органларнинг мустақиллиги, бир-бирининг фаолиятига аралашмаслиги ўта муҳимдир.

Монтескье таълимотида алоҳида ўрин тутадиган ғоя — бу ҳокимиятларнинг мувозанати, тенглиги ҳамда уларнинг «ўзаро бир-бирини тийиб туриш ва қарама-қарши таъсир этиш системаси» ҳақидаги ғоядир. Юқорида зикр этилган ҳокимиятлар ўртасида шундай муносабат ўрнатилмоғи лозимки, бунда уларнинг ҳар бири давлат вазифаларини мустақил ўташ билан биргаликда, ўз ҳуқуқий воситалари ёрдамида бир-бирини мувозанатга чорлаб турадилар, ҳокимият ваколатларини биргина муассаса томонидан қонунсиз равишда тортиб олиниши (узурпация қилиниши)ни бартараф этадилар. Масалан, қонун доирасида ишлаши лозим бўлган ижро этувчи ҳокимият, айни пайтда, қонун чиқарувчи кенгашнинг фаолиятини **чегаралаб туриши** талаб этилади, акс ҳолда парламент ўзининг мутлақ ҳокимлигини ўрнатиши мумкин. Шу сабабли ҳам ижро ҳокимиятининг бошлиғи қонунларни имзолашда «**veto**» (яъни, вақтинча рад этиш) ҳуқуқидан фойдаланади, қонунчилик ташаббуси ҳуқуқига эга бўлади.

Ўз навбатида қонун чиқарувчи орган қонунлар ижро этувчи идора томонидан қандай бажарилаётганлиги устидан назорат қилиш ваколатига эга, ҳукумат эса парламентга ҳисоб беришга мажбур.

Ҳокимиятнинг турли тармоқлари ўртасидаги ўзаро муносабат масаласига чуқурроқ кириб борар эканмиз, унда Монтескьенинг қарашлари Локкнинг ғояларидан фарқлилигини кўрамиз. Ҳокимиятларнинг узвий алоқадорлигини тан олиш билан бирга, Локк қонун чиқарувчи ҳокимият ижро этувчи ҳокимиятдан устун туришини таъкидлайди. Монтескье эса уларнинг тўла тенглиги, мустақиллиги, ҳатто алоҳидалигини ёқлаб чиқарди. Бундан ҳокимиятлар мутлақо чекланмаган деган маъно чиқмайди. Аксинча, ҳеч бир ҳокимият идораси бошқасининг ваколатлари доирасига аралашмайди. Ҳар бир ҳокимият ўз ҳимояси нуқтаи назаридан ўзгасини назорат қилади, чеклаб туради, ваколатларидан четга чиқишга йўл қўймайди. Буни таъминлашнинг тартиби, воситалари (механизми) вужудга келтирилади.

Ҳокимиятларнинг энг мақбул тақсимланиши ўзаро «**тийиб туриш ва қарама-қарши таъсир этиш**» системаси ёрдамида таъминланади. Мазкур система бирон-бир ҳокимият органи мутлақ авторитар мавқега эга бўлишига, ҳуқуқни ва конституцияни паймол этишга йўл бермайди.

Монтескье кашф этган «ўзаро тийиб туриш ва қарши таъсир этиш» системаси, яъни ҳокимиятларни мувозанатлаштириш ва, ҳатто, қарама-қарши қўйиш системаси давлат органларининг самарали ҳамкорлик қилишига шароит яратолмайди, — деб ёзади рус олими А. Барнашов.

Монтескьенинг схемаси «уч ҳокимият» орасида бирининг устун бўлишини инкор этади. Бу таълимот, аввало, ҳокимиятлар тақсимланишига ташкилий-ҳуқуқий ёндашувни англатади.

Кейинчалик Монтескьенинг қарашлари буржуазиянинг дадил мафкурачилари томонидан танқидга учради. Хусусан, буюк француз олими Ж.—Ж. Руссо ажралмас, ягона ва бўлинмас «**халқ суверенитети**» позициясида туриб Монтескьенинг ҳокимиятлар тақсимланиши ғоясини танқид қилди. Руссо ўз даври учун илғор саналган сиёсий дастур билан чиқди. Унинг асосида давлат ҳаётини «ақл ҳукмронлиги» ва халқ суверенитетини таъминловчи «**ижтимоий шартнома**» воситаси билан демократик ташкил этиш ғояси ётади.

Руссо, давлат функциялари тақсимланишини, яъни давлат органлари ўртасида ваколатлар чегараланишини тан олар эди. Руссонинг таъбирича, қонун чиқарувчи ҳокимият — бу суверен халқ продаси бўлганлиги сабаб-

ли у (қонун чиқарувчи) барчага тааллуқли ҳисобланган умумий характердаги масалаларни тартибга солиши лозим. Ижроия ҳокимият суверен халқ қарори билан ўрнатилганлиги бос, у халқнинг ишончли таянчи ва хизматкори сифатида майдонга чиқади. Барча давлат органларининг тенглиги олий қонун чиқарувчи ҳокимиятни қайта тузиш эвазига эришилади. Қонун чиқарувчи ҳокимиятни халқнинг ўзи бевосита мажлисларда амалга оширади (йирик шаҳарларда вакиллик органлари тузилиши мумкин).

Юқорида биз келтирган икки ёндошув элементларини бирлаштириш биринчи марта Америка Қўшма Штатларининг 1787 йилги Конституциясида ўзининг қонуний ифодасини топди. Конституция муаллифлари «биз Қўшма Штатларнинг халқи...» деган сўзлар билан унинг суверенитетини баён этдилар. Давлат органлари (конгресс, президент ва унга итоат қилувчи **министрлар, судлар**) нинг ваколатларини бўлиб бериш орқали эса «тийиб туриш ва қарши таъсир этиш системаси» билан тўлдирилган ҳокимиятлар тақсимланишини жорий қилдилар.

Кўпчилик буржуа давлатлари, шу жумладан АҚШ ҳам, халқ суверенитети ва ундан келиб чиқувчи қонуннинг олийлиги принципи замирида «ҳокимиятлар тақсимланиши»ни эътироф этдилар. Масалан, АҚШ Конституциясига биноан, қонун чиқарувчи ҳокимият вакиллари палатаси — сенатдан иборат Конгрессга тегишли. Ижро этувчи ҳокимият сайлашга вакил қилинган кишилар (выборщнки) томонидан сайланади. Президент бир вақтнинг ўзида ҳам давлат бошлиғи, ҳам ҳукумат бошлиғи ҳисобланади; у қонунларга итоат этиши шарт, аммо конгрессга ҳисоб бермайди.

АҚШнинг Олий суди нафақат одил судловни амалга ошириш ваколатларига, балки конституциявий назорат ҳуқуқига ҳам эга. Бунинг маъноси шуки, Олий суд қонунларнинг ва маъмурий актларнинг конституция нормаларига мувофиқлигини текширади ва уларни ғайриконституциявий деб эълон қилиш ҳамда Президент ёки Конгресс актларини юридик кучга эга эмас, деб топиш имкониятига эга. Жиддий сиёсий инқирозлар даврида эса Америка суди қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимиятлар уртасида арбитраж ролини бажаради. Шунинг билан ҳокимиятлар фаолиятини ўзаро уйғунлаштиради.

Анъанага кўра, ҳокимиятларнинг тақсимланиши принципи АҚШ Конституциясида ўзининг энг аниқ ифодасини топган деб ҳисобланади. Бунга Америка давлат қурилиши тажрибасидан юқоридаги мисоллар ҳам далил бўла олади. Аммо кўпчилик америкалик мутахассисларнинг ўзлари эътироф этишича, ҳокимиятлар тақсимланишининг моҳияти ўз талқинини **Массачусетс штатининг Конституциясида** янада мукамалроқ топган. Унда масалан, шундай дейилган: «Жамиятда инсонлар эмас, балки қонунлар ҳуқуқрон бўлишлиги учун уни бошқаришда:

— қонун чиқарувчи ҳокимият ҳеч қандай шароитда ижро этувчи ва суд ҳокимиятини (ёки улардан бирини) амалга оширмаслиги лозим;

— ижроия органлар ҳеч қандай шароитда қонун чиқарувчи ва суд ҳокимиятини (ёки улардан бирини) амалга оширмаслиги лозим;

— суд органлари ҳеч қандай шароитда қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимиятни (ёки улардан бирини) амалга оширмаслиги лозим».

Ҳокимиятларнинг тақсимланиши дунёнинг ҳеч бир мамлакатида, ҳаттоки 200 йиллик тарихга эга бўлган АҚШнинг ўзини умумий олганда ҳам бунақа радикал кўринишда амалга оширилган эмас. Бу уқувсизлик ёки истамаслик оқибати эмас, балки жамиятнинг реал турмушини назарий (мавҳум мафкуравий) қолипга солиб бўлмаслиги натижасидир. Лекин шунга қарамасдан парламент демократияси ривож топган қатор мамлакатларда ҳар бир ҳокимиятнинг ваколат доираси нисбатан мукамал белгиланганки, унга бошқаси «бостириб» киролмайди. Фақатгина «чегарадош» масалалардагина, шунда ҳам қонун билан белгиланган ҳолларда, турли ҳокимиятларнинг ваколатлари ўзаро сингишиб кетиши мумкин. Аммо ўз ваколатлари доирасида ҳар бир ҳокимият мустақил, ўзаро тенг ва фақат қонунга итоат этади.

* * *

1917—1991 йиллар мобаъинида Ер куррасининг олтидан бир қисмига тенг ҳудудда Совет давлати ҳукм сурганлиги тарихий ҳодисадир. У ўзини хос тоталитар шаклдаги давлат бўлиб, «Коммунистик» мафкурага амал қилар эди. Совет ҳуқуқшунослик фани етмиш йил давоми-

да ҳокимиятлар тақсимланиши тўғрисидаги мумтоз назариянинг «оқилона маъзини», унинг илмий ва амалий аҳамиятини ҳаспўшлаб келди. Социалистик давлат ва ҳуқуқ назариётчилари атайлаб ёки билар-билмас «ҳокимиятлар тақсимланиши» таълимотига нисбатан салбий мавқени эгаллаб келдилар.

Совет Иттифоқи мавжуд бўлган бутун давр мобайнида давлат тузуми, шунингдек унга хизмат қилувчи фан бу таълимотга қарама-қарши бўлган Ленин томонидан яратилган концепцияга асосландилар.

У шундай деб ёзган эди: «Совет ҳокимиятини мустақкамлаш ва ривожлантириш қонун чиқарувчи ва ижро этувчи давлат ҳокимиятини бирлаштиришни, бошқарувни қонун яратиш фаолияти билан қўшиб юборишни тақозо этади» (ТАТ, 36-жилд, 72-бет).

Амалда эса иш шунга бориб етдики, барча муҳим давлат қарорларини ягона ҳукмрон партия қабул қилиб, сўнг уларни ё қонун чиқарувчи, ёки ижро этувчи, ёхуд суд органлари орқали расмийлаштирар эди. Давлат органлари бу қарорларнинг мазмунига бирон-бир ўзгариш кирита олмасдилар. Бу ўринда давлат органлари тизимида бутун ҳокимият Советларга тегишлилиги ҳақидаги ақида илгари сурилди. Ижро этувчи ва суд ҳокимиятларининг Советларга итоат этиши ёки ҳеч бўлмаганда ҳисоб бериб туриши жорий қилинди. Бу концепция нафақат илгари, ҳато ҳанузгача давлат органлари ўртасидаги муносабатни белгилаб келаётир.

Марксизм тарафдори бўлган Совет олимни Петр Стучка шундай деган эди: «Ҳокимият тақсимланиши принципи биз учун меҳнатни тақсим этиш усули (техникаси) жиҳатидангина аҳамиятга эга... Ҳокимият, хусусан Совет ҳокимияти, ўз таркибига ҳам қонун чиқарувчи, ҳам ижро этувчи ва суд ҳокимиятларини олган ҳолда албатта ягона бўлиши шарт... Ҳар қандай пролетар инқилоби Монтеस्कьенинг ҳокимиятлар тақсимланиши тўғрисидаги таълимотини амалда барбод қилишдан бошланади».

Анча вақтгача кўпчилик совет олимлари «ҳокимият тақсимланиши» муаммосини давлат идоралари ўртасида меҳнатни уларнинг функцияларини оддий тақсимланиши маъносида тушуниб келдилар. Албатта, ҳар бир давлат органининг ҳуқуқий мақомини аниқ белгилаб қўйиш зарурлиги, уларнинг мустақиллигини таъминлаш, давлат ҳокимиятини амалга ошириш жараёнидаги таш-

килий жиҳатларни (шакл-андозаларни) белгилаш лозимлиги ҳеч кимда шубҳа туғдирмайди. Аммо бу иш совет давлатида ҳокимият тақсимланиши принципи асосида эмас, балки партиявий ҳокимият ва вакиллик органининг устунлиги принциpidан келиб чиқиб ҳал этилди.

Табиийки, бундай муҳитда анъанавий маънодаги «ҳокимият тақсимланиши» вакиллик органларининг ролини ошириш манфаатларига жавоб бермасди. Худди шу ваздан совет олимлари ҳокимиятлар тақсимланиши назариясига салбий муносабатда бўлдилар.

Тоталитар, маъмурий-буйруқбозлик тузумининг барбод бўлиши оқибатида собиқ Совет Иттифоқи вайроналарида бир қатор янги суверен давлатлар вужудга келди. Собиқ иттифоқдош республикаларнинг мустақилликка эришиш жараёни демократиялаштириш, умуминсоний қадриятларни қайта тиклаш, инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари устуворлигини тан олиш, қонуннинг (ҳуқуқнинг) олийлиги, ҳуқуқий давлат яратиш байроғи остида амалга ошди. Ёш мустақил давлатларнинг шаклланиш тўфонларида турли ғоялар ва концепцияларнинг пайдо бўлиши табиий бир ҳолдир. Ана шулар жумласидан ҳокимиятлар тақсимланиши назарияси ҳам кенг тарқалди. Бундан кутилаётган мақсад — ҳокимият сунистеъмол қилинишидан, бюрократизмдан ва сиёсий ҳаётдаги бошбошдоқликдан сақланишдан иборатдир. Ҳокимиятлар тақсимланиши принципи деярли ҳамма республикаларнинг янги конституцияларида давлат тузумининг муқаддас асоси сифатида мустаҳкамланган.

Конституцион қонунчилик соҳасида бундай ўта масъулиятли қарорга келиниши ўз-ўзидан бўлгани йўқ. Гап сиёсий механизмларнинг оддийгина ўзгариши ҳақида эмас, балки давлат қурилишининг «демократик» шакллари ҳақидаги чуқур сингиб кетган эски стереотип (қолип)ларнинг тубдан ўзгарганлиги, МДҲ давлатларида умуман давлат ҳокимияти концепциясининг ўзгарганлиги ҳақида бораётир. Ҳокимиятларнинг оқилона тақсимланиши — давлат тузилмаларининг самарали фаолият қилиши, сунистеъмолликларнинг бартараф этилиши, инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари ҳимоя этилиши, умуман қонунчилик таъминланишининг гаровидир. Шунинг учун ҳам ҳокимиятлар тақсимланиши принципининг давлатчилигимиз ҳаётига реал сингдирилиши масаласи катта назарий ва амалий аҳамият касб этади.

Биргина қуйидаги мисолга мурожаат этайлик: Кўп-

чилик республикаларда Президентлик бошқарувининг жорий қилиниши ва кейинчалик унинг кучайиб бориши парламент билан ижроия органлар ўртасида ҳокимият ваколатларини қайта тақсимлаш масаласини кун тартибига қўйди. Бу жараён анча мураккаблиги аён бўлиб қолди. Далил сифатида Россия Федерациясининг парламенти билан ҳукумати ўртасидаги узоқ давом этган кескин қарама-қаршилиқни эслаш kifоя. Тажриба шунини кўрсатдики, республикаларнинг парламентлари президентлик ҳокимияти билан «баҳслашишга» ноқобил бўлиб чиқдилар.

Ҳокимиятлар тақсимланиши принципи мамлакатнинг конкрет-тарихий шарт-шароитларини ҳисобга олган ҳолда оқилона жорий этилсагина, ҳокимият органларининг мувозанати ва тенглигини таъминлаш мумкин. Мазкур принцип ҳокимият эгаси бўлган субъектларнинг ўзаро муносабатларини тартиб (муайян қолип, андоза) га солиш имкониятини беради. Зеро, уларнинг ҳар бири ўз соҳаси доирасида мустақил, бошқа ҳокимиятга итоат этмайди, сўзсиз ижро этилишга мўлжалланган қарорлар (актлар) қабул қилади.

Бироқ ҳокимиятлар тақсимланишини абсолютлаштириш керак эмас, чунки ҳокимиятларни ўзаро қовуштириш, улар фаолиятини уйғунлаштириш лозим бўлади. Бунинг учун ҳокимиятларнинг мавқеини (мақомини) конституциявий белгилаш, чегаралаш талаб қилинади. Қонун билан мустақамлаб қўйилган «чегаралар»дан бирон-бир ҳокимиятнинг четга чиқиши ва бошқа ҳокимиятларнинг ваколат доирасига аралашини мумкин эмас.

Ҳокимиятнинг учала шахобчаси, фақат улар ва албатта уларнинг учаласи биргаликда ягона давлат ҳокимиятини ташкил этадилар. Улардан бошқа ҳеч бир давлат органи ҳокимиятга даъвогарлик қилолмайди.

Ҳокимиятлар тақсимланиши принципнинг муҳим жиҳатларидан бири шуки, унда ҳокимиятнинг ҳар бир шахобчаси (тармоғи) қолган икки ҳокимият субъектининг ҳар бирини назорат (контроль) қилиш ҳуқуқи ва имкониятига эга бўлиши керак. Аммо бу назорат — устунлик эмас. Назорат ҳуқуқи назорат қилинаётган ҳокимиятнинг конституциявий ваколатларини ўзлаштириб олиш имкониятини бермайди.

Ҳокимиятлар тақсимланиши ҳар бир ҳокимиятнинг ўз фаолият доирасида тўлақонли ҳокимият эгаси бўлишини тақозо этади. Шу бонсдан ҳар қандай алоҳида

олинган давлатда ягона қонун чиқарувчи орган, ягона ижро этувчи орган ҳамда ягона одил судлов органи (тизими) мавжуд бўлиши лозим.

Илгари юридик адабиётда «**вакиллик ҳоқимияти**» деган ибора кенг қўлланиларди. Бу иборани тўғри деб бўлмайди. Аслида қонун чиқарувчи **ҳоқимият ва вакиллик органи** дейиш тўғридир. Қонун ижод этиш фақат вакиллик органи томонидан эмас, балки бевосита халқ томонидан (референдум йўли билан) ёки ҳатто алоҳида шахс томонидан (монархия бошқарувлик давлатларда шундай. Бундан ташқари, масалан, Франция Президентининг ҳам қонунчилик ваколатлари бор). Вакиллик харақтерига эса ҳам қонун чиқарувчи, ҳам ижро этувчи ҳоқимият эга бўлиши мумкин.

Ҳоқимият тақсимланиши серқирра ҳодиса бўлиб, у структура ҳосил қилувчи ва функционал принципдир. У алоҳида таркибий қисмларнинг қотиб қолган йиғиндиси эмас, балки ишловчи, ҳаракатланувчи механизмдир. Бу механизм мураккаб келиштирув ва махсус ҳуқуқий жараёнларни (шу жумладан, ихтилоф ва экстремал ҳолатларга мўлжалланган жараёнларни) бирлаштириш воситасидир. Ҳоқимиятларнинг ягоналиги (ҳамжиҳатлиги) ва тақсимланиши давлат ҳоқимиятларининг диалектик ҳолатидир. Ягоналикка диалектик мувозанат орқали, ҳоқимиятларни мутаносиблаштириш ёрдамида эришилади.

Ҳоқимиятлар тақсимланиши назариясининг тарихий ва умуминсоний қадр-қимматига тан бериш билан бир қаторда шуни таъкидлаш керакки, у маъмурий-қўмондонлик системасининг барча балоларидан ва бетайин давлат бошқаруви оқибатларидан фориғ бўлишнинг ягона воситаси эмас. Бунинг учун ҳали яна талайгина омиллар керак: яъни, илғор тараққий этган демократия, тегишли сиёсий маданият даражаси, «тийиб туриш ва қарши қўйишнинг» конституциявий расмийлаштирилган системаси ва ҳ.к. Тарихий тажриба кўрсатишича, ҳоқимиятлар тақсимланиши принципини аслида тўла ҳажмда жорий этиш мумкин эмас. Ҳатто, Америка Қўшма Штатларида ҳам ҳоқимиятлар тақсимланиши соф кўринишда амалга ошмаган. Шунинг учун ўзга давлат-ҳуқуқий андозасини конкрет мамлакатга механик тарзда кучириб ўтказиш нотўғри. Чунки барча халқлар ва давлатлар учун ягона намуна, қолип, нусха бўлиши мумкин эмас.

Бизнинг республикамизга келсак, Ўзбекистон ҳуқуқий давлатчилиikka ўз йўли билан боради. Ўзбекистон Республикасининг биринчи Президенти И. Каримов давлатимизнинг янгилашни йўналишлари ва қўламларини белгилаб шундай деб ёзади: «Барқарор бозор иқтисодиёти очиқ ташқи сиёсатга асосланган кучли демократик ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамиятини барпо этиш пировард мақсад бўлиб қолиши керак.. Сиёсий соҳадаги муҳим вазифалардан бири — қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимияти ваколатларини ажратиш асосида миллий давлатчиликни барпо этишдир.»¹ Табиийки, бизнинг республикамизда ҳокимиятлар тақсимланиши принципини жорий этиш ўзбек давлатчилигининг тарихий, маданий ва миллий хусусиятларини акс эттирувчи жиҳатларга эга бўлади.

Мустақил Ўзбекистон Республикасининг 1992 йилги янги Конституциясида ҳокимиятлар тақсимланиши принципи ўзининг қонуний ифодасини топган. Конституциянинг 11-моддасига мувофиқ, Ўзбекистон Республикасида давлат органларининг тизими ҳокимиятларнинг қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятига тақсимланиши принципига таянади. Давлат функциялари қонун чиқарувчи орган — Олий Мажлис, давлат бошлиғи ва ижроия ҳокимият бошлиғи — Ўзбекистон Республикасининг Президенти ва суд ҳокимияти (Конституциявий суддан, Олий суддан ҳамда Олий ҳўжалик судидан иборат) ўртасида тақсимланади. (Конституциянинг V-бўлими).

Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси олий давлат вакиллик органи бўлиб, қонун чиқарувчи ҳокимиятни амалга оширади. У илгариги 500 депутатли Олий Кенгашдан фарқли ўлароқ 250 депутатдан иборатдир. Парламент аъзолари сони қисқартирилишининг маъноси кўйидагилардан иборат: биринчидан, Олий Мажлисни мумкин қадар профессионал қонун чиқарувчи органга айлантириш. Сон жиҳатдан унча кўп бўлмаган Олий Мажлис малакали юристлардан, сиёсатшунослардан, иқтисодчилардан, файласуфлардан, социологлардан ва бошқа соҳаларнинг мутахассисларидан иборат бўлиши лозим; иккинчидан, парламентнинг ихчам ва ишчан бўлишига эришиш. Албатта, бу ўринда қонун ижодкорлик фаолиятининг ҳал қилувчи талаби ваколатчилик ва их-

¹ Каримов И. А. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. 8-бет.

чамлиликдир. Чунки ўтмишдаги халқ депутатлари съездлари, кўпсонли депутатлик корпусларининг тажрибаси шунни кўрсатдики, охир-оқибатда парламентларда митингбозлик характери устун бўлиб қолди. Сафсатабозлик ва мавзусиз тортишувлар парламент томонидан келишувга эришишни ва керакли қарорларни қабул қилишни қийинлаштиради.

Конституция бизда парламент демократиясини шакллантиришнинг ҳуқуқий асосини ташкил этади. Олий Мажлис депутатлари ҳудудий округлардан **кўппартия-вийлик асосида** сайланадилар. Фикрлар ва мафқуралар хилма-хиллиги, сиёсий институтлар турлилиги республика ижтимоий-сиёсий ва давлат ҳаётининг асосидир. (Конституциянинг 12-моддаси). Эътиборга молик ери шундаки, қонун чиқарувчи органнинг ўзи ҳоқимиятлар тақсимланиши принципи асосида тузилади. Масалан, 91-моддага биноан, Ўзбекистон Республикасининг Президенти давлат ҳоқимияти вакиллик органининг депутати бўлиши мумкин эмас. Шунингдек, қўйидаги лавозим эгалари депутатлик мандатини ололмайдилар: Конституциявий суд, Олий суд ва Олий хўжалик судининг раислари ва аъзолари (Конституциянинг 108 ва 112-моддалари). Бу ҳоқимиятларнинг бир-биридан ажралиб қолганлигини англатмайди. Ўзбекистон Конституциясининг 80-моддасида шундай деб ёзилган: «Олий Мажлис ва унинг органлари йиғилишида Республика Президенти, Бош Вазир ва Вазирлар Маҳкамасининг аъзолари, Конституциявий суд, Олий суд, Олий хўжалик суди раислари, республика Бош Прокурори, Марказий банк бошқарувининг раиси иштирок этишлари мумкин».

Олий Мажлис олий қонун чиқарувчи орган сифатида қўйидаги мутлақ ваколатларга эга: Конституция ва қонунлар қабул қилиш, уларга ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш; республика ички ва ташқи сиёсатининг асосий йўналишларини белгилаш ва давлат стратегик дастурларини қабул қилиш; бож, валюта ва кредит ишларини қонун йўли билан тартибга солиш, давлат банкларини бошқариш; маъмурий-ҳудудий тузилиш масалаларини қонун йўли билан тартибга солиш, республика чегараларини ўзгартириш; давлат бюджетини қабул қилиш ва унинг ижросини назорат этиш, солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларни белгилаш.

Олий Мажлис Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий судини, Олий судини ва Олий хўжалик суди-

ни тузади. Табиатни муҳофаза қилиш Давлат қўмитаси раисини сайлайди. Давлат мукофотлари ва унвонларини таъсис этади, жумҳуриятнинг халқаро шартномалари ва битимларини тасдиқлайди ва денонсация (барвақт тўхтатиш) қилади, Президент Фармонларини тасдиқлайди.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисида қонунчилик ташаббуси ҳуқуқига республика Президенти, ўз давлат ҳокимиятининг олий органи орқали Қорақалпоғистон Республикаси, Олий Мажлисининг депутатлари, Вазирлар Маҳкамаси, Конституциявий суд, Олий суд, Олий ҳўжалик суди, Бош Прокурор эгадирлар.

Олий Мажлис фаолиятига умумий раҳбарликни унинг Раиси амалга оширади. У парламент қўмиталари ва комиссиялари фаолиятини уйғунлаштиради, қонунлар ва қарорларнинг ижроси устидан назоратни ташкил этади, Олий Мажлис депутатлари ва девонининг ишлаши учун зарур бўлган харажатлар сметасини тасдиқлайди. Олий Мажлис энди илгари бўлгани сингари ўзининг доимий Президиумига эга эмас. Унинг ваколатлари парламент, унинг раиси ва республика Президенти ўртасида тақсимланган.

Ўзбекистонда ҳокимиятлар тақсимланиши жараёнининг сиёсий-руҳий хусусияти шундаки, у илгари ягона **органга** тегишли бўлган ваколатларни ва функцияларни тақсим этиш шаклида амалга ошмоқда. Президентлик бошқаруви кўринишидаги ижро ҳокимиятининг вужудга келиши ва уни ўзига хос бўлган функция ҳамда ваколатлар билан таъминланиши илгари Олий Кенгаш (ҳамда унинг Президиуми)нинг ваколатларидан ажратиб олиш орқали рўй бериши мумкин эди.

Ўзбекистонда президентлик бошқаруви ҳуқуқий институт сифатида ўзининг ҳозирги кўринишида бирданига қарор топгани йўқ. Республика парламенти 1990 йил мартида қонун қабул қилиб, ўша вақтда амалда бўлган Конституцияга тузатишлар киритди. Шу тариқа Президент лавозими жорий этилди. Ҳозирги янги Конституция нафақат бу борада ворисликни давом эттирди, балки Президентнинг ҳуқуқий ҳолатини янада такомиллаштирди.

Ўзбекистон Республикасининг амалдаги Конституциясига мувофиқ, Президент давлат ва ижро этувчи ҳокимият бошлиғидир. Президент айни вақтда Вазирлар Маҳкамасининг Раиси ҳисобланади (89-модда). У фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликлари, Конституция

ва қонунларга риоя этилишининг кафилидир; Ўзбекистон Республикасининг суверенитети, хавфсизлиги ва ҳудудий яхлитлигини муҳофаза этиш, миллий-давлат тузилишига доир қарорларни амалга ошириш юзасидан зарур чора-тадбирлар кўради; Ўзбекистон давлати номидан иш кўриши мумкин, Ўзбекистонни мамлакат ичкарасида, ва халқаро муносабатларда намоён этади; музокаралар олиб боради ва республиканинг шартнома ва битимларини имзолайди; олий ҳокимият ва бошқарув органларининг баҳамжиҳат ишлашини таъминлайди; Ўзбекистон Республикасининг вазирликлари, давлат қўмиталарини ҳамда давлат бошқарувининг бошқа органларини тузади, Бош Вазир, унинг биринчи ўринбосари, ўринбосарларини, Вазирлар Маҳкамасининг аъзоларини, Ўзбекистон Республикаси Бош Прокурори ва унинг ўринбосарларини тайинлайди ва уларни лавозимдан озод қилади, кейинчалик бу масалалар юзасидан фармонларни Олий Мажлис тасдиғига киритади; вилоят, туман, шаҳар судларининг ва ҳужалик судларининг судьяларини тайинлайди ва лавозимдан озод этади; вилоятлар ҳокимларини ва Тошкент шаҳар ҳокимини тайинлайди ва лавозимдан озод этади; Ўзбекистон Республикаси Қонунларини имзолайди, «вето» ҳуқуқига эга, яъни имзолаш учун Президентга юборилган қонунларга ўз эътирозларини илова этиб, уни такроран муҳокама қилиш ва овозга қўйиш учун Олий Мажлисга қайтаришга ҳақли; Республика Қуроли Кучларининг Олий Бош қўмондони ҳисобланади, Қуроли Кучларининг олий қўмондонларини тайинлайди ва вазифасидан озод қилади; олий ҳарбий унвонларни беради; республика фуқаролигига қабул қилади, сиёсий бошпана бериш масалаларини ҳал этади; амнистия эълон қилади ва афв этиш актларини чиқаради ва ҳ. к.

Президент давлат бошлиғи сифатида парламентга таъсир этишга имкон берувчи тегишли ваколатларга эга. Аввало у қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимиятларнинг фаолиятини уйғунлаштиради. Қонунларнинг Президент томонидан имзоланиши чуқур рамзий маънога эга бўлиб, бу билан у бутун халқ (миллат) нинг иродасини мужассам этади. Президент ўз ваколатларини халқдан олади, шу боис ўз имзоси билан халқ иродаси ва эзгу истагини акс эттирувчи Қонунни тасдиқлайди. Конституция Президент зиммасига бутун давлат тақдири учун жавобгарликни юклайди. Шу сабабли ун-

га «вето» ҳуқуқини беради. Қонунни ўз эътирозлари билан Олий Мажлисга қайтаришида қандайдир ғайри табиийликни кўриш керак эмас. Чунки қонун қабул қилинган, унинг ижросини таъминлаш Президент гарданига тушади. Демак, Президент мамлакатнинг ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маданий равнақига имкон бермайдиган қонунга (унинг айрим қоидаларига) эътироз билдириши мумкин, бу табиийдир. Агар Олий Мажлис илгари ўзи қабул қилган қонунни учдан икки қисмдан иборат кўпчилик овоз билан тасдиқласа, Президент қонунни имзолайди (Конституциянинг 93-моддаси 14-банди). Ушбу Конституциявий қонда қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимиятлар ўртасидаги бир-бирини ўзаро «тийиб туриш ва қарама-қарши таъсир этиш» тизимининг муҳим бир элементини мустаҳкамлайди.

Президентнинг қонунчилик ташаббуси ҳуқуқини, яъни Олий Мажлис эътиборига қонун лойиҳаси, шунингдек қонунчилик характеридаги таклифларни тақдим этиш ҳуқуқини алоҳида таъкидлаш лозим. Мазкур ҳуқуқ ҳам Президентнинг парламентга таъсир этиш мурувватларини мустаҳкамлайди.

Яна бир қиёсий мисол. АҚШ Конституциясига мувофиқ, ижро ҳокимияти фақат Президентга берилади. Бу Президентга билдирилган юксак ишончгина эмас, балки улкан масъулият ҳамдир. Кучли президентлик ҳокимияти — бу қонунларнинг аниқ ва оғишмай бажарилишининг ишончли гаровидир. Президент ҳокимиятининг тўла-тўқислигида ҳеч қандай хавф йўқ, чунки у сайловчиларга ёки парламентга ҳисоб бериб туради.

Ҳокимиятларнинг ўзаро бир-бирини «тийиб туриш ва қарама-қарши таъсир этиш тизими»нинг энг муҳим бўғинларидан бири шуки, Олий Мажлис таркибда унинг нормал фаолиятини таҳдидга соладиган ҳал қилиб бўлмайдиган ихтилофлар юз берганда ёхуд у бир неча марта Конституцияга зид қарорлар қабул қилган тақдирда, Президентнинг Конституциявий суд билан бамаслаҳат қабул қилинган қарори асосида Олий Мажлис тарқатиб юборилиши мумкин.

Ўз навбатида, Конституцияда Олий Мажлис томонидан Президент бошчилигидаги ҳукуматга ва олий суд ҳокимиятига тийиб турувчи таъсир ўтказиш механизмлари назарда тутилган. Масалан, Олий Мажлис қонунлар, шу жумладан Конституция қабул қилиш йўли билан Президентнинг, Вазирлар Маҳкамасининг ва суд-

ларнинг ҳуқуқий ҳолатини белгилаб қўяди; ижроия ва суд ҳокимияти органлари учун мажбурий меъёрий мўлжал бўлиб хизмат қилувчи ички ва ташқи сиёсат асосларини белгилайди; Конституциявий суд, Олий суд ва Олий ҳўжалик судининг таркибини сайлайди, Вазирлар Маҳкамаси таркибини тайинланишини тасдиқлайди, Президентнинг фармонларини тасдиқлайди.

Президент ҳар йили республика Олий Мажлисига ички ва халқаро аҳвол хусусида маълумотнома тақдим этади. Унинг Ўзбекистон Республикасининг бутун ҳудудида ёки айрим жойларида фавқулодда ҳолат жорий этиш тўғрисидаги қарори уч кундан кечиктирилмасдан Олий Мажлиснинг тасдиғига киритилади.

Демократия ривож топган мамлакатларда «тийиб туриш ва қарама-қарши таъсир этиш» системаси импичмент¹ институти, шунингдек парламент томонидан ҳукуматга ишонч ва ишончсизлик билдириш институти ҳам назарда тутилган. Бундай институтларнинг бизнинг сиёсий системамизга жорий этилиши мақсадга мувофиқ бўлур эди.

Суд ҳокимиятининг мақомини конституциявий тартибга солиш қуйидаги масалаларни қамраб олади: а) қонунийликни муҳофаза этиш соҳасида суд ҳокимиятининг устуворлиги ва олийлиги; б) судларнинг тузилиши принциплари ва судьяларнинг статуси; в) демократик одил судлов асослари — судларнинг фаолият принциплари; г) одил судлов соҳасида фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари кафолатлари.

Афсуски, совет давлати мавжуд бўлган бутун тарихий давр мобайнида қонунга нисбатан менсимаслик кайфияти устун бўлди, суднинг роли эса камситиб келинди. Судларни «бошқариш» мумкин бўлди, ҳатто улар устидан «қўмондонлик» қилинди.

Маҳсус юридик адабиётда суд анъанавий тарзда ҳуқуқни муҳофаза этувчи органлардан бири сифатида эътироф этилиб келди. Судга дастлаб «оддий», кейинчалик «асосий», «етақчи» ҳуқуқни муҳофаза этувчи орган деб қаралди. Бундай ёндашув ҳуқуқий давлат шароитида на сиёсий, на назарий ва на амалий жиҳатдан ўринсиздир. Суд оддийгина ҳуқуқни қўриқловчи орган эмас. У ҳокимиятнинг тўлақонли субъекти. Суд — адо-

¹ Импичмент — давлатнинг олий мансабдор шахсларини жистеъфога чиқариш, жавобгарликка тортишнинг алоҳида тартибидир.

лат, адлия элтувчидир. Суд — инсоният ақлининг бутун цивилизация тарихи давомида эришган энг буюк ютуғидир. «Суд — қонунийлик ва ҳуқуқий-тартиботни таъминлашнинг ўта нозик сайқал топган, энг такомилга етган воситаси (механизми) дир».

Мазкур таъриф ва тафсилотдан келиб чиқиб айтиш лозимки, ҳозирги пайтда суд давлат ҳокимиятининг зарурий ажралмас қисми сифатида талқин этилиши лозим.

Ўзбекистонда реал суд ҳокимияти кенг қўламли чуқур суд — ҳуқуқий ислоҳоти натижасида қарор топиши мумкин. Ушбу ислоҳотнинг бош мақсади суднинг мустақиллигини таъмин этишдан иборатдир. Одил судловнинг мустақиллиги ўн йилликлар давомида шиор бўлиб келди. Аммо иш шиордан нарига ўтмади. Эндиликда эса одил судловга муносабатни тубдан ўзгартирмоқ керак.

Суд ислоҳоти доирасида одил судловнинг мустақиллигини мустаҳкамлашга қаратилган бир қатор сиёсий, ташкилий-ҳуқуқий, моддий, мафкуравий чора-тадбирларни кўриш лозим бўлади. Булар мужассам ҳолда ва собит қадамлик билан олиб борилсагина судлов тизимига сифат жиҳатдан янгича тус беради, уни юқорироқ поғонага кўтаради. Пировардида судларнинг республикада қонунийликни ва ҳуқуқий тартиботни мустаҳкамлаш бобиндаги ролининг ошишига олиб келади.

Мустақилликни таъминлаш аввало судьялар корпусини шакллантириш тартибини ўзгартиришдан, судьялик ваколатининг оқилона муддатларини белгилашдан бошланмоғи лозим. Ўзбекистон Республикасининг янги Конституцияси судларни тегишли юқори турувчи халқ депутатлари Кенгашлари томонидан сайланиши тажрибасига ва шунинг оқибатида маҳаллий таъсирда қолиб кетишига чек қўйди. Янги тартибга биноан, вилоят, шаҳар, туман судининг, шунингдек хўжалик судларининг судьялари республика Президенти томонидан тайинланади ва лавозимидан озод этилади. Судьяларнинг ваколат муддати — беш йил.

Бундай тайинлашнинг афзаллиги шундаки, вилоят, туман ва шаҳар судьялари ўз ваколатларини Президентдан — яъни, Давлат бошлиғидан оладилар. Бу ниҳоятда тўғри, чунки судьялар одил судловни Ўзбекистон Республикаси номидан амалга оширадилар. Энг муҳими — судьялар маҳаллий ҳокимият ва бошқарув органларининг таъсиридан халос бўлдилар, сезиларли даражада мустақиллик ва эркинликка эга бўлдилар.

Судларнинг мустақиллиги принципини ҳаётга узвий жорий этишнинг мақсади қуйи судларнинг юқори турувчи суд инстанциялари билан муносабатларини ижобий ўзгартиришдир. Ишларни янгитдан кўриб чиқишга қайтараётганда «кўргазма» беришнинг йўл қўйиладиган чегараларини жиддий назорат қилиш керак.

Одил судловнинг мустақиллигини таъминлашда судларнинг моддий-техникавий асосини мустаҳкамлаш чегаралари, уларнинг ижтимоий жиҳатдан ҳимояланганлиги, уй-жой шароитларининг яратиб берилганлиги алоҳида аҳамиятга эга.

Ўзбекистон Республикасида Конституциявий суднинг тузилганлиги ҳуқуқий давлат сари қўйилган муҳим қадамдир. Бундай суд Ўзбекистонда биринчи бор қарор топди ва у бизнинг суд — ҳуқуқий тизимимизда янги институтдир. Конституциявий суд қонунларнинг ва Олий Мажлис қабул қилган бошқа ҳужжатларнинг, Президент фармонларининг, ҳукумат, маҳаллий давлат органлари қарорларининг Конституцияга мослигини белгилайди; Қорақалпоғистон Республикаси Конституцияси ва қонунларининг Ўзбекистон Республикаси Конституциясига ва қонунларига мослиги юзасидан хулоса беради.

Конституциявий суднинг қарорлари матбуотда эълон қилинган пайдан бошлаб кучга киради. Улар қатъий ва улар устидан шикоят қилиш мумкин эмас (Конституциянинг 109-моддаси).

Илмий адабиётларда суд юрисдикциясини кенгайтириш зарурлиги хусусида асосли фикрлар билдирилмоқда. Ижро этувчи органлари билан фуқаролар ўртасида вужудга келадиган барча низолар (шу жумладан норматив акт қабул қилиниши туфайли шахс ҳуқуқларининг бузилишига доир даъволар) суднинг муҳокамасига тааллуқли бўлиши керак. Зеро, ҳуқуқий давлатда ҳар бир фуқаро суд ёрдамида ўзининг бузилган ҳуқуқларини ва манфаатларини ҳимоя қилиш имкониятига эга бўлиши шарт.

Ўзбекистон Конституциявий суднинг жорий этилиши билан конституциявий ва «умумий» судлар ўртасидаги ўзаро муносабат борасида муаммо туғилди. Аслида суд ҳокимияти бизда уч қисмдан иборат бўлиб қолди: Конституциявий суд, Олий Суд ва Олий ҳўжалик суди. Конституциявий суд ҳам юридик, ҳам амалий жиҳатдан «умумий» ва ҳўжалик судларига қараганда анча

юқори мавқени эгаллаётир. Амалиёт шундай бўлмоқда. Назарий жиҳатдан эса Олий суд ягона бўлиб, унинг таркибида Конституциявий палата ва хўжалик ишларини кўриб ҳал этувчи коллегия фаолият кўрсатса мантиқий бўлур эди. Масалан, АҚШ, Япония, Дания, Норвегия ва бошқа давлатларда Конституциявий суднинг функцияларини Олий суд, яъни «умумий» юрисдикция суди амалга оширади. Дунёнинг кўпгина мамлакатларида хўжалик судьялари ҳам алоҳида эмас. Бундай масалаларни ҳам «умумий» судлар ҳал этади.

Уч поғонали суд тизимининг мавжуд бўлиши ўтиш даврининг ўзига хос хусусияти бўлса, эҳтимол. Амалда ташкилий жиҳатдан мустақил фаолият юритувчи учта суд органини сақлаб туриш мумкин, албатта, аммо уларнинг ҳаммаси ягона суд тизимини ташкил этиши керак. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ҳам худди мана шу принципдан келиб чиқади.

Суд ҳокимиятининг бошқа ҳокимиятлар билан тенг фаолият қилиши Конституция даражасида мустаҳкамланган. Асосий Қонунимиз: — «судьялар мустақилдирлар, фақат қонунга бўйсунадилар», деб эълон қилади. Судьяларнинг дахлсизлиги қонун билан кафолатланади (112-модда). Суд ҳокимияти чиқарган ҳужжатлар барча давлат органлари, жамоат бирлашмалари, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, мансабдор шахслар ва фуқаролар учун мажбурийдир (114-модда).

Суд ҳокимияти қонун чиқарувчи органга нафақат ҳуқуқ ижодкорлик фаолияти устидан назорат қилиш орқали, балки қонунчилик ташаббуси ҳуқуқидан фойдаланиш йўли билан ҳам таъсир кўрсата олади. Суд фикри қонун чиқарувчи орган учун ҳамisha қимматлидир. Зеро, суд ўз ғоя ва таклифларини бевосита ҳаётдан, ҳуқуқни қўллаш амалиётидан келиб чиқиб шакллантиради.

Шундай қилиб, ҳокимиятлар тақсимланиши давлат ҳокимияти органларининг ташкил этилиши ва ўзаро бир-бирини назорат қилиши нуқтани назаридан, улар ўртасидаги низоли вазиятларни ечиш ва фуқароларнинг манфаатини ҳимоя қилиш жиҳатидан энг самарали юридик восита бўлиб хизмат қилади. Ҳокимиятлар тақсимланиши ижтимоий-сиёсий ҳаёт демократлаштирилганлигининг меъёри ва ўлчовидир. У ўзаро турли қутбларда турувчи ҳокимият ва эркинлик, қонун ва адолат, давлат ва шахс каби ижтимоий ҳодисаларни инсон қадр-қиммати нуқтани назаридан келиб чиқиб узвий мужасамлаштиради.

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ДАВЛАТ ҚУРИЛИШИДА ЯНГИ БОСҚИЧ

Ўзбекистон Республикаси мустақил давлат мақомига эга бўлганлиги муносабати билан давлат ҳокимияти ва бошқарув органларини қайта қуриш ва фаолиятларини такомиллаштириш тўғрисида кўпгина Конституциявий аҳамиятга эга бўлган Қонунлар қабул қилинди.

Аввало бу масалага оид қонун ва ҳуқуқий нормаларни қабул қилиниши номи ва вақти ҳақида айтиб ўтишликни маъқул кўрдик.

1. «Ўзбекистон Республикаси халқ депутатларининг мақоми тўғрисида»ги Қонун (1990 йил, 31 октябрь).

2. «Ўзбекистон Республикасида Мулкчилик тўғрисида»ги Қонун (1990 йил, 31 октябрь).

3. «Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги асослари тўғрисида»ги Қонун (1991 йил, 31 август).

4. «Ўзбекистон Республикаси Ижроия ҳокимият — бошқарма идораларини тузилишини такомиллаштириш тўғрисида»ги Қонун (1990 йил, 3 ноябрь).

5. Ўзбекистон Республикаси «Тошкент шаҳар ҳокимини сайлаш тартиби тўғрисида» муваққат Низомни тасдиқлаш тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаши Раёсатининг Қарори (1991 йил, 25 ноябрь).

6. Ўзбекистон Республикасининг «Маҳаллий ҳокимият идорасини қайта ташкил этиш тўғрисида»ги Қонун (1992 йил, 4 ноябрь).

7. «Вилоятлар, ноҳиялар ва шаҳарларнинг ҳокимлари ҳамда уларнинг ҳокимиятнинг вакиллик идоралари — халқ депутатлари кенгашлари билан ўзаро муносабатлари асослари тўғрисида»ги муваққат Низомни тасдиқлаш ҳақида Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаши Раёсатининг Қарори (1992 й. 27 февраль. № 544— XII).

8. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси (Асосий Қонун) (1992 йил, 8 декабрь).

9. «Маҳаллий давлат ҳокимияти тўғрисида»ги Қонун (1993 йил, 2 сентябрь).

10. «Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисида»ги Қонун (1993, 2 сентябрь)

11. «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисида»ги Қонун (1993, 28 декабрь).

Ўзбекистон Республикаси халқ депутатларининг мақоми тўғрисидаги қонунда: «Ўзбекистон Республикасида халқ ўзи сайлаган депутатлар кўмагида халқ депутатлари Кенгашлари орқали давлат ҳокимиятини амалга оширади. Бошқа барча давлат идоралари халқ депутатлари назоратидадир ва унга ҳисоб берадилар», дейилган.

Демак, давлат ҳокимияти органларини ташкил этиш ва ижроия органлари тузиш, уларнинг кўп қиррали фаолиятлари бевосита депутатларнинг иштироки билан амалга оширилади.

Ҳамма халқ кенгаши давлат идораларининг ишини уюштиришда депутатлар қатнашади.

«Ўзбекистон Республикасида халқ депутатларининг мақоми тўғрисида»ги Қонун давлат ишини бошқаришда муҳим аҳамият касб этади. Халқ депутатлари мақоми тўғрисидаги Қонун мустақил республикамиз давлат ҳокимияти органларининг янги шароитда ташкилий ишларни такомиллаштиришга яқиндан ёрдам берадиган муҳим ҳуқуқий дастур бўлиб хизмат қилади.

Ўзбекистон Республикаси Мулкчилик тўғрисидаги Қонунда: Ўзбекистонда биринчи марта Мулкчилик тўғрисидаги Қонунни қабул қилишдан асосий мақсад — Ўзбекистон Республикасида иқтисодийнинг самарадорлигига ва халқ фаровонлигининг ўсишига ёрдам берадиган ҳар қандай шаклдаги мулкчилик бўлишига рухсат беради.

Республикадаги ҳамма шаклдаги мулкчиликнинг ривожланишига ва уни давлат муҳофазасини таъминлаш давлат маҳаллий ҳокимият органларининг асосий вазифаси ҳисобланади. Чунки мулк ва мулкчилик муносабатларини тартибга солиш ва унга давлат назоратини таъминлаш маҳаллий давлатни бошқариш органлари ваколатларига киради.

«Ўзбекистон Республикасининг Ер тўғрисида»ги Қонунда Ўзбекистон давлати ва уни маҳаллий ҳокимияти фаолияти муҳим ўрин тутаети. Шунинг ҳам таъкидлаш лозимки у ҳар бир давлат органини ўз ҳудудида ҳужаликка—ҳамма турдаги ердан фойдаланишга давлат назоратини амалга оширишда асосий ҳуқуқий ҳужжатдир.

Мисол тариқасида Қонуннинг баъзи моддаларидаги маҳаллий ҳокимиятлари ваколатларини кўрсатиб ўтиш кифоя.

Халқ депутатлари туман Кенгашларининг ер муносабатларини тартибга солиш соҳасидаги ваколати. Ер муносабатларини тартибга солиш соҳасида қуйидагилар халқ депутатлари район Кенгашлари ихтиёрида бўлади:

1) фуқароларга, корхоналарга, муассасаларга, ташкилотларга эгалик қилиш, фойдаланиш учун ҳамда ижарага ер бериш, шунингдек ер участкасининг катта ёки кичиклигидан қатъий назар заҳира ерлардан: тубдан яхшилаш ишлари амалга оширилган суғориладиган ерлар, пичанзорлар ва яйловлардан ташқари барча қишлоқ хўжалик ерларидан, биринчи гуруҳга кирувчи ўрмонлар билан қопланган ерлардан ташқари ўрмон фонди ерларидан; саноат, транспорт, алоқа, мудофаа ва бошқа мақсадлар учун мўлжалланган ерлардан; сув фонди ерларидан битта ер эгасига ва ердан фойдаланувчига 10 гектаргача ер бериш;

2) халқ депутатлари кенгашларининг ҳуқуқ доирасига кирувчи ҳоллардан ташқари ерга эгалик қилиш ва ундан фойдаланиш ҳуқуқларини тўхтатиб қўйиш, бундай тўхтатиб қўйиш ушбу қонуннинг 14-моддасида белгиланган эгалик қилиш ва фойдаланиш ҳуқуқларини тўхтатиш сабаблари белгиланган тартибда тасдиқланганидан кейин амалга оширилади;

3) ерга эгалик қилиш ҳуқуқини, ердан фойдаланиш ҳуқуқини ва ерни ижарага олиш шартномаларини рўйхатга олиш, колхоз аъзолари умумий йиғилишининг қарорига мувофиқ колхозларни тугатиш, қайта ташкил этиш;

4) ер — кадастр ҳужжатларини ёритишни ташкил этиш;

5) ер тузиш ишларини ташкил этиш;

6) фуқароларга жамоат боғдорчилиги ва узумчилиги, дала-ҳовлилар қурилиши учун, давлат кооператив жамоат корхоналарига муассасалар ва ташкилотларга, шунингдек, диний ташкилотларга бериб қўйилган ер солиғи ва ижара ҳақи ундириш;

7) ерлардан фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилишни назорат этиш;

8) Ўзбекистон Республкасининг деҳқон хўжалиги тўғрисидаги қонун ушбу қонуннинг 3,4 ва бошқа моддаларида маҳаллий ҳокимлик ва уни ижроия бошқарма-

ларига кўп масалаларни амалга ошириш вазифаси топширилган («Халқ сўзи» газетаси, 1992 йил, 13 август).

Юқорида келтирилган маҳаллий ҳокимият ваколатига кирадиган кўп қиррали ҳуқуқий муносабатлар Маҳаллий ҳокимият органларининг компетенциялари кенгаётганлигидан далолат беради.

Шуни алоҳида қайд қилиш лозимки ер ҳақидаги қонун мустақил республикани давлат ҳокимият органларининг фаолиятини такомиллаштиришда катта роль ўйнайди.

Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги асослари тўғрисидаги қонунга асосан (1991 йил 31 августда) қабул қилинган республикамизда давлатчилик соҳасида мутлақо янги саҳифа очилди. Ушбу қонуннинг айрим ҳолатларини кўрсатиб ўтиш мақсадга мувофиқдир.

Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги тўғрисида Олий Кенгаш қабул қилган Баёнотда қуйидаги ажойиб сўзлар ёзилган. Масалан: Ўзбекистон Республикаси, ўз таркибидаги Қорақалпоғистон Республикаси билан бирга, мустақил, демократик давлатдир деб қайд қилинган.

Ўзбекистон Республикасининг халқни суверендир ва у республикада давлат ҳокимиятининг бирдан-бир соҳибидир. У ўз ҳокимиятини ҳам бевосита, ҳам вакиллик идоралари тизими орқали амалга оширади.

Ўзбекистон Республикаси тўла давлат ҳокимиятига эга, ўзининг миллий-давлат ва маъмурий ҳудудий тuzилишини, ҳокимият ва бошқарув идоралари тизимини мустақил белгилайди.

Ўзбекистон Республикасининг давлат чегараси ва ҳудуди даҳлсиз ва бўлинмас бўлиб, унинг халқи ўз хоҳиш-иродасини эркин билдирмасдан туриб ўзгартирилиши мумкин эмас.

Ўзбекистон Республикасида Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва унинг қонунлари устундир. Ўзбекистон Республикаси давлат идораларининг тизими ҳокимиятни қонун чиқарувчи, ижроия ва суд ҳокимиятига ажратиш тартиби асосида қурилади.

Ўзбекистон Республикаси давлат мустақиллигининг моддий асоси унинг мулкдир.

Республика ҳудудидаги ер, ер ости бойликлари, сув ва ўрмонлар: ўсимлик ва ҳайвонот дунёси, табиий ва бошқа ресурслар, республиканинг маънавий бойлик-

лари Ўзбекистон Республикасининг миллий бойлиги мулки ҳисобланади.

«Ўтмишдан сабоқ чиқариб ва собиқ ССР Иттифоқининг сиёсий ҳамда ижтимоий ҳаётидаги ўзгаришларни эътиборга олиб,

— халқаро ҳуқуқий ҳужжатларда қайд этилган ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқига асосланиб,

— Ўзбекистон халқларининг тақдири учун бутун масъулиятни англаб,

— шахснинг ҳуқуқ ва эркинликлари, мустақил давлатлар ўртасидаги чегараларнинг бузилмаслиги тўғрисидаги Хельсинки шартномаларига қатъий садоқатини баён этиб,

— миллати, диний эътиқоди ва ижтимоий мансублигидан қатъи назар, республика ҳудудида яшовчи ҳар бир кишининг муносиб ҳаёт кечиришини, шаъни ва қадрқимматини таъминлайдиган инсонпарвар демократик ҳуқуқий давлат барпо этишга интилиб,

— мустақиллик декларациясини амалга ошира бориб, Ўзбекистон Совет Социалистик Республикаси Олий Кенгаши Ўзбекистоннинг давлат мустақиллигини ва озод суверен давлат — Ўзбекистон Республикаси ташкил этилганлигини тантанали равишда эълон қилади.

Ўзбекистон Республикасининг, ўз таркибидаги Қорақалпоғистон Республикаси билан бирга, ҳудудий бўлинмас ва даҳлсиздир. Ўзбекистон Республикасининг бошқа давлатларга ҳудудий даъволари бўлмай, у ўз ҳудуди ва унинг табиий бойликларига нисбатан олий ҳуқуққа эгадир.

Давлат ҳокимиятининг бирдан бир соҳиби Ўзбекистон Республикасининг озод мустақил халқидир.»

Юқорида келтирилган янги Қонунларга биноан Ўзбекистон Мустақил республикасининг янги давлат тузуми ва ҳокимият органларини ташкил этиш, уларнинг ҳуқуқий ваколатини белгилаш зарурлиги ўз-ўзидан тушунарли.

Шу муносабат билан янги шароитга мос давлат органларини такомиллаштириш тўғрисидаги қонунлар қабул қилинди. Масалан, 1992 йил 4 январда, Ўзбекистон Республикаси вице-Президенти лавозимини тугатиш ҳамда Ўзбекистон Республикасининг Бош вазири лавозимини таъсис этиш тўғрисида Ўзбекистон Конституцияси (Асосий Қонун)га ўзгартишлар киритиш; Ўзбекистон Республикасининг Маҳаллий ҳокимият идораларини қай-

та ташкил этиш тўғрисида қонун қабул қилинди; 1993 йил 2 сентябрда, Ўзбекистон Республикаси Маҳаллий давлат ҳокимияти тўғрисида, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисидаги қонунлар қабул қилинди.

Иқтисодиётни бозор муносабатларига ўтказиш шароитида ижроия ҳокимиятини мустақамлаш зарурлиги муносабати билан Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаши қарор қабул қилди. Қарорга биноан Ўзбекистон Республикасининг вилоятлари, туманлари ва шаҳарларида вакиллик ҳокимиятига ҳамда ижроия бошқарув ҳокимиятига бошчилик қиладиган ҳокимлар лавозими таъсис этилди.

Вилоятларнинг ҳокимлари Ўзбекистон Республикасининг Президентига ва халқ депутатлари тегишли кенгашларига ҳисоб беришлиги белгилаб қўйилди. «Улар Президентнинг жойлардаги расмий вакиллари бўладилар. Унда ҳокимлар Ўзбекистон Республикасининг Президенти томонидан тайинланиши ва лавозимдан озод қилиниши ҳамда шундан сўнг халқ депутатлари тегишли вилоят кенгашлари томонидан тасдиқланиши қайд қилинди.

Туманлар ва шаҳарларнинг (Тошкент шаҳри бундан мустасно) ҳокимлари тегишли вилоят ҳокими томонидан тайинланиб, халқ депутатлари тегишли туман шаҳар кенгаши томонидан тасдиқланадилар;

шаҳарлардаги туманларнинг ҳокимлари тегишли шаҳар ҳокими томонидан тайинланиб, халқ депутатлари тегишли шаҳардаги ноҳия кенгаши томонидан тасдиқланадилар;

— туман ва шаҳарларнинг ҳокимлари ўзларидан юқори турувчи ҳокимларга ва тегишли халқ депутатлари кенгашларига ҳисоб берадилар.

Ўзбекистон Республикасининг қонунларига мувофиқ ҳокимлар бошчилигидаги халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар кенгашлари маҳаллий аҳамиятга молик барча масалаларни умумдавлат манфатлари ҳамда кенгаш ҳудудида яшаётган фуқароларнинг манфаатларидан келиб чиққан ҳолда ҳал этадилар. Ўзбекистон Республикасининг қонунларини, Президент фармонларини, юқори давлат идораларининг қарорларини амалга оширадилар, халқ депутатлари қўйи кенгашларининг фаолиятига раҳбарлик қиладилар, республика ва маҳаллий

аҳамиятга молик масалаларни муҳокама қилишда қатнашадилар.

Ҳоким ижроия аппаратига эга бўлиб, бу аппарат ҳозир амал қилиб турган кенгаш ва ижроия комитетининг вазифаларини бажаради. Аппаратнинг тузилишини ва штатларини ҳоким белгилайди ҳамда халқ депутатлари кенгаши тасдиқлайди.

Ҳокимнинг ўринбосарларини аппарат бўлимлари ва бошқармалари, бошқа бўлинмаларининг раҳбарларини ҳокимнинг тақдимига мувофиқ халқ депутатлари тегишли кенгашлари тасдиқлайдилар.

Ҳоким Ўзбекистон Республикаси қонунларида ўзига бериб қўйилган ваколатлар доирасида қарорлар ва фармойишлар чиқаради. Ҳокимнинг қарорлари ва фармойишлари кенгаш ҳудудидаги барча корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, жамият ва бирлашмалар учун, шунингдек, мансабдор шахслар ва фуқаролар учун мажбурийдир.

Халқ депутатлари маҳаллий кенгашларининг сессиялари ҳокимлар томонидан заруратга қараб, лекин бир йилда камида икки марта чақирилади.

Қорақалпоғистон Республикасида маҳаллий ҳокимият идораларини тузиш масалалари Қорақалпоғистон Республикасининг қонунлари билан ушбу қонунга мос тарзда белгиланади».

Шундай қилиб, ушбу қонун конституцион қонун бўлиб, маҳаллий ҳокимият органларини қайтадан қуриш, уларнинг ҳуқуқ ва бурчларини янги шартларда мослаштиришга онд муҳим ҳуқуқий нормаларни ўз ичига олади.

Мустақил Ўзбекистоннинг биринчи Конституциясида алоҳида 21-бобда Маҳаллий давлат ҳокимияти асослари ўз ифодасини топди.

Янги Конституцияга биноан вилоятлар, туманлар ва шаҳарларда ҳокимиятга бошчилик қиладиган халқ депутатлари Кенгашлари ҳокимиятнинг вакиллик органлари бўлиб, улар давлат ва фуқароларнинг манфаатларини кўзлаб ўз ваколатларига тааллуқли масалаларни ҳал этидилар.

Конституциянинг 100—105-моддаларида маҳаллий ҳокимият органлар ихтиёрига кирадиган масалалар баён этилган.

Юқорида келтирилган қонун ва Республикамининг Асосий қонунига биноан мутлақо янги ҳокимлик мақоми баён этилади. Энди Конституциянинг 103-моддасига

асосан вилоят, туман ва шаҳар ҳокимлари ўз ваколатларини яккабошчилик асосларда амалга оширадилар ва ўзлари раҳбарлик қилаётган органларнинг қарорлари ва фаолияти учун шахсан жавобгар ҳисобланадилар.

Ҳоким ўзига берилган ваколатлар доирасида тегишли ҳудуддаги барча корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, бирлашмалар, шунингдек мансабдор шахслар ва фуқаролар томонидан бажарилиши мажбурий бўлган қарорлар қабул қилади.

Конституцияга асосан маҳаллаларда фуқароларнинг йиғинлари ўзини-ўзи бошқариш органлари бўлиб, улар 2, 5 йилга раисни (оқсоқолни) ва унинг маслаҳатчиларини сайлайди. Ўзини ўзи бошқариш органларини сайлаш тартиби фаолиятини ташкил этиш ҳақида ваколат доираси янги — «Маҳаллий давлат ҳокимияти тўғрисида», «Фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқарув органлари тўғрисида»ги қонунлар билан белгилади.

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВАКИЛЛИК ҲОКИМИЯТ ОРГАНИ

Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси бўйича давлат Ҳокимиятининг ташкил этилиши ва фаолият тартиби ваколатларнинг тақсимланиш принципи асосида амалга оширилади. Қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимияти — давлатнинг учта асосий таянчидир. Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида ана шу учта ҳокимият идораларнинг ўзаро уйғун фаолият воқитлари, шунингдек, бу идораларнинг ўзаро бир-бирини тийиб туриш тизимини вужудга келтирувчи қоидалар мустақкамланган. Конституцияда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг, Ўзбекистон Президентининг, Вазирлар Маҳкамасининг, суд ҳокимияти идоралари бўлиши: Конституциявий суд, Олий суд ва Олий ҳужалик судининг ваколатлари мукамал белгилаб қўйилган.

Мустақил Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси 89-моддасига мувофиқ Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси олий вакиллик органи бўлиб, қонун чиқарувчи ҳокимиятнинг амалга оширилади.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси бу Республика Олий халқ вакиллик органи ҳисобланади. Халқ вакиллик органи деганимизда нимани тушунамиз ёки вакиллик органи нима? Халқ вакиллик органи — бу халқ томонидан сайлаб қўйиладиган халқнинг энг яхши вакиллари ҳисобланиб, улар асосан қонун чиқариш билан шуғулланади. Уларнинг асосий фаолияти халқ иродасини ифода этади, Олий Мажлис депутатлари уларни сайлаб қўйган халқ олдида жавобгардирлар ва уларга тобедурлар. Олий Мажлисга берилган халқ иродаси, бу Олий ташкилотни чиқарадиган ҳужжатларида: Конституция, қонунларда, қарорларда ва бошқа ҳужжатларда ўз аксини топади. Шунинг учун ҳам Олий Мажлис томонидан қабул қилинадиган ҳужжатлар Республикадаги ҳамма давлат органлари, жамоат бирлашма-

лари, мансабдор шахслар ва фуқаролар учун мажбурийдир.

Олий Мажлис қабул қилган Конституция ва жорий қонунлар бошқа давлат органларининг ҳуқуқий ҳужжатлар чиқариш учун юридик манбаи ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлисига ҳудудий сайлов округлари бўйича кўп партиялилик асосида 250 нафар депутат беш йил муддатга сайланади. Ўзбекистон Республикасининг 1978 йилдаги Конституциясига биноан ун иккинчи чақириқ Республика Олий Совети депутатларининг сони 500 кишидан иборат эди.

Ўзбекистон Республикасининг янги Конституцияси Олий Мажлисга депутатлар сайлаш тартибига ҳам ўзгаришлар киритди. 1978 йилги Ўзбекистон Республикаси Конституцияси бўйича Республика Олий Советига 21 ёшга етган фуқаролар сайланган бўлса, янги Конституцияга биноан Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлисига сайланиш ҳуқуқига сайлов кунигача 25 ёшга тулган Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари ирқи, миллати, жинси, диний эътиқоди, маълумотидан қатъи назар эгадирлар. Бу сайловлар умумий, тенг, тўғридан-тўғри сайлов ҳуқуқи асосида яширин овоз бериш йўли билан ўтказилади.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси Республика Олий Мажлиси ваколатларининг асосини белгилайди. Олий Республика Мажлисининг мутлақ ваколатлари янги Конституциянинг 78-моддасида тўлиқ белгилаб қўйилган. 1978 йилги Ўзбекистон Республикаси Конституциясига асосан Олий Ҳокимият органи республиканинг бутун давлат ҳокимиятини амалга оширар эди. Ўзбекистон Республикаси Президент бошқарувиغا ўтганлиги муносабати билан янги Республика Конституцияси Олий Мажлис ваколатини тўлиқ аниқлаб берди. Конституцияга мувофиқ Олий Мажлис ҳозирда Республикада фақат қонун чиқарувчи орган бўлиб қолди.

Яна шуни қайд қилиш лозимки, Ўзбекистон Республикасида давлат ҳокимияти Конституциянинг 7-моддасига биноан халқ манфаатини кўзлаб Конституцияда бошқа қонунларда белгиланган давлат идоралари орқали амалга оширилади.

Ўзбекистон Конституциясида назарда тутилмаган тартибда давлат ҳокимиятини ўзлаштириш, ҳокимият идоралари фаолиятини тўхтатиб қўйиш ёки тугатиш, ҳокимиятнинг янги ва мувозний таркибларини тузиш Кон-

ституцияга хилоф ҳисобланади ва қонунга биноан жавобгарликка тортишга асос бўлади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 78-моддасига асосан Ўзбекистон Олий Мажлисининг қонун чиқариш соҳасидаги мутлоқ ваколатларини шаклан 5 гуруҳга бўлиш мумкин: 1) давлат қурилиши соҳаси; 2) ҳужалик соҳаси; 3) бошқарув ва суд органларини тuzатиш; 4) қонунчилик соҳаси; 5) халқаро алоқалар соҳаси.

1. Олий Мажлисининг давлат қурилиши соҳасидаги қонунчилик ваколатига:

— Ўзбекистон Республикасининг Конституциясини қабул қилиш, унга ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш;

— Ўзбекистон Республикасининг қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятлари тизминини ва ваколатларини белгилаш;

— Ўзбекистон Республикаси таркибига янги давлат тузилмаларини қабул қилиш ва уларнинг Ўзбекистон Республикаси таркибидан чиқиши ҳақидаги қарорларни тасдиқлаш;

Маъмурий-ҳудудий тузилиш масалаларини қонун йўли билан тартибга солиш, Ўзбекистон Республикаси чегараларини ўзгартириш;

— туманлар, шаҳарлар, вилоятларни ташкил этиш, тугатиш, номини ўзгартириш ва уларнинг чегараларини ўзгартириш;

— Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига ва маҳаллий вакиллик органларига сайлов тайинлаш; Марказий сайлов комиссиясини тузиш;

— ваколати тугаши муносабати билан Ўзбекистон Республикаси Президенти сайлов кунини тайинлаш;

— Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Раисини ва унинг уринбосарларини сайлаш;

— давлат мукофотлари ва унвонларини таъсис этиш ваколатларини амалга ошириш киради.

2. Олий Мажлисининг ҳужалик соҳасидаги ваколатларига:

— Ўзбекистон Республикаси ички ва ташқи сиёсатининг асосий йўналишларини белгилаш ва давлат стратегик дастурларини қабул қилиш;

— бож, валюта ва кредит ишларини қонун йўли билан тартибга солиш;

— Вазирлар Маҳкамасининг тақдимига биноан Ўзбекистон Республикасининг бюджетини қабул қилиш ва

унинг ижросини назорат этиш, солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларни жорий қилиш киради.

3. Олий Мажлиснинг бошқарув ва суд органларини тузиш соҳасидаги ваколатлари:

— Ўзбекистон Республикаси Президентининг тақдимига мувофиқ Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг раисини тайинлаш ва вазифасидан озод этиш;

— Ўзбекистон Республикаси Президентининг Бош Вазир, унинг биринчи ўринбосари ва ўринбосарларини, Вазирлар Маҳкамаси аъзоларини тайинлаш ва лавозимидан озод этиш тўғрисидаги фармонларини тасдиқлаш;

— Ўзбекистон Республикаси Президентининг тақдимига биноан Ўзбекистон Марказий банки бошқаруvinинг раисини тайинлаш ва лавозимидан озод этиш;

— Ўзбекистон Республикаси Президентининг вазирликлар, давлат қўмиталари ва бошқа давлат бошқарув органларини тузиш ва тугатиш ҳақидаги фармонларини тасдиқлаш;

— Ўзбекистон Республикаси Конституциявий судини сайлаш;

— Ўзбекистон Республикаси Олий судини сайлаш;

— Ўзбекистон Республикаси Олий ҳужалик судини сайлашдан иборат.

4. Олий Мажлиснинг қонунчилик соҳасидаги ваколатига:

Республика ҳуқуқининг барча соҳасидаги қонунларни қабул қилиш ҳамда уларга ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш киради.

5. Халқаро алоқа соҳасидаги Олий Мажлиснинг ваколатларига:

— халқаро шартномаларни ва битимларни ратификация (тасдиқлаш) ва денонсация (барвақт тўхтатиш) қилиш;

— Ўзбекистон Республикаси Президентининг умумий ёки қисман сафарбарлик эълон қилиш, фавқулодда ҳолат жорий этиш, унинг муддатини узайтириш ва тўхтатиш тўғрисидаги фармонларини тасдиқлаш киради.

Бундан ташқари Ўзбекистон Конституциясида назарда тутилган бошқа ваколатларни Олий Мажлис амалга ошириши мумкин.

Ўзбекистон Олий Мажлиси ва унинг идораларининг фаолияти тартиби Олий Мажлис томонидан тасдиқланган «Иш тартиби» билан ҳамда Ўзбекистон Республи-

каси Конституцияси асосида чиқариладиган бошқа қонунлар билан белгиланади.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг фаолияти масалаларни жамоа бўлиб, эркин муҳокама қилиш ва ҳал этишга, ошкораликка, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг тасдиғи билан тузиладиган идоралар, у сайлайдиган, тасдиқлайдиган мансабдор шахслар Олий Мажлис олдида масъул бўлиши, қонунчиликка, фуқароларни давлат ва жамоат ишларига кенг кўламда жалб қилишга, жамоатчилик фикрини доимо ҳисобга олишга асосланади.

Олий Мажлис йиғилиши жами депутатларнинг камида учдан икки қисми иштирок этган тақдирдагина ваколатли ҳисобланади.

Ваколат муддати тугагач Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси янги чақириқ Олий Мажлиси иш бошлагунигача қадар ўз ваколатини сақлаб қолади.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг сайловдан кейинги биринчи йиғилиши Марказий сайлов комиссияси томонидан сайловдан кейин икки ойдан кечиктирмай чақирилади.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Раиси Олий Мажлис йиғилишини чақириш ҳамда йиғилиш муҳокамасига киритиладиган масалалар тўғрисидаги қарори Олий Мажлис депутатлари ва аҳолига олдиндан маълум қилинади. Ўзбекистон Олий Мажлиси муҳокамасига киритилган қонунлар, қарорлар ва бошқа ҳужжатларнинг лойиҳалари Олий Мажлис депутатларига барвақт тақдим этилади.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси ва унинг органлари йиғилишида Ўзбекистон Республикасининг Президенти, Бош вазир ва Вазирлар Маҳкамасининг аъзолари, Республика Конституциявий суди, Олий суд, Олий ҳужалик судининг раислари, Бош прокурори, Марказий банки бошқарувининг раиси иштирок этишлари мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси йиғилишининг кун тартибини, ишлаш тартибини ва йиғилишини ўтказиш билан боғлиқ бўлган бошқа ташкилий масалаларни дастлабки суратда муҳокама қилиш учун Олий Мажлис Раиси Олий Мажлис депутатлари вакилларининг Кенгашини чақириши мумкин. Депутатлар вакиллари Кенгашини чақиришдан олдин Олий Мажлис Раис-

си Олий Мажлис йиғилишининг кун тартибига ва ишлаш тартибига доир таклифларни Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг қўмиталари ва комиссиялари раислари билан биргаликда тайёрлайди.

Олий Мажлис депутатлари вакилликларининг Кенгаши фақат Олий Мажлис йиғилиши даврида ишлайди, у ҳар бир вилоят ва Қорақалпоғистон Республикасидаги депутатларнинг вакилларидан иборат қилиб тузилади.

Қонун лойиҳаларини таклиф этиш ҳуқуқи Ўзбекистон Республикасининг янги қонунлари лойиҳаларини, Ўзбекистоннинг амалдаги қонунларини ўзгартириш тўғрисидаги қонунлар лойиҳаларини қабул қилиш тўғрисидаги таклифларини (қонун чиқариш таклифлари) киритиш шаклида амалга оширилади.

Ўзбекистон Республикаси янги Конституциясининг 82-моддаси Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисида қонунчилик ташаббуси ҳуқуқи бор органларни рўйхатини келтиради. Қонунчилик ташаббуси ҳуқуқига Ўзбекистон Республикасининг Президенти, шунингдек ўз давлат ҳокимининг олий органи орқали Қорақалпоғистон Республикаси, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг депутатлари, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси, Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди, Олий суди, Олий ҳужалик суди, Бош прокурори эгадирлар.

Қонун лойиҳаларини таклиф этиш ташаббуси ҳуқуқига эга бўлмаган давлат ва жамоат идоралари, ёки айрим фуқаролар таклиф қилган Ўзбекистон Республикаси Қонунларининг лойиҳалари ёки қонун чиқариш таклифлари қонун лойиҳаларини таклиф қилиш ташаббуси ҳуқуқига эга бўлган идоралар ва шахслар орқали Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига киритилиши мумкин.

Қонун лойиҳаси ёки қонун чиқариш тўғрисидаги таклифни дастлабки тарзда қараб чиқиш ва бундан буён унинг устида иш олиб бориш тартиби ҳақида таклиф тайёрлаш учун қоида тариқасида Олий Мажлис Раиси томонидан Олий Мажлиснинг тегишли қўмиталари ҳамда комиссияларига ва айни бир вақтда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик, қонунийлик ва ҳуқуқ-тартибот масалалари қўмитасига юборилади. Бунда хулоса тайёрлаш учун бош қўмита ёки комиссия белгилаб қўйилади.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига киритилган қонун лойиҳаларини кўриб чиқиш, қонда тарқасида, икки марта ўқиш йўли билан амалга оширилади.

Қонун лойиҳасининг биринчи ўқилишида Олий Мажлис қонун лойиҳаси ташаббускорининг маърузасини тинглайди, қонун лойиҳасининг асосий қондаларини муҳокама қилади ҳамда тузатишлар шаклида таклиф ва мулоҳазалар билдиради, зарур ҳолларда қонун лойиҳасини муҳокама этиш учун эълон қилиш ҳақидаги таклифларни қараб чиқади.

Муҳокама яқунлари бўйича Олий Мажлис қонун қабул қилади, қонун лойиҳасининг асосий қондаларини маъқуллайди ёки уни рад этади. Қонун лойиҳаси маъқулланган тақдирда Олий Мажлис уни иккинчи ўқишга тақдим этиш муддатини белгилайди.

Қонун лойиҳаси юзасидан иккинчи ўқиш чоғида лойиҳа моддама-модда, бўлимлар бўйича ёки бутунлай муҳокама қилинади.

Биринчи ёки иккинчи ўқиш натижасида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси қонунни қабул қилади ёки қонун лойиҳасини рад этади, ёхуд уни қўшимча равишда ишлаб чиқиш учун қайтаради.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг қарорига мувофиқ энг муҳим қонунларнинг лойиҳалари халқ овозига (референдумга) қўйилиши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 83-моддасига мувофиқ қонунни қабул қилиш учун Олий Мажлис депутатларининг кўпчилик овози талаб этилади.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси Ўзбекистон Олий Мажлиси депутатлари умумий сонининг камида учдан икки қисмини ташкил этувчи кўпчилик томонидан қабул қилинган Олий Мажлис қарори билан ўзгартирилади.

Ўзбекистон Республикаси қонунларини Республика Конституциясининг 93-модда 14-бандига мувофиқ Ўзбекистон Республикаси Президенти имзолайди; Президентнинг қонунга эътирозлари бўлса, у тақдирда ўз эътирозлари билан такрорий муҳокама қилиш ва овозга қўйиш учун Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига камида икки ҳафта ичида қайтариб юборишга ҳақлидир. Агар Олий Мажлис илгари ўзи қабул қилган қарорни учдан икки қисмидан иборат кўпчилик овоз билан тасдиқласа, Президент қонунни имзолайди.

Қабул қилинган Ўзбекистон Республикаси Қонуни-нинг Ўзбекистон Республикаси Президенти имзолаган матни эълон қилиш учун Олий Мажлис Раисига юбо-лади.

Ўзбекистон Республикаси Қонунларини эълон қилиш Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва Қонуни би-лан белгиланади. Ўзбекистон Республикаси Конститу-циясининг 83-моддасига мувофиқ қабул қилинган қонун-ларнинг ва бошқа норматив ҳужжатларнинг матбуотда эълон қилиниши улар қўлланилишининг мажбурий шартидир.

Ўз ваколатларини амалга ошириш мақсадида Ўзбе-кистон Республикаси Олий Мажлиси — қарорлар, Олий Мажлис Раиси — фармойишлар қабул қилади.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси бундан ташқари мурожаатномалар, декларациялар, баёнотлар қабул қилиши мумкин. Олий Мажлиснинг қарорларини Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Раиси им-золайди.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 84-мод-дасига мувофиқ Олий Мажлис Раиси ва унинг ўринбо-сарлари Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси депу-талари орасидан яширин овоз бериш йўли билан сай-ланади.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Раиси ва унинг ўринбосарлари Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига ҳар йили ҳисобот бериб турадилар.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Раисининг ўринбосарларидан бири Қорақалпоғистон вакили Ўзбе-кистон Республикаси Олий Мажлисининг депутати бу-лади.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Раиси ва унинг ўринбосарлари Олий Мажлис ваколат мудда-тига сайланади. Олий Мажлиснинг Раиси этиб бир шахсни сурункасига икки муддатдан ортиқ сайлаш мум-кин эмас.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Раиси муддатидан олдин яширин овоз бериш йўли билан Олий Мажлис томонидан қақриб олиниши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Раиси, агар уни қақриб олиш учун Олий Мажлис депутатла-ри умумий сонининг камда учдан икки қисми овоз бер-ган бўлса, қақриб олинган ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 85-моддасида Олий Мажлис Раисининг ваколатлари туғрисида гап боради. Конституциянинг бу моддасига мувофиқ Олий Мажлиснинг Раиси қуйидаги ваколатларга эга:

— Олий Мажлис муҳокамасига қўйиладиган масалаларни тайёрлашга умумий раҳбарлик қилади;

— Олий Мажлис йиғилишларини чақиради, Олий Мажлис кун тартибига киритиладиган таклифларни қўмиталар ва комиссиялар раислар билан биргаликда тайёрлайди:

— Олий Мажлис йиғилишларида раислик қилади;

— Олий Мажлис қўмиталари ва комиссияларининг фаолиятини мувофиқлаштириб туради;

— қонунларнинг ва Олий Мажлис қарорларининг бажарилишини назорат қилишни ташкил этади;

— парламентлараро алоқаларни амалга ошириш ишларига ва халқаро парламент ташкилотлари иши билан боғлиқ гуруҳлар фаолиятига раҳбарлик қилади;

— Олий Мажлис раисининг ўринбосарлари, Олий Мажлис қўмиталари ва комиссиялари раислари этиб сайлаш учун Олий Мажлисга номзодларни тақдим этади;

— қўмиталар ва комиссиялар таркибини ўзгартириб, сўнгра бу ўзгаришларни Олий Мажлис тасдиғига киритади;

— Олий Мажлиснинг матбуот органлари фаолиятига раҳбарликни амалга оширади;

— Олий Мажлис депутатлари ва девонининг ишлаши учун зарур ҳаракатлар сметасини тасдиқлайди;

— Олий Мажлиснинг қарорларини имзолайди ва бошқалар. Олий Мажлиснинг Раиси бу ваколатларни бажариш юзасидан фармойишлар чиқаради.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 86-моддасига мувофиқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси ўз депутатлари орасидан қўмиталар ва комиссиялар сайлайди. Уларнинг асосий вазифаси қонун лойиҳалари тайёрлаш ишларини олиб бориш, Олий Мажлисга ҳавола этиладиган масалаларни дастлабки тарзда қўриб чиқиш ва тайёрлаш, қонунларнинг ва Олий Мажлис бошқа қарорларининг ижросини назорат қилиб турилади.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис қўмиталари ва мандат комиссияси Олий Мажлиснинг биринчи йи-

ғилишида Олий Мажлиснинг ваколат муддати даврига тузилади.

Қўмиталар ва комиссияларнинг рўйхати Олий Мажлиснинг қарорлари билан тасдиқланади. Қўмиталар ва комиссиялар аъзоларининг сони Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан белгиланади.

Зарур ҳолларда Олий Мажлис исталган вақтда янги қўмиталар ва комиссиялар тузиш, илгари тузилганларни тугатиши ёки қайтадан ташкил этиши мумкин.

Ўзбекистон Республикасининг 1991 йил 14 июнда қабул қилинган «Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг мандат комиссияси ва қўмиталари тўғрисида» ги Қонунда бу комиссия ва қўмиталарнинг ишини ташкил қилиш, улар фаолиятининг асосий йўналишлари тўғрисида батафсил кўрсатилган.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиснинг мандат комиссияси ва қўмиталари ўз зиммаларига юклатилган вазифаларни бажара бориб, Ўзбекистон Республикаси давлат ҳокимиятининг қонун чиқарувчи олий идораси бўлмиш Олий Мажлисни самарали фаолият кўрсатишига ёрдам берадилар.

Ушбу Қонуннинг 2-моддасида Олий Мажлис комиссияси ва қўмиталарининг асосий вазифалари кўрсатилган.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси зарур деб ҳисобланган пайтда ҳар қандай иш юзасидан тергов, тафтиш ва бошқа муваққат комиссиялар тузади.

Муваққат комиссияларнинг вазифалари ва уларнинг фаолият тартиби Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан уларни тузиш чоғида белгилаб қўйилади.

Комиссиялар давлат ва жамоат идораларидан, муассасалар ва ташкилотлардан зарур ҳужжатлар ва материалларни талаб қилиш ҳамда олиш, экспертлар чиқариш, ҳар қандай шахсни таклиф этиш ва сўраб-суриштириш ҳуқуқига, Олий Мажлисни уларга бериб қўйган бошқа ваколатларига эгадирлар.

Олий Мажлис комиссияси ва қўмиталари ўзи сайлаб қўйган Олий Мажлис олдида масъулдирлар ва унга ҳисоб берадилар. Бу комиссияси ва қўмиталар ўз ишларини, масалаларни коллектив равишда, эркин муҳокама қилиш ва ҳал этиш, ошкоралик ҳамда ўз аъзоларининг кенг ташаббускорлиги асосида ташкил этадилар. Олий Маж-

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ИЖРОИЯ ҲОКИМИЯТИНИНГ ОЛИЙ ИДОРАЛАРИ

Ўзбекистон Республикаси ижроия ҳоқимияти олий идораларининг тизимига республика Президенти, Вазирлар Маҳкамаси, вазирликлар, давлат қўмиталари ва бошқа марказий бошқарув идора — (маҳкама) лари киради. Улар ўз ҳуқуқий мақомига кўра Ўзбекистонда умумий, соҳалар ва тармоқлараро марказий давлат бошқарувини амалга ошироқда. Бу идоралар фаолияти мазмунида давлат, ҳўжалик ва социал-маданий қурилишга ҳамда ташқи алоқаларга ҳуқуқий-ташкилий жиҳатдан раҳбарлик қилиш намоён бўлади. Уларнинг ҳар бирининг ҳуқуқий мақомида, ташкил этилиши ва фаолиятида умумийликлар билан бир қаторда ўзига хос хусусиятлар мавжуд. Шу боисдан уларни бирма-бир кўриб чиқайлик.

Собиқ СССР, иттифоқдош ва айрим автоном республикаларда, шу жумладан Ўзбекистонда президентлик лавозимининг пайдо бўлиши 1985 йил апрелда бошланган қайта қуриш жараёнлари билан, айниқса 1988—1989 йиллардаёқ авж олиб кетган иқтисодий ва сиёсий ислохотлар билан боғлиқ эди.

1. Қайта қуриш жараёнида пролетариат диктатураси давлатининг синфий зўрлик ишлатиш томони ўта даҳшатли тус олганлиги натижасида шахсга сиғиниш даврида миллионлаб кишиларнинг қурбон бўлганлиги, совет тоталитаризмининг руҳи ва моҳияти, шаклланган ва тобора мустаҳкамланиб борган партия—давлат бюрократизми қаттиқ қораланди, жамият ва давлат ҳаётининг барча соҳаларида ўрнатилган КПССнинг¹ якка ҳоқимлигига барҳам бериш йўлига киришилди. Аввалига СССР, сўнгра республикамиз конституцияларининг 6

¹ 1991 йил августдаги ГКЧП нинг давлат тўнтариши учун қилган ҳаракатидан кейин эса собиқ Совет Иттифоқида ва республикаларда КПСС тамоман ман этилди, баъзи республикаларда эса бошқа партияга айлантирилди.

ва 7-моддаларига Коммунистик партиянинг илгариги мавқеини ўзгартириш ва кўппартиялилик мавжудлиги тўғрисида жиддий янги қоидалар киритилди. Хуллас, «жамиятни ривожлантиришнинг бош истиқболлини» белгилловчи, «совет халқининг буюк бунёдгорлик фаолиятига «раҳбарлик» қилувчи КПССнинг жамият ва давлат ҳаётида ўз мавқеини—ролини йўқотиши президентлик институтининг келиб чиқишида энг муҳим ва белгилловчи сабаблардан бири бўлди.

2. Ана шундай сабаблардан яна бири шу бўлдики, Сиёсий бюро ва партия комитетларининг одатдаги стратегик ва тактик кўрсатмаларига омихта бўлиб (ўрганиб) қолган марказий ва маҳаллий бошқарув идоралари қайта қуриш жараёнида аввалги маъмурий-буйруқбозлик иш услублари учун қаттиқ танқидга учраб, уларнинг «қўли ишдан совиб» қолди ва бунинг устига халқ депутатлари Советлари янги демократия ва ошкоралик шароитида митингбозликка айланди, натижада давлат ҳокимияти бирмунча кучсизланди. Белгиланган иқтисодий ва социал режалар тўлиқ бажарилмай қолавверди, ишлаб чиқаришга давлат раҳбарлиги, халқнинг моддий ва маданий турмуш даражаси тобора пасая борди. Қонунлар ва ҳукумат ҳужжатларининг ижроси устидан наворат камайди. Хуллас, мамлакатда анархия ҳолати ҳавфи орта бориб, давлат ҳокимиятини марказда ҳам, жойларда ҳам кучайтиришга жиддий эҳтиёж туғилди.

3. Қайта қуриш программасининг, яқин ва узоққа мўлжалланган мақсаднинг ноаниқлиги, раҳбарият сиёсатидаги қатор ҳатолар ва чексиз сафсатабозлик натижасида фақат 1989—1992 йилларгагина келиб, мулкнинг турли шакллари асосида бозор иқтисодиёти муносабатларига ўтиш зарурлиги озми-кўпми равшан бўлди. Бу пайтга келиб иқтисодий қийинчиликларга янги ижтимоий ва миллий муаммолар ҳам қўшилди, марказдан қочирма кучлар авж олиб кетди. Натижада қонун чиқарувчи ва ижрония ҳокимиятни бирлаштирувчи, уларнинг жамият учун нафани оширувчи янги институтга эҳтиёж тобора кучайиб борди.

Бу эҳтиёж 1990 йил март ойида СССР халқ депутатларининг навбатдан ташқари учинчи Съездида апрофлича муҳокама қилинди ва СССР Конституциясига СССР Иттифоқи Президенти лавозимини таъсис этиш ҳамда унинг ваколатларини белгилаш ҳақида муайян ўзгартиш ва қўшимчалар киритилди. Ушбу лавозимнинг

жорий этилиши якка шахснинг диктатурасини келтириб чиқариши мумкин, деган хавф ва чўчишлар ҳам изҳор қилинди, ҳатто унга кўр-кўрона қарши чиққанлар ҳам бўлди. Масала, ўша съездда халқ депутати Ю. Н. Афанасьев «регионлараро депутатлар группасининг аъзолари президентлик лавозими жорий этилишига салбий муносабат билдирдилар ва съездда Президент сайланишига қатъий қарши чиқмоқдалар»¹ деди.

Иттифоқ Конституциясига СССР Президентининг ҳуқуқий мақомини белгилаш юзасидан киритилган қоидаларда бу лавозимнинг демократик табиатини белгилаш юзасидан қатор кафолатлар ҳам мустаҳкамлаб қўйилди. Уларга қуйидагилар кирарди: Президентнинг халқ томонидан сайлаб қўйилиши, унинг кўпи билан икки муддатга сайланиши, қонун чиқарувчи идора назорати остида бўлиши ва вақти-вақти билан ички ҳамда ташқи аҳвол ҳақида унга ахборот бериб туриши, Президент ваколатларининг Конституция ва қонунлар билан аниқ белгиланиши, унинг қошида махсус Кенгашнинг мавжуд бўлиши ва бошқалар. Бу кафолатлар Президент якка ҳокимлигининг келиб чиқишига йўл қўймаслик учун муҳим воситалардир, деб тан олинди.

Мамлакатимизда президентлик лавозимининг келиб чиқиши ҳақида баён этилган фикрлар Ўзбекистонда шу институтнинг вужудга келишига ҳам бевосита ва тўлиқ оиддир. Республикамизда бу лавозимнинг пайдо бўлиши, айниқса унинг ҳуқуқий мақомининг белгиланиши учу босқични ўз ичига олади.

Биринчи босқич — 1990 йил март—октябрь ойларидан иборат. 1990 йил 24 мартда Ўзбекистон ССР Президенти лавозимини таъсис этиш ҳамда Ўзбекистон ССР Конституцияси (Асосий Қонуни)га ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида Қонун қабул этилди. Унга кўра республикамиз Президенти лавозими таъсис қилинди. Бунда демократия жараёнларини янада ривожлантириш, сиёсий ўзгаришларни чуқурлаштириш, конституциявий тузумни, фуқароларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва хавфсизлигини мустаҳкамлаш, республика давлат ҳокимияти ва бошқаруви олий идораларининг ўзаро алоқасини такомиллаштириш мақсад этиб қўйилди. Шу муносабат билан республика Конституцияси Президент ҳақидаги янги, 12¹-боб билан тўл-

¹ Совет Ўзбекистони. 1990 йил, 14 март.

дирилди. Ундаги конституциявий қоидаларни бир неча гуруҳга бўлиб ўрганиш мумкин.

а) Президентни сайлаш. Президент этиб республикамизнинг 35—65 ёшгача бўлган фуқароси кўпи билан икки мuddатга сайланиши мумкин. У фуқаролар томонидан умумий, тенг ва тўғридан-тўғри сайлов ҳуқуқи асосида яширин овоз бериш йўли билан беш йил мuddатга (унга номзодлар сони чекланмай) сайланади. (Биринчи марта Президентимиз Олий Кенгаш томонидан сайланди).

б) Президентнинг ваколатлари. У аввало мамлакат ичкарасида ва халқаро муносабатларда ЎзССР номидан вакиллик қилувчи давлат бошлиғи деб белгиланди. Сўнгра Президент:

— фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларига, республика Конституцияси ва қонунларига риоя этилишининг кафили бўлади;

— ЎзССР суверенитетини, хавфсизлиги ва ҳудудий бутунлигини муҳофаза этиш юзасидан зарур чора-тадбирларни кўради;

— республиканинг фахрий унвонларини беради, Фахрий ёрлиғи билан мукофотлайди;

— ЎзССР фуқаролигига қабул қилади, бошпана бериш масаласини ҳал этади, республика судлари томонидан ҳқм қилинган фуқароларни авф этади ва бошқалар қатъий белгилаб қўйилди.

в) Президентнинг бошқа идоралар билан муносабати. Аввало у халқ депутати бўлиши мумкин эмас, шу лавозимни ижро этишга киришиш чоғида Олий Кенгаш мажлисида қасамёд қилади. Бу соҳада Президент:

— республика давлат ҳокимияти ва бошқаруви олий идораларининг баҳамжиҳат ҳаракат қилишини таъминлайди;

— ЎзССР Олий Кенгашига республикадаги ишларнинг аҳволи тўғрисида ҳар йили маълумотнома тақдим этади, ички ва халқаро ҳаётга доир энг муҳим масалалардан уни хабардор қилиб туради;

— Олий Кенгашга Конституция билан белгиланган юқори даражадаги мансабдор шахсларни тайинлашни ёки ишдан озод этишни тавсия қилади;

— вето ҳуқуқи билан республика қонунларини имзолайди; республика ҳукуматининг қарорлари ва фармойишларининг амал қилишини тўхтатиб қўя олади, Вазирлар Маҳкамаси эса ўз фаолиятидан Президентни

мунтазам хабардор қилиб боради ва бошқалар белгиланди.

г) Президент фаолиятининг демократик қоидалари кўрсатилди. Унинг ҳузурда Президентлик Кенгаши ишларди. Кенгашнинг вазифаси давлатнинг ички ва ташқи сиёсатининг асосий йўналишларини амалга ошириш, фуқароларнинг хавфсизлигини таъминлаш чораларини ишлаб чиқишдан иборат эди. Кенгаш таркибига Вазирлар Кенгаши Раиси ҳам кирарди, унинг ишида Ўзбекистон ва Қорақалпоғистон Олий Кенгашларининг Раислари ҳам қатнашиш ҳуқуқига эга бўлди. Президент Республика Конституцияси ва қонунлари асосида ҳамда уларни ижро этиш юзасидан норматив (ва шундай бўлмаган) фармонлар чиқарарди. Президент даҳлсизлик ҳуқуқига эга ва у Конституция ва қонунларни бузган тақдирдагина Олий Кенгаш томонидан лавозимидан туширилиши мумкин эди.

Иккинчи босқич — 1990 йил 1 ноябрдан янги Конституциягача ўтган даврни ўз ичига олади. Чунки ўша куни Ўзбекистон ССРда ижроия ва бошқарув ҳокимиятининг тузилишини такомиллаштириш ҳамда Ўзбекистон ССР Конституцияси (Асосий Қонуни)га—ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида ҳам махсус Қонун қабул этилди. Натижада мавжуд президентлик ҳокимияти билан Вазирлар Кенгашининг ижроия — бошқарув ҳокимияти қўшиб юборилиб, кейингиси Президент ҳузурдаги Вазирлар Маҳкамасига айлантирилди¹. Президент айни бир вақтда Вазирлар Маҳкамасининг Раиси бўлиб қолди, Президент ва ҳукумат аппарати бирлаштирилди.

Шундай қилиб, Президент иккинчи босқичда республикада Олий ижроия ва бошқарув ҳокимиятини амалга оширувчи олий мартабали шахсга айланди ва ҳамон давлат бошлиғи сифатида ҳам ўз ўрнида қолди. Эндиликда у фақат фармонлар эмас, балки қарорлар ва фармойишлар ҳам қабул этадиган бўлди. Булардан ташқари ўша пайтда Вице-президент лавозими ҳам таъсис этилиб, у Вазирлар Маҳкамасига раҳбарлик қилувчи ва унинг ишини уюштирувчи шахсга айланди. Би-

¹ Президентнинг 1990 йил 15 ноябрдаги Фармони билан Вазирлар Маҳкамасининг халқ хўжалиги, ижтимоий соҳа ва маданиятининг асосий комплексларига мос келадиган тузилмалари ташкил этилди ва уларнинг навбатдаги ҳамда истиқболдаги вазифалари белгиланди. (Совет Ўзбекистони, 1990 йил, 21 ноябрь).

роқ иккинчи босқичда жорий этилган вице-президент лавозими ўзини оқламади. Шу боисдан 1992 йил 4 январдаги Қонун билан у тугатилиб, Ўзбекистон Республикасининг Бош вазир лавозими таъсис этилди¹. У Вазирлар Маҳкамасига раҳбарлик қилади ва унинг ишини ташкил этади, деб белгиланди. Аммо Президент республика ҳукумати таркибига кирмаган ҳолда Вазирлар Маҳкамасига ҳамон Раис бўлиб қолаверди. Конституциянинг 120-моддаси биринчи қисми қуйидаги янги таҳрирда қабул этилди. «Ўзбекистон Республикасининг ҳукумати Бош вазирдан, Бош вазирнинг биринчи ўринбосари ва ўринбосарларидан, республика вазирларидан, давлат комитетларининг раисларидан, йирик концернларнинг ва бирлашмаларнинг раҳбарларидан иборат бўлади».

Республикамизда президентлик институтининг юзага келиши ва такомиллашувида 1991 йил 18 ноябрда қабул қилинган «Ўзбекистон Республикаси Президенти сайлови тўғрисида»ги Қонун жиддий аҳамиятга эга бўлди². Унда фуқароларнинг шу соҳадаги сайлов ҳуқуқи, сайловни ўтказиш принциплари ва тартиби, президентликка номзодлар кўрсатиш ва рўйхатга олиш, овоз бериш ва сайлов яқунларини чиқариш тартиби каби ўта муҳим ҳуқуқий қондалар ўз ифодасини топган.

Учинчи босқич — Ўзбекистоннинг мустақиллик Конституцияси билан бошланади. Янги Асосий Қонунга мувофиқ Президентнинг ҳуқуқий мақоми янада такомиллашди ва маълум даражада кенгайди. Чунинчи, Президент лавозимига 35 ёшдан кичик бўлмаган, давлат тилини яхши биладиган, бевосита сайловгача камида 10 йил Ўзбекистонда муқим яшаган республика фуқароси сайланиши мумкин деб белгиланди. Президент ўз вазифасини бажариб турган даврда сиёсий партияга аъзолигини тўхтатиб туради, тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланиши мумкин эмас. Президент ваколатларининг қисман кенгайтирилиши Ўзбекистоннинг давлат мустақиллигига эришуви туфайли содир бўлди. Янги Конституцияда белгилаб қўйилдики, Президент: музокара-лар олиб боради ва республика шартномаларини имзолайди, уларнинг бажарилишини таъминлайди, ўз ҳузурида аккредитациядан ўтган дипломатик ва бошқа

¹ Халқ сўзи. 1992 йил, 8 январь.

² Ўзбекистон овози. 1991 йил, 23 ноябрь.

вакилларнинг ишонч ва қақирув ёрлиқларини қабул қилади; вилоят, туман, шаҳар ва хўжалик судларининг судьяларини тайинлайди ва лавозимидан озод этади ва ўз ваколатига берилган бошқа ички ва ташқи масалаларни ҳал этади.

Аввало шуни айтиш керакки, Ўзбекистонда президентлик институти ўрнатилган биринчи босқичда Вазирлар Кенгаши ҳукумат сифатидаги ҳуқуқий мақомини ва ваколатларини сақлаб қолган эди. Чунончи унинг 1990 йил 30 мартда Олий Кенгаш тасдиқлаган янги таркиби 41 кишидан: Раис, унинг иккита биринчи ўринбосарлари, тўртта ўринбосарлари, 19 та вазирлар, 14 та давлат комитетлари раислари ва марказий идоралар бошлиқларидан иборат эди¹.

Президентлик ҳокимиятининг жорий этилиши ва кейинчалик Ўзбекистоннинг давлат мустақиллигига эришуви муносабати билан 1990—1992 йилларда республика марказий бошқаруви идоралари тизимида айрим ўзгаришлар содир бўлди. Дастлаб сиёсий-маъмурий ишларни бошқариш соҳасини олиб кўрайлик.

1991 йил 6 сентябрда республиканинг мустақиллигини ҳамда ҳудудий яхлитлигини ҳимоя қилиш мақсадида Ўзбекистоннинг Мудофаа ишлар вазирлиги тузилди². Шу мақсадларни кўзлаб унинг таркибида 1992 йил январь ойида ЎЗР миллий гвардияси бригадасини ҳам барпо этиш лозим топилди³.

ЎЗР Президентининг 1992 йил 8 январдаги Фармони билан адлия идораларининг роли ва масъулиятини ошириш, аҳолига ҳуқуқий хизматни яхшилаш, фуқароларнинг конституциявий ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилишни кучайтириш мақсадида республика Адлия вазирлигининг фаолиятини такомиллаштириш тадбирлари белгиланди⁴. Адлия вазирлиги: Ўзбекистонда ҳуқуққа доир сиёсатни ўтказишда республика давлат идораларининг фаолиятини мувофиқлаштиради; республиканинг бошқа марказий идоралари билан биргаликда ЎЗР ҳамда унинг фуқароларининг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатлари ҳимоя қилинишни таъминлайди;

¹ Совет Ўзбекистони. 1990 йил, 31 март.

² Ўзбекистон овози. 1991 йил, 7 сентябрь. 1992 йил июлида у Мудофаа вазирлигига айлантирилди.

³ Халқ сўзи. 1992 йил, 30 январь.

⁴ Халқ сўзи. 1992 йил 10 январь.

бошқа давлатларнинг судларида томонлардан бири Ўзбекистон бўлганида низоларни кўриб чиқиш чоғида республикамиздан вакиллик қилади.

1992 йил 13 январдаги Қонун билан республика Халқ назорати комитети тугатилиб, Президент ҳузурида ЎзРнинг Давлат назорати комитети таъсис этилди¹. У республика бошқарув-ижроия ҳокимиятининг олий назорат идораси бўлиб, Президент раҳбарлигида иш олиб боради ва Олий Кенгашга ҳисоб беради. Давлат назорати идоралари қонунлар, фармонлар, қарор ва фармойишларнинг, ижтимоий ва иқтисодий дастурларнинг бажарилиши, давлат ва ижроия иштизомига риоя этилиши юзасидан мансабдор шахсларнинг масъулиятини текширадилар.

1992 йил 7 мартда Вазирлар Маҳкамаси ҳузурида Дин ишлари бўйича комитет тузиш тўғрисида фармон қабул қилинди ва унинг фаолиятини ташкил этиш масалалари ҳал этилди, марказий идораси тузилиши ҳамда комитет тўғрисида низом тасдиқланди². Бу комитет давлат бошқарув идораси ҳисобланиб, унинг ўз ваколатига кирувчи масалалар юзасидан чиқарган қарорлари вазирликлар, идоралар, корхоналар, ташкилотлар ва муассасалар, шунингдек, вилоят, шаҳар ва район ҳокимиятлари учун мажбурийдир.

Булардан ташқари хўжалик ишларига раҳбарлик қилувчи марказий идоралар тузилишида ҳам жиддий янгиликлар содир бўлди. Мулкчиликнинг турли шакллариغا йўл очилиши билан иқтисодий ривожланишни давлат томонидан режалаштириш бирмунча ўзгарди ва натижада бу фаолиятга раҳбарлик қилувчи идоралар тизими ҳам такомиллашди.

1990 йил 8 декабрдаги фармон билан Ўзбекистоннинг Мустақиллик Декларацияси асосида давлатнинг ижтимоий-иқтисодий ва илмий-техникавий сиёсатини шакллантириш, жамоат ишлаб чиқаришини ўстириш ресурслар ва манбаларидан самарали фойдаланиш ҳамда аҳоли фаровонлигини яхшилаш йўналишларини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш мақсадида республикамизнинг Давлат режалаш комитети (Госплан) негизда **Иқтисодиёт комитети** ташкил этилиб, унинг вазифалари белгиланган эди³. Бироқ 1992 йил 13 февралдаги

¹ Халқ сўзи. 1992 йил, 15 январь.

² Халқ сўзи. 1992 йил, 3 апрель.

³ Совет Ўзбекистони. 1990 йил, 9 декабрь.

фармон билан шу комитет негизда Вазирлар Маҳкамаси ҳузурда республикамизнинг Тараққиёт истиқболли белгилаш комитети ташкил этилди ва унинг аввалги вазифалари янада кенгайтирилди ва аниқланди¹.

1992 йил 5 августда ушбу комитет ва Статистика давлат комитети негизда Вазирлар Маҳкамасининг Истиқболли белгилаш ва статистика давлат комитети ва жойларда шу фаолият билан шуғулланувчи тегишли идоралар барпо этилди². Бу комитет вазифалари орасида Ўзбекистонни тараққий эттириш унинг устивор йўналишлари ва ташки иқтисодий алоқалари, стратегиясини ишлаб чиқиш, аҳолининг моддий фаровонлигини ошириш ва ижтимоий муҳофаза этиш, ягона статистика сиёсатини ўтказиш кабилар бор.

Президентимизнинг 1992 йил 11 февралдаги Фармони билан Ўзбекистонда молия органларини бошқариш ташкилий тузилмасини ва нарх белгилаш тизимини такомиллаштириш тадбирлари белгиланди³. Шу бондан нархларга доир давлат сиёсатини ўтказиш вазифалари Молия вазирлигига топширилиб, у Давлат нархлар комитети билан бирлаштирилди.

Халқ ҳужалигини хом ашё, ёқилғи ва бошқа моддий-техникавий ресурслар билан таъминлашга ҳам жиддий эътибор берилмоқда. Бу соҳага раҳбарлик қилувчи идоралар ҳам такомиллашиб борди. 1991 йил февралда халқ ҳужалигининг минерал хом ашёнинг қидириб топилган заҳираларига бўлган эҳтиёжларини таъминлаш мақсадида геология соҳасидаги илмий-тадқиқот, ишлаб чиқариш ва бошқарув идоралари негизда ЎзССР Давлат геология ва минерал ресурслар комитети ташкил этилиб, унинг ваколатлари белгиланди.

1992 йил 3 майдаги фармон билан эса нефть ва газ конларини ҳар томонлама ва самарали ўзлаштириш, халқ ҳужалиғи ва аҳолини газ, газ конденсати, нефть ҳамда уларни қайта ишлаш маҳсулотлари билан барқарор таъминлаш, нефть ва газ саноатини бошқариш тузилмасини такомиллаштириш мақсадида шу соҳада мавжуд бўлган ишлаб чиқариш бирлашмалари асосида Ўзбекистон нефть ва газ саноати давлат концерни —

¹ Халқ сўзи. 1992 йил, 14 декабрь.

² Ўзбекистон овози. 1992 йил, 7 август.

³ Халқ сўзи. 1992 йил, 12 февраль.

«Ўзбекнефтьгаз» ташкил этилди ва унинг асосий вазифалари белгиланди¹.

Концернлар халқ хўжалигига давлат раҳбарлигини олиб боришдаги янги шакл бўлиб, саноат соҳасида бундан илгари ҳам барпо этилган эди. Бу Ўзбекистоннинг мустақиллиги, иттифоқ тобелигидаги саноат тармоқларининг ҳам республикага берилиши, бозор иқтисодиётига утилиши, маъмурий буйруқбозлик усулининг чеклана бориши билан боғлиқ бўлди. Масалан, 1990 йил октябрда ЎзССР Вазирлар Кенгаши саноат тармоқлари бўйича Ўзбек давлат концернларини тузиш тўғрисида қарор қабул қилди². Қарорга биноан Ўзбекистон Давлат кимё саноати, металлургия саноати, машинасозлик, қишлоқ хўжалик ва автомобиль машинасозлиги, радиоэлектроника (электротехника саноати ва асбосозлик билан бирга), пахта тозалаш саноатини илмий-техниканинг таъминлаш концернлари тузилди. 1992 йил 3 сентябрдаги Фармон билан эса Маҳаллий саноат вазирлиги тугатилиб ЎЗР давлат «Маҳаллий саноат» корпорацияси ташкил этилди³. Президентимизнинг 1992 йил 27 октябрдаги Фармони билан ижара, коллектив, акционерлик ташкилотларини ҳамда мулкчиликнинг бошқа шакллариغا асосланган монтаж, ихтисослаштирилган қурилиш, созлаш, илмий-тадқиқот ва лойиҳа ташкилотларини, саноат ва транспорт корхоналарини ихтиёрий пайчилик асосида бирлаштирувчи «Ўзмонтажмахсусқурилиш» ишлари хўжалик ассоциацияси ташкил этилиб, унинг вазифалари белгиланди (шундай вазирлик эса тугатилди⁴).

Президентимизнинг 1992 йил 6 февралдаги Фармони билан ЎЗР Дон маҳсулотлари вазирлиги негизида Дон маҳсулотлари («Ўздонмаҳсулот») давлат концерни ташкил этилиб, унинг зиммасига; халқ хўжалигини ва аҳолини овқатбоп дон, ун ва нон, қандолат маҳсулотлари, омихта ем билан таъминлаш; нонвойхона, макарон, тегирмон-ёрма ва омихта ем саноати корхоналари фаолиятини мувофиқлаштириш вазифалари юкланди⁵.

¹ Халқ сўзи. 1992 йил, 5 май.

² Совет Ўзбекистони. 1990 йил, 30 сентябрь.

³ Ўзбекистон овози. 1992 йил, 4 сентябрь.

⁴ Ўзбекистон овози. 1992 йил, 29 октябрь.

⁵ Халқ сўзи. 1992 йил, 8 февраль.

лаштирилмоқда ёки янгилари тузилмоқда. 1991 йил 7 сентябрда ЎзРнинг ташқи иқтисодий фаолият миллий банки ташкил қилинди. 1992 йил 21 февралда ташқи иқтисодий алоқалар вазирлиги тузилди, 10 августда эса ЎзР Давлат божхона қўмитаси барпо этилди, шунингдек ташқи иқтисодий фаолиятни рағбатлантириш, хорижий сармояларни жалб этиш ва ҳимоя қилиш чоралари белгиланди¹. Ўзбекистон ҳудудида туризм соҳасидаги ягона сиёсатни ишлаб чиқиб, амалга оширишни таъминлайдиган мувофиқлаштирувчи бош идора сифатида «Ўзбектуризм» миллий компанияси ҳам бунёд этилди¹.

1992 йил охири ва 1993 йил бошида ҳам бир неча марказий бошқарув органлари ташкил этилди. Улар қаторига Ўзбекистон саноат ва ҳўжалик қурилиш давлат корпорацияси, Ўзбекистон автомобиль транспорти давлат акционерлик корпорацияси, Ўзбекистон автомобиль йўллари қуриш ва фойдаланиш давлат акционерлик концерни, Тошкент давлат акционерлик қурилиш корпорацияси кабилар кирди.

Биз юқорида қисқача санаб ўтилган марказий бошқарув идоралари тизимининг такомиллашуви ва айримларининг янгидан ташкил этилиши, шунингдек президентлик лавозимининг юзага келиши, Вазирлар Маҳкамаси ҳуқуқий мақомининг ўзгариши асосан икки сабаб: Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллигига эришуви ва унинг бозор иқтисодига ўта бошлаши, билан чамбарчас боғланган.

Биринчи сабаб шундан иборатки, илгари давлат бошқаруви соҳасида жуда катта ва ҳал этувчи масалалар Иттифоқ идоралари ваколатида эди. Мустақиллик шароитида бу ваколатлар ЎзРнинг тегишли марказий идораларига — Президент, Вазирлар Маҳкамаси, вазирликлар ва бошқа маҳкамаларга тўлиқ ўтди. Иккинчи томондан эса аввал республикамизнинг ҳукумати, вазирликлари ва давлат қўмиталарининг 80—90 фоизи иттифоқ-республика идоралари бўлиб, марказнинг тегишли идораларига итоат этган бўлса, эндиликда улар мустақил республика идораларига айланди. Демак, республикамизда марказий ва маҳаллий давлат бошқаруви функцияси ниҳоятда кенгайди. Бу тушунарли ҳолат.

¹ Ўзбекистон овози. 1992 йил, 29 июль.

Бироқ иккинчи сабаб билан боғлиқ бўлган сиёсат ҳали охиригача аниқ белгилангани йўқ. Чунки бозор иқтисодиёти шароитида жамият ривожланишига умуман давлатнинг, шу жумладан бошқарув идораларининг таъсири, тўғрироғи, бу жараёнларга раҳбарлиги масаласи фақат дастлабки тарзда қўйилмоқда. Бунда давлатнинг халқ хўжалиги тараққиётини режалаштириш, молиявий ва моддий техникавий ресурслар билан таъминлаш борасидаги роли аниқ белгиланган бўлиши лозим. Шунингдек аҳолини ижтимоий томондан муҳофаза этиш, унинг соғлиғи ва уй-жой шароити ҳақида ғамхўрлик қилиш кўпроқ давлат қарамонда бўлади, деб уйлаймиз. Хуллас давлатнинг иқтисодий ва ижтимоий ривожланишига раҳбарлиги соҳасидаги сиёсати қанчалик аниқ бўлса, унинг олий ва маҳаллий бошқарув идоралари тизими ҳам шунчалик равшан бўлади. Унгача бу тизимнинг қайта-қайта ўзгариб турилиши табиий ҳолатдир.

Шунинг билан биргаликда бозор иқтисодиётига ўтилаётган ҳозирги даврда Ўзбекистонда жиддий ижтимоий-иқтисодий ўзгаришларнинг содир бўлишида Президент, Вазирлар Маҳкамаси олиб бораётган ишлар кўлами ҳам тобора кенгайиб боряпти, уларнинг фаолиятида аввалги маъмуриятчилик услублари камайиб, янги шароит талабларига кўра ишлаш устун бўлмоқда. Илгари вазирликлар, давлат комитетлари ва бошқа марказий маҳкамалар фақат давлат корхоналари ва ташкилотларига раҳбарлик қилган бўлса, эндиликда улар ўрнига барпо этилаётган концерн, ассоциация, компания, уюшма ва корпорациялар ҳам давлат, ҳам мулкчиликнинг бошқа шакллари асосида фаолият кўрсатувчи корхона ва ташкилотларга раҳбарлик қилади ёки уларнинг фаолиятини мувофиқлаштириб туради.

Ушбу асарнинг ва бобнинг ҳажмини ҳисобга олиб, ЎЗР олий ижроия идоралари ҳозирги фаолиятининг асосий йўналишларини қуйида фақат санаб ўтамиз. Улар томонидан:

— Ўзбекистон Республикасининг суверен ҳуқуқларини кенгайтириш, унинг давлат мустақиллигига эришиш ва уни мустаҳкамлаш борасида жиддий ишлар олиб борилди ва олиб борилмоқда;

— давлатимизда иқтисодий ислохотни амалга ошириш юзасидан дастлабки тадбирлар белгиланди. Бунда мулкнинг турли шаклларига йўл очиб бериш, умумхалқ

мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийла-
тириш белгилловчи қадамлардан бўлиб қолади;

— давлат олдда турган вазифаларни ҳал этишни
яхшилаш ва давр талабига мослаштириш мақсадида
марказий ва маҳаллий бошқарув идоралари тизимини
такомиллаштириш ишлари давом эттирилади;

— ижтимоий-иқтисодий ва давлат ҳаётидаги муно-
сабатларни янги шароитда тартибга солиб туриш мақ-
садида қатор норматив фармонлар ва ҳукумат қарор-
лари қабул этилди. Уларда эски ҳуқуқий қоидалар бе-
кор қилинди ва янгилари яратилди. Олий ижроия идо-
раларида юзага келган янги ҳуқуқий ҳужжатлар мулк-
чиликнинг турли шакллари, оборот солиғининг жорий
этилиши, бошқарув идоралари тизимидаги ўзгаришлар,
ички, ташқи ва мудофаа ишлари билан боғлиқ эди.
Уларнинг яратилиши ҳуқуқий давлатни шакллантириш-
даги жиддий қадамдир;

— мустақиллик шароитида ташқи сиёсатни асослаш
ва амалга ошириш, МДХдаги ва бошқа давлатлар би-
лан ўзаро манфаатли алоқалар ва ҳамкорликни йўлга
қўйиш тadbирлари аниқланди;

— аҳолининг ночор табақалари (пензионерлар, сту-
дентлар) ва ўқитувчилар, кўп болали oilалар ва бош-
қаларни ҳамда давлат бюджетидан иш ҳақи олувчи фу-
қаролар (ўқитувчилар, врачлар, илмий ходимлар каби-
лар)ни ижтимоий жиҳатдан муҳофаза этиш бўйича
қатор қўшимча чоралар белгиланди.

Бу органлар фаолиятининг санаб утилган ва бошқа
йўналишлари Ўзбекистоннинг янги Конституциясида
қонунан мустаҳкамлаб қўйилганидек «давлат халқ иро-
дасини ифода этиб, унинг манфаатларига хизмат қи-
лишини» кўрсатади.

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНING
МАҲАЛЛИИ ҲОКИМИЯТ ВАКИЛЛИК
ОРГАНЛАРИ ТИЗИМИНИНГ ИЖТИМОЙИ-
ИҚТИСОДИЙ ВА ТАШКИЛИЙ-ҲУДУДИЙ АСОСИ**

**1. Ўзбекистон Республикасининг маъмурий-ҳудудий
тузумида вилоятнинг ўрни ва мавқеи**

Ўзбекистон Республикасининг ҳозир амалда булган маъмурий-ҳудудий бўлиниши республиканинг ишлаб чиқариш кучлари ҳолатини, уларнинг жойлашиш характери, транспорт ва алоқа воситаларининг ривожланиши, жойларда бошқаришнинг ташкилий тузилишини у ёки бу даражада акс эттиради.

Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида қонуний мустақамланган маъмурий-ҳудудий тузилиши тизими ҳозирги пайтда асосий звенолар — вилоят, туман ва аҳоли пунктларидан иборат.

Республиканинг маъмурий-ҳудудий тизимида вилоят унинг юқори звеноси ҳисобланиб, йирик бўлинмаш сифатида алоҳида ўринни эгаллайди. Ҳудудий тизимнинг қолган звенолари булмиш туман (шаҳар), шаҳарча (қишлоқ) вилоятнинг таркибий қисмлари, яъни ички бўлинмалари ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикасидаги вилоятлар ўз ҳудудининг ҳажми, аҳолисининг миқдори, жамоа ва давлат хўжаликларининг сони, ижтимоий-маданий муассасалари ва бошқалар бўйича турличадир. Хилма-хиллик табиий, чунки вилоят ўз маркази ва маъмурий раҳбарлик билан боғлиқ туман ва шаҳарларнинг оддий йиғиндидангина иборат бўлмай, ўз ичига мавжуд иқтисодий ва маданий, марказий, табиий ингилишига асосланган маълум ҳудудий комплексини қамраб олади.

Шунинг учун вилоятларни ташкил этаётганда қандай бўлмасин уларнинг бир хил ҳудудий ўлчам, аҳолисининг сони ва ишлаб чиқариш маҳсулоти ҳажмини ҳисобга олишга ҳаракат қилмай, маълум иқтисодий бўлимчалар чегарасини ҳам назарда тутган ҳолда аграр-

мулкини давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийла-
тириш белгилловчи қадамлардан бўлиб қолади;

— давлат олдида турган вазифаларни ҳал этишни
яхшилаш ва давр талабига мослаштириш мақсадида
марказий ва маҳаллий бошқарув идоралари тизимини
такомиллаштириш ишлари давом эттирилади;

— ижтимоий-иқтисодий ва давлат ҳаётидаги муно-
сабатларни янги шароитда тартибга солиб туриш мақ-
садида қатор норматив фармонлар ва ҳукумат қарор-
лари қабул этилди. Уларда эски ҳуқуқий қоидалар бе-
кор қилинди ва янгилари яратилди. Олий ижроия идо-
раларида юзага келган янги ҳуқуқий ҳужжатлар мулк-
чиликнинг турли шакллари, оборот солиғининг жорий
этилиши, бошқарув идоралари тизимидаги ўзгаришлар,
ички, ташқи ва мудофаа ишлари билан боғлиқ эди.
Уларнинг яратилиши ҳуқуқий давлатни шакллантириш-
даги жиддий қадамдир;

— мустақиллик шароитида ташқи сиёсатни асослаш
ва амалга ошириш, МДХдаги ва бошқа давлатлар бил-
ан ўзаро манфаатли алоқалар ва ҳамкорликни йўлга
қўйиш тадбирлари аниқланди;

— аҳолининг ночор табақалари (пензионерлар, сту-
дентлар) ва ўқитувчилар, кўп болали оилалар ва бош-
қаларни ҳамда давлат бюджетидан иш ҳақи олувчи фу-
қаролар (ўқитувчилар, врачлар, илмий ходимлар каби-
лар)ни ижтимоий жиҳатдан муҳофаза этиш бўйича
қатор қўшимча чоралар белгиланди.

Бу органлар фаолиятининг санаб ўтилган ва бошқа
йўналишлари Ўзбекистоннинг янги Конституциясида
қонунан мустақамлаб қўйилганидек «давлат халқ про-
дасини ифода этиб, унинг манфаатларига хизмат қи-
лишини» кўрсатади.

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНING
МАҲАЛЛИЙ ҲОКИМИЯТ ВАКИЛЛИК
ОРГАНЛАРИ ТИЗИМИНИНГ ИЖТИМОЙ-
ИҚТИСОДИЙ ВА ТАШКИЛИЙ-ҲУДУДИЙ АСОСИ**

**1. Ўзбекистон Республикасининг маъмурий-ҳудудий
тузумида вилоятнинг ўрни ва мавқеи**

Ўзбекистон Республикасининг ҳозир амалда булган маъмурий-ҳудудий булиниши республиканинг ишлаб чиқариш кучлари ҳолатини, уларнинг жойлашиш характери, транспорт ва алоқа воситаларининг ривожланиши, жойларда бошқаришнинг ташкилий тузилишини у ёки бу даражада акс эттиради.

Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида қонуний мустақамланган маъмурий-ҳудудий тузилиши тизими ҳозирги пайтда асосий звенолар — вилоят, туман ва аҳоли пунктларидан иборат.

Республиканинг маъмурий-ҳудудий тизимида вилоят унинг юқори звеноси ҳисобланиб, йирик бўлинмаси сифатида алоҳида ўринни эгаллайди. Ҳудудий тизимнинг қолган звенолари булмиш туман (шаҳар), шаҳарча (қишлоқ) вилоятнинг таркибий қисмлари, яъни ички бўлинмалари ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикасидаги вилоятлар ўз ҳудудининг ҳажми, аҳолисининг миқдори, жамоа ва давлат хўжаликларининг сони, ижтимоий-маданий муассасалари ва бошқалар бўйича турличадир. Хилма-хиллик табиий, чунки вилоят ўз маркази ва маъмурий раҳбарлик билан боғлиқ туман ва шаҳарларнинг оддий йиғиндисидагина иборат бўлмай, ўз ичига мавжуд иқтисодий ва маданий, марказий, табиий ингилишига асосланган маълум ҳудудий комплексини қамраб олади.

Шунинг учун вилоятларни ташкил этаётганда қандай бўлмасин уларнинг бир хил ҳудудий ўлчам, аҳолисининг сони ва ишлаб чиқариш маҳсулоти ҳажмини ҳисобга олишга ҳаракат килмай, маълум иқтисодий бўлимчалар чегарасини ҳам назарда тутган ҳолда аграр-

мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийла-
тириш белгилловчи қадамлардан бўлиб қолади;

— давлат олдида турган вазифаларни ҳал этишни
яхшилаш ва давр талабига мослаштириш мақсадида
марказий ва маҳаллий бошқарув идоралари тизимини
такомиллаштириш ишлари давом эттирилади;

— ижтимоий-иқтисодий ва давлат ҳаётидаги муно-
сабатларни янги шароитда тартибга солиб туриш мақ-
садида қатор норматив фармонлар ва ҳукумат қарор-
лари қабул этилди. Уларда эски ҳуқуқий қоидалар бе-
кор қилинди ва янгилари яратилди. Олий ижроия идо-
раларида юзга келган янги ҳуқуқий ҳужжатлар мулк-
чиликнинг турли шакллари, оборот солиғининг жорий
этилиши, бошқарув идоралари тизимидаги ўзгаришлар,
ички, ташқи ва мудофаа ишлари билан боғлиқ эди.
Уларнинг яратилиши ҳуқуқий давлатни шакллантириш-
даги жиддий қадамдир;

— мустақиллик шароитида ташқи сиёсатни асослаш
ва амалга ошириш, МДҲдаги ва бошқа давлатлар би-
лан ўзаро манфаатли алоқалар ва ҳамкорликни йўлга
қўйиш тadbирлари аниқланди;

— аҳолининг ночор табақалари (пензионерлар, сту-
дентлар) ва ўқитувчилар, кўп болали оилалар ва бош-
қаларни ҳамда давлат бюджетидан иш ҳақи олувчи фу-
қаролар (ўқитувчилар, врачлар, илмий ходимлар каби-
лар)ни ижтимоий жиҳатдан муҳофаза этиш бўйича
қатор қўшимча чоралар белгиланди.

Бу органлар фаолиятининг санаб ўтилган ва бошқа
йўналишлари Ўзбекистоннинг янги Конституциясида
қонунан мустаҳкамлаб қўйилганидек «давлат халқ про-
дасини ифода этиб, унинг манфаатларига хизмат қи-
лишини» кўрсатади.

VIII боб

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНING МАҲАЛЛИЙ ҲОКИМИЯТ ВАКИЛЛИК ОРГАНЛАРИ ТИЗИМИНИНГ ИЖТИМОИЙ- ИҚТИСОДИЙ ВА ТАШКИЛИЙ-ҲУДУДИЙ АСОСИ

1. Ўзбекистон Республикасининг маъмурий-ҳудудий тузумида вилоятнинг ўрни ва мавқеи

Ўзбекистон Республикасининг ҳозир амалда бўлган маъмурий-ҳудудий бўлиниши республиканинг ишлаб чиқариш кучлари ҳолатини, уларнинг жойлашиш характери, транспорт ва алоқа воситаларининг ривожланиши, жойларда бошқаришнинг ташкилий тузилишини у ёни бу даражада акс эттиради.

Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида қонуний мустақамланган маъмурий-ҳудудий тузилиши тизими ҳозирги пайтда асосий звенолар — вилоят, туман ва аҳоли пунктларидан иборат.

Республиканинг маъмурий-ҳудудий тизимида вилоят унинг юқори звеноси ҳисобланиб, йирик бўлинмаси сифатида алоҳида ўринни эгаллайди. Ҳудудий тизимнинг қолган звенолари бўлмиш туман (шаҳар), шаҳарча (қишлоқ) вилоятнинг таркибий қисмлари, яъни ички бўлинмалари ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикасидаги вилоятлар ўз ҳудудининг ҳажми, аҳолисининг миқдори, жамоа ва давлат хўжаликларининг сони, ижтимоий-маданий муассасалари ва бошқалар бўйича турличадир. Хилма-хиллик табиий, чунки вилоят ўз маркази ва маъмурий раҳбарлик билан боғлиқ туман ва шаҳарларнинг оддий йиғиндидангина иборат бўлмай, ўз ичига мавжуд иқтисодий ва маданий, марказий, табиий ингилишига асосланган маълум ҳудудий комплексини қамраб олади.

Шунинг учун вилоятларни ташкил этаётганда қандай бўлмасин уларнинг бир хил ҳудудий ўлчам, аҳолисининг сони ва ишлаб чиқариш маҳсулоти ҳажмини ҳисобга олишга ҳаракат қилмай, маълум иқтисодий бўлимчалар чегарасини ҳам назарда тутган ҳолда аграр-

саноат бирлашмалари шакланганлигига асосланиш, ҳудудларининг аслида мавжуд бўлган иқтисодий бутунлигини маъмурий чегаралар билан узиб қўймаслик керак.

Республика маъмурий-ҳудудий бўлинишидаги вилоят звеносининг ривожланиши ҳар доим ҳам силлиқ кўчавермаган, айрим камчиликларга дуч келинган жойлар ҳам мавжуд.

Бозор муносабатларига ўтиш шароитида демократиялаш, ошкоралик, халқ ҳокимияти ғояси республикалардаги маъмурий-ҳудудий қурилма соҳасининг барча комплексига тула даражада тадбиқ этилиши лозим. Ўзбекистоннинг ижтимоий, сиёсий, иқтисодий ва маънавий ҳаёти соҳасидаги зарур илғор ўзгаришлар ҳуқуқий давлат олиб борадиган ҳаракатдаги умумий йўлдагина муваффақиятли амалга ошиши мумкин. Бундай ҳаракат ўз навбатида республиканинг маъмурий-ҳудудий бўлиниши амалга оширилаётганда аҳолисининг жамоатчилик фикри ва ижтимоий адолат принципи ҳисобга олинмай ҳал этиб бўлмайди.

Қатъий айтиш мумкинки, кейинги пайтлардаги деярли барча низоли вазиятлар кўп ҳолларда демократик принциплардан четга чиқиш ёки уларнинг бузилиши оқибатида вужудга келмоқда.

Вилоятларни ташкил этиш, тугатиш, кичиклаштириш ёки бирлаштириш пайтларида уларнинг ҳудудини белгилашда бўлажак вилоят ҳўжалигининг мавжуд бўлган ва келажақдаги истиқболи йўналиши иложи борича табиий шароити билан мувофиқ келиши, кўпроқ иқтисодий самара олиш имкониятини бериши назарда тутилиши лозим. Бунда республикамиз вилоятлари ҳўжалиги, табиий шароити, биринчи навбатда, сув таъминоти, тупроқ ва иқлим шароитлари, ҳудудий орографиясига бутунча боғлиқдир.

Вилоят энг йирик маъмурий-ҳудудий бирлик ҳисобланиб, барқарор, турғун бўлиши керак, унинг ҳар қандай қайта тузилиши ёки тугатилиши, шунингдек, янги ташкил этилиши катта иқтисодий сарф-харажатлар, ҳўжалик, транспорт алоқаларининг бузилиши билан боғлиқдир.

Ана шундай нотўғри амалиёт натижасида фақат Жиззах вилоятининг Сирдарё вилояти билан бирлаштирилиши, кейин эса уларнинг яна қайта тикланиши дав-

латга 1 миллиард сўмга тушди¹. Бунга энди Ўзбекистон Республикаси таркибида Навоий вилоятининг қайта тикланишини ҳам қўшинг. Мана, яна давлатга миллиард сўмдан ортиқ зарар, бу маблағлар эса республиканинг келгусидаги хўжалик ва ижтимоий-маданий ривожланиши учун ниҳоятда зарур бўлур эди.

Ҳозирги замон вилояти мавжуд ҳудуднинг асосий катта қисми ҳисобланиб, ўзининг ихтисослаштирилган, ишлаб чиқариш ва ижтимоий инфраструктураси ва бошқарилишига эга бўлган мураккаб яхлит ҳудудий-хўжалик комплексини қамраб олган. Вилоят — ҳудудий бошқариш ва мамлакат хўжалигини ривожлантиришнинг йирик иқтисодий ячейкаси ҳисобланади ва муҳим ижтимоий вазифани бажаради: ижтимоий инфраструктура, нормал меҳнат қилиш, фаол дам олиш шароитларини ташкил этиш ва бошқалар орқали моддий ва маънавий эҳтиёжларни тўлароқ қаноатлантириш йўли билан аҳоли фаолиятига бирмунча қулай шароит яратди.

Шу билан бирга вилоят давлат ҳокимияти маҳаллий органлари тизимидаги юқори звено ҳисобланиб, ҳокимият ва республиканинг бошқариш олий органлари билан деярли барча алоқалар ана шу тизим орқали ўтиши сабабли улар муҳим ташкилий вазифани бажаради. Вилоятнинг бундай ҳолати шуни кўрсатадики, улар фақат қуйи Кенгашларга раҳбарлик қилибгина қолмай, балки умумдавлат ва маҳаллий манфаатлардан келиб чиқиб, уларни бирлаштиради ҳам. Яъни ҳудудий ресурслар билан боғлиқ янги ишлаб чиқариш корхоналарини жойлаштириш ёки амалдагиларини қайта қуриш соҳасидаги таклифларга фақат шу ерда дуч келиниши, йирик минтақа хўжалигини комплекс ривожлантириш масаласи айнан шу ерда ҳал этилиши сабабли вилоят ҳудудий ва соҳалар манфаатининг боғланиш жойи ҳисобланади.

Ҳудудий бошқариш, унинг илмий ва ижтимоий йўналтирилиши жиҳатларини кучайтириш зарурлигидаги вилоятнинг аҳамияти шундан яққол кўриниб турибди. 1938—1992 йиллар давомида республика харитасида еттига янги вилоят пайдо бўлди.

Ўзбекистондаги хўжаликнинг барча соҳалари учун ижтимоий-иқтисодий ривожланиш суръатлари анади

¹ Қаранг: А. Орлов. Вывеска ценой в миллиард. «Известия», 1990, 5 март.

кенгроқ истиқболни очиб беради. Шунинг учун Ўзбекистон Республикасида унинг вилоят сифатидаги маъмурий-ҳудудий бўлиниш тугалланган деган ҳулссани чиқариб бўлмайди.

Лекин бундай бўлиниш фақат чуқур илмий далиллар асосида мазкур ҳудуднинг мустақил иқтисодий ривожланишининг истиқболларини ҳисобга олган ҳолда амалга оширилиши керак. Чунки унинг (вилоятнинг) иқтисодиёти сув ҳўжалигини ривожлантиришда сув таъминоти ва ҳўжаликнинг келгусидаги ривожини ва шаклланишини белгилаб берадиган сув ресурсларидан фойдаланиш даражасига кўпроқ боғлиқдир.

Ўзбекистон Республикасида 1970 йил ўрталаригача бешта: Тошкент, Фарғона, Зарафшон, Қўйиамударё ва Сурхондарё иқтисодий райони мавжуд эди.

Тошкент иқтисодий районига 38,7 минг квадрат километр майдонни эгаллаган Тошкент ва Сирдарё вилоятлари кирган. Районга Қозоғистон Республикасининг Келес массиви ва Саригоч тумани, Тожикистон Республикасининг Уратепа ва Ленинобод туманларининг бир қисми, Қирғизистон Республикасининг Чирчиқ дарёси ва Чотқолнинг тепа қисми туташган.

Фарғона иқтисодий районига Андижон, Наманган ва Фарғона вилоятлари кирган. Районга Қирғизистон Республикасининг Ўш вилояти ва Тожикистон Республикасининг Ленинобод вилояти туташ. Ўзининг иқтисодий даражасига кўра Фарғона иқтисодий райони Ўзбекистоннинг энг ривожланган районлари сирасига тааллуқлидир. Бу ердаги аҳолининг зичлиги Республикадаги 1 квадрат километрга 23 киши ўрнига 150 кишига тўғри келади. Мазкур район республика ялпи маҳсулотининг 1/4 қисмидан кўпроғи ишлаб чиқарилган, пахта-нинг 1/3 қисмидан кўпроғи, пилланинг деярли 50 фоизи етиштирилган, 75 фоиз нефть маҳсулоти олинган.

Зарафшон иқтисодий районига Самарқанд, Бухоро ва Қашқадарё вилоятлари кирган. Унга Тожикистон Республикасининг Ленинобод вилоятининг бир қисми (Зарафшон дарёсининг юқори қисми) ва Туркменистон Республикасининг Чоржўй вилояти туташган. Район майдони 200,8 минг квадрат километр ёки Ўзбекистон Республикаси ҳудудининг 44,6 фоизини ташкил этиб, 2,7 миллион киши ёки Республиканинг 26 фоиз аҳолиси истиқомат қилади. У республикада пахта-нинг 23,8 фоизини, пилланинг 27,2 фоизини, дон маҳсулотининг 49,2

фонзини, саноат маҳсулотининг 18,8 фонзини ишлаб чиқаради, қорақўл қўйларининг эса 72 фонзи боқилади.

Қуйнамударё иқтисодий райониға Қорақалпоғистон Республикаси ва Хоразм вилояти киради. Унга Туркменистон Республикасининг Тошҳовуз гуруҳидаги туманлар туташган.

Сурхондарё иқтисодий райониға Сурхондарё вилоятининг бутун ҳудуди тўғри келади¹.

Келтирилган мисоллар шуни кўрсатадики, иқтисодий районлар ва маъмурий вилоятлар чегараларининг аниқ тўғри келиши қийин, вилоятларнинг бошқарилиши имконияти оғирлашгани сабабли аниқ раҳбарлик қилиш ҳам тўла таъминланмасди.

Эндиликда вилоятларнинг тузилиши, тугатилиши тегишли халқ депутатлари вилоят Кенгашларининг расмий илтимослари асосида Вазирлар Маҳкамасининг таклифига кўра Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан амалга оширилади.

Мазкур масала бўйича зарур ҳолларда тегишли вилоятларда умумхалқ сўрови ўтказилиши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси иқтисодиётида ўзгариш юз бериши, бунда ривожланаётган асосан маъмурий-ҳудудий ташкилотлар бўлса ҳам, диққат билан урганни талаб қилади. Давлат қурилишининг қонун ҳужжатлари ва амалиётида вилоятларни ташкил этиш ёки қайта тузишда назарда тутилган озми ёки кўпми бирон бир аниқ белгиланган аломат ёки мезон йўқ. Шунинг учун вилоятларни ташкил этиш тартибини ҳуқуқий тартибга солишда аниқлик киритиш талаб этилади. 1991 йил 20 ноябрда қабул қилинган «Ўзбекистон Республикасининг маъмурий-ҳудудий қурилиши масалаларини ҳал этиш тартиби тўғрисида»ги Қонунда ҳудудларнинг мезонлари, энг мақбул маълумотлар ўлчамлари, аҳолисининг сони, маҳсулот орографияси ҳисобга олинган ҳолдаги бошқариш объектларини, сув таъминоти, ҳудуднинг тупроқ ва иқлимий шароитлари хусусиятлари белгиланган «Ўзбекистон Республикаси вилоятларини ташкил этиш тартиби тўғрисида» деган бўлим кўзда тутилган мақсадга мувофиқдир. Афсуски, бу энг муҳим масала республика қонунида ўз аксини топмаган. Вилоятларни ташкил этиш мезонлари давлат қурилишида тупланган

¹ Бу далиллар «Экономическое районирование Узбекистана» китобининг (Т., «Фан», 1966) 94—213-бетларида тулиқ берилган.

тажрибалар ҳисобга олинган ҳолда транспорт ва алоқа тармоқлари ривожланишининг ҳозирги замон даражаси, иқтисодий характеристикаси, билим даражаси, тузилаётган вилоятнинг бошқариш аппаратлари тажрибаси ва бошқалар назарда тутилган ҳолда ишлаб чиқилиши лозим. Лекин улар ҳудудининг ўлчами, аҳолиси сони, ишлаб чиқариладиган маҳсулотларнинг ҳажми бир хил бўлишини таъминлашга ҳеч қачон ҳаракат қилмаслик керак. Шу билан бирга вилоятларнинг ҳудуди, аҳолисининг сони ва иқтисодий характеристикасидаги тафовут чексиз бўлишига ҳам йўл қўймаслик зарур.

Шунинг учун Ўзбекистон Республикасида маъмурий-ҳудудий қурилишда тўпланган тажрибани ҳисобга олган ҳолда вилоятлар ташкил этиш мезонини баҳолашда: республика вилоятлари аҳолисининг сони 1,2 миллион кишидан 3 миллион кишигача бўлиши; вилоят марказида йирик саноат шаҳри жойлашиши; 15—20 атрофида қишлоқ туманлари бўлиши кераклигига алоҳида эътибор бериш зарур, акс ҳолда давлат органлари вилоятга бўйсунувчи объектларга раҳбарлик қилишда қийинчиликларга дуч келинади. Туманларнинг табиий шароити ва иқтисодиёти бир-бирига мос ва мустаҳкам боғлиқ бўлиши керак. Шунингдек бошқа иқтисодий ва ижтимоий факторлар, масалан, жамоа ва давлат ҳужаликлари, мактаб, тиббий муассаса тармоқлари ва бошқалар ҳам ҳисобга олинishi лозим.

Республикаларда вилоятларга бўлиниш вужудга келганига 50 йилдан ошди. У ўзини оқлади ва фақат энди такомиллашиши зарур. Шунинг учун ҳудудий хўжалик комплексини бошқариш, янги иқтисодий шароитларга мувофиқлаштириш тизимини такомиллаштириш соҳасидаги фаолият, йирик хўжалик-сиёсий вазифаларни ўз ичига олади ва бутун хўжалик самарадорлигини оширишнинг муҳим воситаси ҳисобланади.

2. Туман ва шаҳар — республиканинг ҳудудий тузилишидаги алоҳида звенодир

Ўзбекистон Республикаси маъмурий-ҳудудий бўлиниши тизимида туманлар звеноси алоҳида ўринни эгаллайди. Давлат ҳокимияти ва бошқаришнинг туман органлари бир томондан вилоят ва республика органларини, иккинчи томондан халқ депутатлари қишлоқ, посёлка Кенгашлари, жамоа ва давлат хўжаликлари

ҳамда маҳаллий кенгашларга бўйсунувчи бошқа корхоналар билан боғловчи звено ҳисобланади. Бу маъмурий бирлик корхоналар, муассасалар ва сиёсий, ҳўжалик ва ижтимоий-маданий аҳамиятга молик ташкилотларни ўз ичига олади.

Туман маъмурий-ҳудудий бўлинишда асосий, муҳим звено ҳисобланади, шунинг учун ҳам унинг ташкил этилиши ёки тугатилиши кичиклаштирилади (тугатилади) туман, шаҳарлардаги туман Кенгашлари ва тегишли халқ депутатлари вилоят, Тошкент шаҳар Кенгаши илтимоси асосида Вазирлар Маҳкамаси таклифига кўра Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси, Қорақалпоғистон Республикасида эса шу республика Олий Кенгаши томонидан амалга оширилади.

Ўзбекистон Республикаси ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиши, янги табиий ресурслар ва аҳолининг кўпайишига асосан маъмурий-ҳудудий бўлиниш чегараси ўзгариб боради ва бундай ўзгариш биринчи навбатда қишлоқ туманлари звеноси кўпайиши ҳисобига бўлади. Далилларимизни исботлаш учун қуйидаги таққослашни келтириш мумкин. Агар 1967 йилда республикада 97 та қишлоқ туманлари мавжуд бўлса, 1990 йилда (1 мартгача) 149 тага етди, бошқача қилиб айтганда 52 тага кўпайди.

Янги иқтисодий алоқаларнинг вужудга келиши туман маъмурий-ҳудудий бўлинишнинг келгусида тақомиллаштирилишини қатъий суръатда талаб этади. Бу эса қишлоқ ҳўжалик ва саноат ишлаб чиқариши, саноат ва фуқаролар қурилиши, транспорт ва алоқа воеиталарини янада ривожлантириш зарур эканлигини англатади. Янги ерларни ўзлаштириш янги аҳоли пунктларининг вужудга келишига сабаб бўлади, яъни аҳолининг жойлашишига маълум ўзгартиришлар киритади, бу эса ўз навбатида янги ҳудудий-ҳўжалик комплексларининг шаклланишига олиб келади.

Туман ҳокимияти органлари фаолияти амалиёти, уларнинг маъмурий-ҳудудий тузилишини регламентга солувчи норматив актлар тавсифидан келиб чиқиб қуйидагиларни назарда тутиш мақсадга мувофиқдир:

— туманлар ташкил этишнинг асосий белгилари «Ўзбекистон Республикаси маъмурий-ҳудудий қурилиши масалаларини ҳал этиш тартиби тўғрисида»ги қонунда мустаҳкамланиши зарур;

тажрибалар ҳисобга олинган ҳолда транспорт ва алоқа тармоқлари ривожланишининг ҳозирги замон даражаси, иқтисодий характеристикаси, билим даражаси, тuzилаётган вилоятнинг бошқариш аппаратлари тажрибаси ва бошқалар назарда тутилган ҳолда ишлаб чиқилиши лозим. Лекин улар ҳудудининг ўлчами, аҳолиси сонини, ишлаб чиқариладиган маҳсулотларнинг ҳажми бир хил бўлишини таъминлашга ҳеч қачон ҳаракат қилмаслик керак. Шу билан бирга вилоятларнинг ҳудуди, аҳолисининг сони ва иқтисодий характеристикасидаги тафовут чексиз бўлишига ҳам йўл қўймаслик зарур.

Шунинг учун Ўзбекистон Республикасида маъмурий-ҳудудий қурилишда тупланган тажрибани ҳисобга олган ҳолда вилоятлар ташкил этиш мезонини баҳолашда: республика вилоятлари аҳолисининг сони 1,2 миллион кишидан 3 миллион кишигача бўлиши; вилоят марказида йирик sanoat шаҳри жойлашиши; 15—20 атрофида қишлоқ туманлари бўлиши кераклигига алоҳида эътибор бериш зарур, акс ҳолда давлат органлари вилоятга бўйсунувчи объектларга раҳбарлик қилишда қийинчиликларга дуч келинади. Туманларнинг табиий шароити ва иқтисодиёти бир-бирига мос ва мустақкам боғлиқ бўлиши керак. Шунингдек бошқа иқтисодий ва ижтимоий факторлар, масалан, жамоа ва давлат хўжаликлари, мактаб, тиббий муассаса тармоқлари ва бошқалар ҳам ҳисобга олинishi лозим.

Республикаларда вилоятларга бўлиниш вужудга келганига 50 йилдан ошди. У ўзини оқлади ва фақат энди такомиллашиши зарур. Шунинг учун ҳудудий хўжалик комплексини бошқариш, янги иқтисодий шароитларга мувофиқлаштириш тизимини такомиллаштириш соҳасидаги фаолият, йирик хўжалик-сиёсий вазифаларни ўз ичига олади ва бутун хўжалик самарадорлигини оширишнинг муҳим воситаси ҳисобланади.

2. Туман ва шаҳар — республиканинг ҳудудий тузилишидаги алоҳида звенодир

Ўзбекистон Республикаси маъмурий-ҳудудий бўлиниши тизимида туманлар звеноси алоҳида ўринни эгаллайди. Давлат ҳокимияти ва бошқаришнинг туман органлари бир томондан вилоят ва республика органларини, иккинчи томондан халқ депутатлари қишлоқ, посёлка Кенгашлари, жамоа ва давлат хўжаликлари

ҳамда маҳаллий кенгашларга бўйсунувчи бошқа корхоналар билан боғловчи звено ҳисобланади. Бу маъмурий бирлик корхоналар, муассасалар ва сиёсий, хўжалик ва ижтимоий-маданий аҳамиятга молик ташкилотларни ўз ичига олади.

Туман маъмурий-ҳудудий бўлинишда асосий, муҳим звено ҳисобланади, шунинг учун ҳам унинг ташкил этилиши ёки тугатилиши кичиклаштирилаётган (тугатилаётган) туман, шаҳарлардаги туман Кенгашлари ва тегишли халқ депутатлари вилоят, Тошкент шаҳар Кенгаши илтимоси асосида Вазирлар Маҳкамаси таклифига кўра Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси, Қорақалпоғистон Республикасида эса шу республика Олий Кенгаши томонидан амалга оширилади.

Ўзбекистон Республикаси ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиши, янги табиий ресурслар ва аҳолининг кўпайишига асосан маъмурий-ҳудудий бўлиниш чегараси ўзгариб боради ва бундай ўзгариш биринчи навбатда қишлоқ туманлари звеноси кўпайиши ҳисобига бўлади. Далилларимизни исботлаш учун қуйидаги таққослашни келтириш мумкин. Агар 1967 йилда республикада 97 та қишлоқ туманлари мавжуд бўлса, 1990 йилда (1 мартгача) 149 тага етди, бошқача қилиб айтганда 52 тага кўпайди.

Янги иқтисодий алоқаларнинг вужудга келиши туман маъмурий-ҳудудий бўлинишнинг келгусида тақомиллаштирилишини қатъий суръатда талаб этади. Бу эса қишлоқ хўжалик ва саноат ишлаб чиқариши, саноат ва фуқаролар қурилиши, транспорт ва алоқа воеиталарини янада ривожлантириш зарур эканлигини англатади. Янги ерларни ўзлаштириш янги аҳоли пунктларининг вужудга келишига сабаб бўлади, яъни аҳолининг жойлашишига маълум ўзгартиришлар киритади, бу эса ўз навбатида янги ҳудудий-хўжалик комплексларининг шаклланишига олиб келади.

Туман ҳокимияти органлари фаолияти амалиёти, уларнинг маъмурий-ҳудудий тузилишини регламентга солувчи норматив актлар тавсифидан келиб чиқиб қуйидагиларни назарда тутиш мақсадга мувофиқдир:

— туманлар ташкил этишнинг асосий белгилари «Ўзбекистон Республикаси маъмурий-ҳудудий қурилиши масалаларини ҳал этиш тартиби тўғрисида»ги қонунда мустаҳкамланиши зарур;

тажрибалар ҳисобга олинган ҳолда транспорт ва алоқа тармоқлари ривожланишининг ҳозирги замон даражаси, иқтисодий характеристикаси, билим даражаси, тузилётган вилоятнинг бошқариш аппаратлари тажрибаси ва бошқалар назарда тутилган ҳолда ишлаб чиқиши лозим. Лекин улар ҳудудининг ўлчами, аҳолиси сони, ишлаб чиқариладиган маҳсулотларнинг ҳажми бир хил бўлишини таъминлашга ҳеч қачон ҳаракат қилмаслик керак. Шу билан бирга вилоятларнинг ҳудуди, аҳолисининг сони ва иқтисодий характеристикасидаги тафовут чексиз бўлишига ҳам йўл қўймаслик зарур.

Шунинг учун Ўзбекистон Республикасида маъмурий-ҳудудий қурилишда тупланган тажрибани ҳисобга олган ҳолда вилоятлар ташкил этиш мезонини баҳолашда: республика вилоятлари аҳолисининг сони 1,2 миллион кишидан 3 миллион кишигача бўлиши; вилоят марказида йирик саноат шаҳри жойлашиши; 15—20 атрофида қишлоқ туманлари бўлиши кераклигига алоҳида эътибор бериш зарур, акс ҳолда давлат органлари вилоятга бўйсунувчи объектларга раҳбарлик қилишда қийинчиликларга дуч келинади. Туманларнинг табиий шароити ва иқтисодийети бир-бирига мос ва мустақкам боғлиқ бўлиши керак. Шунингдек бошқа иқтисодий ва ижтимоий факторлар, масалан, жамоа ва давлат хўжаликлари, мактаб, тиббий муассаса тармоқлари ва бошқалар ҳам ҳисобга олинishi лозим.

Республикаларда вилоятларга бўлиниш вужудга келганига 50 йилдан ошди. У ўзини оқлади ва фақат энди такомиллашиши зарур. Шунинг учун ҳудудий хўжалик комплексини бошқариш, янги иқтисодий шароитларга мувофиқлаштириш тизимини такомиллаштириш соҳасидаги фаолият, йирик хўжалик-сиёсий вазифаларни ўз ичига олади ва бутун хўжалик самарадорлигини оширишнинг муҳим воситаси ҳисобланади.

2. Туман ва шаҳар — республиканинг ҳудудий тузилишидаги алоҳида звенодир

Ўзбекистон Республикаси маъмурий-ҳудудий бўлиниши тизимида туманлар звеноси алоҳида ўринни эгаллайди. Давлат ҳокимияти ва бошқаришнинг туман органлари бир томондан вилоят ва республика органларини, иккинчи томондан халқ депутатлари қишлоқ, посёлка Кенгашлари, жамоа ва давлат хўжаликлари

ҳамда маҳаллий кенгашларга бўйсунувчи бошқа корхоналар билан боғловчи звено ҳисобланади. Бу маъмурий бирлик корхоналар, муассасалар ва сиёсий, ҳўжалик ва ижтимоий-маданий аҳамиятга молик ташкилотларни ўз ичига олади.

Туман маъмурий-ҳудудий бўлинишда асосий, муҳим звено ҳисобланади, шунинг учун ҳам унинг ташкил этилиши ёки тугатилиши кичиклаштирилаётган (тугатилаётган) туман, шаҳарлардаги туман Кенгашлари ва тегишли халқ депутатлари вилоят, Тошкент шаҳар Кенгаши илтимоси асосида Вазирлар Маҳкамаси таклифига кўра Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси, Қорақалпоғистон Республикасида эса шу республика Олий Кенгаши томонидан амалга оширилади.

Ўзбекистон Республикаси ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиши, янги табиий ресурслар ва аҳолининг кўпайишига асосан маъмурий-ҳудудий бўлиниш чегараси ўзгариб боради ва бундай ўзгариш биринчи навбатда қишлоқ туманлари звеноси кўпайиши ҳисобига бўлади. Далилларимизни исботлаш учун қуйидаги таққослашни келтириш мумкин. Агар 1967 йилда республикада 97 та қишлоқ туманлари мавжуд бўлса, 1990 йилда (1 мартгача) 149 тага етди, бошқача қилиб айтганда 52 тага кўпайди.

Янги иқтисодий алоқаларнинг вужудга келиши туман маъмурий-ҳудудий бўлинишнинг келгусида тақомиллаштирилишини қатъий суръатда талаб этади. Бу эса қишлоқ ҳўжалик ва саноат ишлаб чиқариши, саноат ва фуқаролар қурилиши, транспорт ва алоқа воеиталарини янада ривожлантириш зарур эканлигини англатади. Янги ерларни ўзлаштириш янги аҳоли пунктларининг вужудга келишига сабаб бўлади, яъни аҳолининг жойлашишига маълум ўзгартиришлар киритади, бу эса ўз навбатида янги ҳудудий-ҳўжалик комплексларининг шаклланишига олиб келади.

Туман ҳокимияти органлари фаолияти амалиёти, уларнинг маъмурий-ҳудудий тузилишини регламентга солувчи норматив актлар тавсифидан келиб чиқиб қуйидагиларни назарда тутиш мақсадга мувофиқдир:

— туманлар ташкил этишнинг асосий белгилари «Ўзбекистон Республикаси маъмурий-ҳудудий қурилиши масалаларини ҳал этиш тартиби тўғрисида»ги қонунда мустаҳкамланиши зарур;

— туманларни ташкил этиш, кичиклаштириш ёки бирлаштиришда аввал мавжуд бўлган туман маъмурий-ҳудудий бирликлар чегараларида ягона сув тармоқлари, саноат корхоналари, ташкилот, хўжалик ва маъмурий марказ, транспорт ва алоқага эга бўлган хўжалик комплекси, шунингдек мазкур маъмурий туманга иқтисодий мойилликка эга маълум аҳоли пункти гуруҳи пайдо бўлишини ҳисобга олиш ҳолатини қонун билан мустаҳкамлаш лозим. Маъмурий-ҳудудий қайта ташкил этилишини шундай қилишни зарурат ва иқтисодий томондан ўзини қопласагина ўтказиш мақсадга мувофиқдир;

— туманни ташкил этаётганда туманларни ташкил этиш факторлари бўлган: ташкилотлар, корхоналар, хўжалик ва ижтимоий-маданий аҳамиятга молик муассасалар тармоқлари; унинг ҳудудида жойлашган жамоа ва давлат хўжаликларининг мавжудлиги; йул, транспорт ва алоқа воситалари билан таъминланганлиги; ҳам соҳалар, ҳам халқ депутатлари туман Кенгашилари бўйича ташкил этилаётган аппаратларни бошқариш тажрибасига эга эканлиги; янги ташкил этилган туман ҳудудидаги аҳолига ижтимоий-маданий томондан хизмат қилишга тайёрлик даражаси; қишлоқ хўжалик ва саноат ишлаб чиқариш ўртасидаги алоқа ва бошқалар ҳисобга олинishi керак.

Республикадаги маъмурий-ҳудудий бўлинишни ривожлантириш тажрибасини таҳлил қилишнинг таққослаш маълумотларидан қуйидаги хулосани чиқариш мумкин:

— янги ташкил этилаётган туман маркази аҳолисининг асосий аграр-саноат пунктларидан бири;

— ҳудуди ўрта ҳисобда 1.5—4 минг квадрат километр атрофида;

— аҳолиси 60—110 минг киши бўлиши;

— ҳудудида ўрта ҳисобда 6—11 қишлоқ Кенгаши фаолият кўрсатиши;

— жамоа ва давлат хўжаликлари 12—20 тадан ошмаслиги керак.

Янги туман ташкил этилаётганда, шунингдек, мактаблар, мактабгача болалар ва тиббиёт муассасалари, клублар, кутубхоналар, маҳаллий, вилоят ва республикага итоат этувчи саноат, транспорт ва қурилиш корхоналари сони, бошқариш аппаратини вужудга келтириш учун бюджет ва маблағнинг ҳажми ҳам ҳисобга олинishi зарур.

Шундай қилиб республикада маъмурий-ҳудудий бўлиниш звеноларидан бири ҳисобланган туман ҳудудий томондан ижтимоий-иқтисодий ва маданий-сиёсий бирлик комплексини ўзида қамраб олиши лозим.

Энг муҳим иқтисодий ва ҳўжалик муаммоларидан бири — ишлаб чиқариш ва жойлаштиришнинг бирмунча мақсадга мувофиқ ҳудудий тузилишини ташкил этиш муаммосидир. Унинг амалга оширилиши кам ривожланган туманларнинг ривожланишини тезлаштириш йўналиши бўйича ҳам, саноати ривожланиши учун бирмунча қулай шароитга эга бўлган кичик ва ўртача шаҳарларнинг ривожланишини тезлаштириш йўналиши бўйича ҳам ёрдам беради.

Шаҳарларнинг ортиб бораётган мавқеи ва урбанизация жараёни ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш ва ижтимоий муносабатлар шаклларини ривожлантиришнинг асосий принципларига мувофиқ бу жараёнларни иқтисодий томондан асосланган, мақсадга мувофиқ тарзда бошқаришнинг алоҳида актуал вазифаларини келтириб чиқаради. Жойлаштиришнинг ягона тизими йирик, ўртача ва кичик шаҳарларда саноат ва хизмат кўрсатиш соҳасини бирмунча рационал жойлаштириш асосида уларнинг ривожланишида тўғри муносабатни таъминлаши, аҳолининг бандлигига анча таъсир кўрсатиши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси шаҳарлари республика (Тошкент шаҳри), вилоят, республика (Қорақалпоғистон Республикаси шаҳарлари) ва туманга бўйсунувчи шаҳарларга бўлинади.

Республикага бўйсунувчи шаҳарлар тоифасига йирик иқтисодий, маданий ва 500 минг кишидан ортиқ аҳолига эга маъмурий марказ бўлган шаҳарларни киритиш мумкин.

Шаҳарларни республикага бўйсунувчи тоифасига тегишли халқ депутатлари шаҳар ва вилоят Кенгашлари илтимосига асосан Вазирлар Маҳкамасининг таклифига кўра Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан киритилади.

Ўзбекистондаги шаҳарларнинг кўпчилиги — кичик шаҳарлар ҳисобланади. Кейинги йилларда республикада шаҳарлар ташкил этилишининг мисли кўрилмаган жадал сурати рўй берди. Фақат 1970—1981 йиллар давомидагина Ўзбекистонда шаҳарлар сони 42 тадан 102 тага, яъни икки баравардан ортиқ кўпайди, шуниси ҳам

— туманларни ташкил этиш, кичиклаштириш ёки бирлаштиришда аввал мавжуд бўлган туман маъмурий-ҳудудий бирликлар чегараларида ягона сув тармоқлари, саноат корхоналари, ташкилот, ҳўжалик ва маъмурий марказ, транспорт ва алоқага эга бўлган ҳўжалик комплекси, шунингдек мазкур маъмурий туманга иқтисодий мойилликка эга маълум аҳоли пункти гуруҳи пайдо бўлишини ҳисобга олиш ҳолатини қонун билан мустаҳкамлаш лозим. Маъмурий-ҳудудий қайта ташкил этилишини шундай қилишни зарурат ва иқтисодий томондан ўзини қопласагина ўтказиш мақсадга мувофиқдир;

— туманни ташкил этаётганда туманларни ташкил этиш факторлари бўлган: ташкилотлар, корхоналар, ҳўжалик ва ижтимоий-маданий аҳамиятга молик муассасалар тармоқлари; унинг ҳудудида жойлашган жамоа ва давлат ҳўжаликларининг мавжудлиги; йўл, транспорт ва алоқа воситалари билан таъминланганлиги; ҳам соҳалар, ҳам халқ депутатлари туман Кенгашилари бўйича ташкил этилаётган аппаратларни бошқариш тажрибасига эга эканлиги; янги ташкил этилган туман ҳудудидаги аҳолига ижтимоий-маданий томондан хизмат қилишга тайёрлик даражаси; қишлоқ ҳўжалик ва саноат ишлаб чиқариш ўртасидаги алоқа ва бошқалар ҳисобга олинishi керак.

Республикадаги маъмурий-ҳудудий бўлинишни ривожлантириш тажрибасини таҳлил қилишнинг таққослаш маълумотларидан қуйидаги хулосани чиқариш мумкин:

— янги ташкил этилаётган туман маркази аҳолисининг асосий аграр-саноат пунктларидан бири;

— ҳудуди ўрта ҳисобда 1.5—4 минг квадрат километр атрофида;

— аҳолиси 60—110 минг киши бўлиши;

— ҳудудида ўрта ҳисобда 6—11 қишлоқ Кенгаши фаолият кўрсатиши;

— жамоа ва давлат ҳўжаликлари 12—20 тадан ошмаслиги керак.

Янги туман ташкил этилаётганда, шунингдек, мактаблар, мактабгача болалар ва гиббиёт муассасалари, клублар, кутубхоналар, маҳаллий, вилоят ва республикага итоат этувчи саноат, транспорт ва қурилиш корхоналари сони, бошқариш аппаратини вужудга келтириш учун бюджет ва маблағнинг ҳажми ҳам ҳисобга олинishi зарур.

Шундай қилиб республикада маъмурий-ҳудудий бўлиниш звеноларидан бири ҳисобланган туман ҳудудий томондан ижтимоий-иқтисодий ва маданий-сиёсий бирлик комплексини ўзида қамраб олиши лозим.

Энг муҳим иқтисодий ва ҳўжалик муаммоларидан бири — ишлаб чиқариш ва жойлаштиришнинг бирмунча мақсадга мувофиқ ҳудудий тузилишини ташкил этиш муаммосидир. Унинг амалга оширилиши кам ривожланган туманларнинг ривожланишини тезлаштириш йўналиши бўйича ҳам, саноати ривожланиши учун бирмунча қулай шароитга эга бўлган кичик ва ўртача шаҳарларнинг ривожланишини тезлаштириш йўналиши бўйича ҳам ёрдам беради.

Шаҳарларнинг ортиб бораётган мавқеи ва урбанизация жараёни ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш ва ижтимоий муносабатлар шаклларини ривожлантиришнинг асосий принципларига мувофиқ бу жараёнларни иқтисодий томондан асосланган, мақсадга мувофиқ тарзда бошқаришнинг алоҳида актуал вазифаларини келтириб чиқаради. Жойлаштиришнинг ягона тизими йирик, ўртача ва кичик шаҳарларда саноат ва хизмат кўрсатиш соҳасини бирмунча рационал жойлаштириш асосида уларнинг ривожланишида тўғри муносабатни таъминлаш, аҳолининг бандлигига анча таъсир кўрсатиши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси шаҳарлари республика (Тошкент шаҳри), вилоят, республика (Қорақалпоғистон Республикаси шаҳарлари) ва туманга бўйсунувчи шаҳарларга бўлинади.

Республикага бўйсунувчи шаҳарлар тоифасига йирик иқтисодий, маданий ва 500 минг кишидан ортиқ аҳолига эга маъмурий марказ бўлган шаҳарларни киритиш мумкин.

Шаҳарларни республикага бўйсунувчи тоифасига тегишли халқ депутатлари шаҳар ва вилоят Кенгашлари илтимосига асосан Вазирлар Маҳкамасининг таклифига кура Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан киритилади.

Ўзбекистондаги шаҳарларнинг кўпчилиги — кичик шаҳарлар ҳисобланади. Кейинги йилларда республикада шундай шаҳарлар ташкил этилишининг мисли кўрилмаган жадал сурати рўй берди. Фақат 1970—1981 йиллар давомидагина Ўзбекистонда шаҳарлар сони 42 тадан 102 тага, яъни икки баравардан ортиқ кўпайди, шуниси ҳам

борки, бу даврда бутун Совет тузуми йилларида сира кўрилмаган миқдорда кўп шаҳар бунёд қилинди. Бошқача қилиб айтганда, 90 та шаҳарнинг 63 таси афсин шу давр ичида ташкил топди. Шунингдек шаҳар кўри-нишидаги посёлкалар тармоғи ҳам кенгайиб, 82 тадан 92 тага етди. Қўйидаги далил Ўзбекистонда шаҳарлар бунёд этилиши жараёнини кўриб чиқишда фикримизни бирмунча ойдинлаштиради, яъни агар 1970—1981 йилларде ҳар йили собиқ СССРда 14—15 та янги шаҳар пайдо бўлган бўлса, улардан 5—6 таси республикамиз улушига тўғри келади.

Шаҳарлар ташкил этилиши мезони бир-бирига алоқадор факторлардан вужудга келади. Бунда:

— саноатнинг ривожланиши шаҳар бунёд этилишининг асосий фактори бўлиши;

— бунёд этилган шаҳар туташган ҳудуд аҳолиси кўпайишининг доимий манбаи бўлиб хизмат қилиши;

— шаҳарга туташ туман ва туманлар қишлоқ хўжалиги шаҳар аҳолисини мева-сабзавот, озиқ-овқат билан, саноатни эса хомашё билан таъминлаши;

— ўз навбатида шаҳар ўзига туташ туманларнинг қишлоқ хўжалик ташкилотларига ташкилий ва техник ёрдам кўрсатиши;

— шаҳар ўз аҳолисининг ҳам, унга туташ қишлоқлар аҳолисининг ҳам эҳтиёжини таъминлай оладиган маданий-маиший объектлар жамланадиган, шаҳарга қўшни қишлоқ тумани ҳудуди эса шаҳарликларнинг ҳордиқ чиқаришига хизмат қиладиган жой бўлиши назарда тутилиши керак.

Буларнинг ҳаммаси хўжаликка мойил марказ сифатида ўзига тортадиган хоҳ кичик, хоҳ ўртача шаҳар бўлсин, атрофида у ва унга ёндош қишлоқлар ўртасидаги алоқани мустақамловчи ўзига хос ҳудудий-ишлаб чиқариш ва ижтимоий-иқтисодий комплекс пайдо бўлишига олиб келади.

Ўзбекистон Республикасидаги кичик шаҳарларнинг комплекс ривожланиши қатор ижтимоий-иқтисодий муаммоларнинг ҳал этилиши билан боғлиқдир. Булар: ишлаб чиқарувчи кучларни бирмунча режали асосда жойлаштириш; катта шаҳарлардагидек аҳолининг ҳаддан ташқари зичлигининг олдини олиш; республика туманлари иқтисодий ривожланиши даражасини келгусида тенглаштириш; қишлоқ аҳолисини хўжаликнинг индустрия соҳалари ва хизмат кўрсатиш туманларига тўлароқ

жалб этиш; кичик шаҳарларнинг ижтимоий-иқтисодий потенциалини республиканинг қўйи иқтисодий ва маъмурий туманлар маъмурий-хўжалик марказлари сифатида кўтариш ва бошқалардир.

Ўз йўналишини асосий хўжалик натижаларга кўрсатиш билан мақсадли-режали тизим ёндошиши Ўзбекистоннинг ишлаб чиқариш кучлари комплексидаги кичик шаҳарларни ривожлантиришни режалаштиришнинг асосий услуби бўлиши керак. Тўғри, кичик шаҳарлар, шаҳар кўринишидаги кичик аҳоли яшаш пунктларини индустриалаштириш — уларни ижтимоий-иқтисодий фаоллаштиришдаги ягона йўл эмас. Кўпинча улар қишлоқ хўжалик туманлари вазифасини бажаради. Қишлоқ туманлари билан мустаҳкам алоқа қилишлари туфайли улар Ўзбекистон Республикаси аграр сиёсатини мунтазам ҳаётга тадбиқ этишда фаол қатнашишга қаратилган. Бу ерларда агросаноат бирлашмалари ташкил этилади. Бу эса «қишлоқ марказлари» обрўсини, уларнинг қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ишлаб чиқаришини бошқаришдаги ролини оширади.

Шаҳарларнинг кейинги тоифаси — вилоятга бўйсунувчи шаҳарлардир. Улар туманлар мавқеига тенглашади. Бундай шаҳарлар Республикада 50 та ёки 1967 йилга нисбатан 23 та кўпдир. Бундай кўпайиш саноат ишлаб чиқаришининг тез суратлар билан ривожланиши, кўпинча ўртача шаҳарлардаги аҳолининг жамланиши билан изоҳланади. Вилоятга бўйсунувчи шаҳарларнинг туманлар статусига тенглаштирилишининг мақсадга мувофиқлигини исботлади. Вилоят, республикага (Қорақалпоғистон Республикаси шаҳарлари) бўйсунувчи шаҳарлар тоифасига аҳолиси сони 30 минг кишидан кам бўлмаган, иқтисодий ва маданий марказ ҳисобланган, муҳим саноат аҳамиятига молик шаҳарларни киритиш мумкин.

Шаҳарларни вилоятга бўйсунувчи шаҳарлар тоифасига киритиш ёки уларни янгитдан ташкил этиш тегишли халқ депутатлари шаҳар, туман ва вилоят Кенгашлари илтимосига асосан Вазирлар Маҳкамаси таклифига кўра Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан амалга оширилади.

Шаҳарларни республикага бўйсунувчи шаҳарлар тоифасига (Қорақалпоғистон Республикасида) киритиш Қорақалпоғистон Республикаси Олий Кенгаши томонидан амалга оширилади.

Туманга бўйсунувчи шаҳарлар тоифасига камида 7 минг аҳолини ташкил этувчи ва умумий аҳолиси онла аъзоларининг камида учдан икки қисмини ишчи ва хизматчилар ташкил этадиган, саноат корхоналари, коммунал хўжалик, давлат турар-жой фондига, ижтимоий-маданий муассасалар, савдо, умумий овқатланиш ва хизмат кўрсатиш корхоналарига эга бўлган шаҳар кўринишидаги посёлкалар ва бошқа аҳоли пунктларини киритиш мумкин. Албатта, бунда аҳоли пунктининг маъмурий мавқеи ва унинг келажакдаги ривожланиш истиқболлари эътиборга олинishi керак.

Шаҳар кўринишидаги посёлкалар ва бошқа аҳоли яшайдиган пунктларини туманга бўйсунувчи шаҳарлар тоифасига киритиш, уларни ташкил этиш тегишли халқ депутатлари посёлка, қишлоқ, туман ва вилоят Кенгашларининг илтимоси асосида Вазирлар Маҳкамасининг таклифига кўра Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси, Қорақалпоғистон Республикасида эса Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси Раёсати томонидан амалга оширилади.

IX боб

ДАВЛАТ ҲОКИМИЯТИНИНГ МАҲАЛЛИЙ БОШҚАРУВ ВА ЎЗИНИ ЎЗИ БОШҚАРИШ ОРГАНЛАРИ

1. Маҳаллий ўзини ўзи бошқариш тушунчаси

Ўзбекистон Республикаси маҳаллий (ҳудудий) ўзини ўзи бошқариш — фуқароларнинг ўз ташкилотлари бўлиб, улар фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини амалга ошириши, маҳаллий аҳамиятга молик барча масалаларни аҳолининг манфаатларига мувофиқ қонунлар ҳамда тегишли моддий ва молиявий база асосида бевосита ёки ўзлари сайлаб қўядиган идоралар орқали ҳал қилиш мақсадида тузилади.

Ижтимоий турмушни демократиялаш, ўзини ўзи бошқариш, ўзини ўзи тартибга солиш ва ўзини ўзи ташкил этиш принципларига ўтиш ғоят мураккаб ижтимоий-иқтисодий жараён бўлиб, у сиёсий, иқтисодий ва маънавий соҳаларда ижтимоий механизмларни ишлаб чиқишнинг талаб этади. Бу механизм бир вақтнинг ўзида меҳнаткашларнинг ўз ишлаб чиқаришларини бошқаришдаги етакчилик ролини ва меҳнаткашлар ўзлари умумхалқ манфаатларининг группавий интилишларидан устунлигини таъминлаш керак.

Шу тариқа сиёсий тизимни ривожлантириш асосий қонунининг мазмуни икки тенденциянинг ўзаро ҳамжиҳатлигига: барча бўғинларда амал қилишининг самардорлигини оширишга ва омманинг бошқарувдаги иштирокини кенгайтиришга боғлиқдир. Биринчи тенденция бошқарувнинг илмий асосланганлигини, сиёсий турмуш маданияти даражасини оширишда, аппаратни такомиллаштиришда, давлат ва ижтимоий турмушнинг ҳуқуқий негизларини мустаҳкамлашда ўз ифодасини топади. Иккинчи тенденция барча ҳокимият ваколат органларининг ҳуқуқларини кенгайтириш ва реал ролини оширишда, жамоат ташкилотлари, халқ назоратини активлаштиришда, ошкораликни, танқидни кенгайтиришда, жамоатчилик фикри ролини оширишда, оммани ак-

Туманга бўйсунувчи шаҳарлар тоифасига камида 7 минг аҳолини ташкил этувчи ва умумий аҳолиси оила аъзоларининг камида учдан икки қисмини ишчи ва хизматчилар ташкил этадиган, саноат корхоналари, коммунал хўжалик, давлат турар-жой фондига, ижтимоий-маданий муассасалар, савдо, умумий овқатланиш ва хизмат кўрсатиш корхоналарига эга бўлган шаҳар кўринишидаги посёлкалар ва бошқа аҳоли пунктларини киритиш мумкин. Албатта, бунда аҳоли пунктининг маъмурий мавқеи ва унинг келажакдаги ривожланиш истиқболлари эътиборга олиниши керак.

Шаҳар кўринишидаги посёлкалар ва бошқа аҳоли яшайдиган пунктларини туманга бўйсунувчи шаҳарлар тоифасига киритиш, уларни ташкил этиш тегишли халқ депутатлари посёлка, қишлоқ, туман ва вилоят Кенгашларининг илтимоси асосида Вазирлар Маҳкамасининг таклифига кўра Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси, Қорақалпоғистон Республикасида эса Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси Раёсати томонидан амалга оширилади.

IX боб

ДАВЛАТ ҲОКИМИЯТИНИНГ МАҲАЛЛИЙ БОШҚАРУВ ВА ЎЗИНИ ЎЗИ БОШҚАРИШ ОРГАНЛАРИ

1. Маҳаллий ўзини ўзи бошқариш тушунчаси

Ўзбекистон Республикаси маҳаллий (ҳудудий) ўзини ўзи бошқариш — фуқароларнинг ўз ташкилотлари бўлиб, улар фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини амалга ошириши, маҳаллий аҳамиятга молик барча масалаларни аҳолининг манфаатларига мувофиқ қонунлар ҳамда тегишли моддий ва молниявий база асосида бевосита ёки ўзлари сайлаб кўядиган идоралар орқали ҳал қилиш мақсадида тузилади.

Ижтимоий турмушни демократиялаш, ўзини ўзи бошқариш, ўзини ўзи тартибга солиш ва ўзини ўзи ташкил этиш принципларига ўтиш фоят мураккаб ижтимоий-иқтисодий жараён бўлиб, у сиёсий, иқтисодий ва маънавий соҳаларда ижтимоий механизмларни ишлаб чиқишнинг талаб этади. Бу механизм бир вақтнинг ўзида меҳнаткашларнинг ўз ишлаб чиқаришларини бошқаришдаги етакчилик ролини ва меҳнаткашлар ўзлари умумхалқ манфаатларининг группавий интилишларидан устунлигини таъминлаш керак.

Шу тариқа сиёсий тизимни ривожлантириш асосий қонунининг мазмуни икки тенденциянинг ўзаро ҳамжиҳатлигига: барча бўғинларда амал қилишнинг самардорлигини оширишга ва омманинг бошқарувдаги иштирокини кенгайтиришга боғлиқдир. Биринчи тенденция бошқарувнинг илмий асосланганлигини, сиёсий турмуш маданияти даражасини оширишда, аппаратни такомиллаштиришда, давлат ва ижтимоий турмушнинг ҳуқуқий негизларини мустаҳкамлашда ўз ифодасини топади. Иккинчи тенденция барча ҳокимият ваколат органларининг ҳуқуқларини кенгайтириш ва реал ролини оширишда, жамоат ташкилотлари, халқ назоратини активлаштиришда, ошкораликни, танқидни кенгайтиришда, жамоатчилик фикри ролини оширишда, оммани ак-

тивлаштиришнинг барча ижтимоий-сиёсий шаклларини такомиллаштиришда акс этади.

Бутун республика миқёсидаги ўзини ўзи бошқариш тизими, яъни давлат ва жамоат ташкилотлари тизимлари орқали амалга ошириладики, бу бошқарувда меҳнаткашлар оммасининг кенг иштирокини таъминлайди. Шу тариқа халқнинг ўзини ўзи ижтимоий бошқаруви бу ҳар бир шахснинг давлатчилик доирасидаги ижтимоий аҳамиятга молик фаолиятининг самарадорлиги ва оқилоналигини ошириш мақсадида қарорлар, Низомлар ишлаб чиқиш ва қабул этиш, уларнинг бажарилишини таъминлаш ва назорат қилиш юзасидан коллектив, эркин, ижодий фаолиятдир¹.

Маҳаллий ўзини ўзи бошқариш тизими эса, яъни:

Маҳаллий ўзини ўзи бошқариш тизими — халқ депутатлари маҳаллий Кенгашларини, ҳудуднинг ижтимоий ўзини ўзи бошқариш идораларини (мавзеларнинг кенгашлари ва қўмиталарини, маҳалла, уй комитетларини ва бошқа идораларни), шунингдек бевосита демократиянинг турли шаклларини (маҳаллий халқ овоз беришлари (референдумлар)ни, фуқароларнинг йиғинлишлари, йиғинларини ва бошқаларни) ўз ичига олади.

Маҳаллий ўзини ўзи бошқариш Ўзбекистон Республикаси қонунларига мувофиқ белгилаб қўйиладиган ва ўзгартириладиган маъмурий-ҳудудий бирлик доирасида амалга оширилади.

Халқ депутатлари маҳаллий Кенгашлари Ўзбекистон Республикасида маҳаллий ўзини ўзи бошқаришнинг асосий бўғини бўлиб, у тегишли ҳудудда ижтимоий ўзини ўзи бошқариш ҳудудий идораларининг ўзаро келишиб фаолият кўрсатишини таъминлайди.

Халқ депутатлари маҳаллий Кенгашлари ва ижтимоий ўзини ўзи бошқариш ҳудудий идоралари аҳоли манфаатлари йўлида ўз ҳуқуқларини янада самарали амалга ошириш, ижтимоий-иқтисодий масалаларни ҳар томонлама ҳал этиш мақсадида уюшмаларга бирлашишлари мумкин.

2. Халқ депутатлари маҳаллий Кенгашлари

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 99-моддасида таъкидланишича, вилоятлар, туманлар ва

¹ Очиллов Ш. Ижтимоий ўзини ўзи бошқариш: Тажриба ва муаммолар. Т.: Ўзбекистон, 1990, 3—4-бетлар.

шаҳарларда (туманга бўйсунадиган шаҳарлардан, шунингдек шаҳар таркибига кирувчи туманлардан ташқари) ҳокимлар бошчилик қиладиган халқ депутатлари Кенгашлари ҳокимиятнинг вакиллик органлари бўлиб, улар давлат ва фуқароларнинг манфаатларини кўзлаб ўз ваколатларига тааллуқли масалаларни ҳал этадилар.

Конституциянинг 100-моддасига мувофиқ эса маҳаллий ҳокимият органлари ихтиёрига қуйидагилар киради:

Қонунийликни, ҳуқуқий-тартиботни ва фуқароларнинг хавфсизлигини таъминлаш; ҳудудларни иқтисодий, ижтимоий ва маданий ривожлантириш; маҳаллий бюджетни шакллантириш ва уни ижро этиш, маҳаллий солиқлар, йиғимларни белгилаш; бюджетдан ташқари жамғармаларни ҳосил қилиш; маҳаллий коммунал хужаликка раҳбарлик қилиш;

атроф-муҳитни муҳофаза қилиш; фуқаролик ҳолати актларини қайд этишни таъминлаш; норматив ҳужжатларни қабул қилиш ҳамда Ўзбекистон Республикаси Конституциясига ва Ўзбекистон Республикаси қонунларига зид келмайдиган бошқа ваколатларни амалга ошириш.

«Маҳаллий ҳокимият органлари,— дейилади 101-моддада,— Ўзбекистон Республикасининг қонунларини, Президент фармонларини, давлат ҳокимияти юқори органларининг қарорларини амалга оширадилар, халқ депутатлари қўйи Кенгашлари фаолиятига раҳбарлик қиладилар, республика ва маҳаллий аҳамиятга молик масалаларни муҳокама қилишда қатнашадилар. Юқори органларнинг ўзларига берилган ваколат доирасида қабул қилган қарорларни қўйи органлар ижро этишни мажбурийдир. Халқ депутатлари Кенгашлари ва ҳокимларнинг ваколатлари мuddати — 5 йил.»

3. Халқ депутатлари маҳаллий Кенгашлари — маҳаллий ўзини ўзи бошқаришнинг асоси

Халқ депутатлари маҳаллий Кенгашлари давлат ҳокимиятининг вакиллик идораси бўлиб, ҳудудни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришга раҳбарлик қиладилар. Халқ депутатлари маҳаллий Кенгашлари ҳудудлар бўйича тузилади. Халқ депутатлари маҳаллий Кенгашлари депутатлари сайловини ўтказиш тартиби «Ўзбекистон Республикаси халқ депутатлари маҳаллий Кен-

гашлари депутатлари сайлови ҳақидаги» Ўзбекистон Республикаси Қонуни билан белгиланади.

Халқ депутатлари маҳаллий Кенгашларига шаҳарлардаги туман, шаҳар, туман ва вилоят Кенгашлари киради. Ўзбекистон Республикаси маҳаллий Кенгашлари тизимининг бирлигини ташкил этиш ва фаолият кўрсатишининг ҳуқуқий асослари, принциплари, шунингдек улар тегишли ҳудуд аҳолисининг манфаатлари йўлида ҳал қилиши керак бўлган вазифалар умумийлиги билан таъминланади.

Ўзбекистон Республикасида халқ депутатлари маҳаллий Кенгашларини урта ҳудудий бўғинга бўлиш мумкин.

Биринчи ҳудудий бўғинга халқ депутатлари шаҳар (туманга бўйсунадиган шаҳарлар), шаҳарлардаги туман Кенгашлари киради. Иккинчи ҳудудий бўғинга халқ депутатлари туман, Тошкент шаҳридаги туман, шаҳар Кенгашлари киради, Учинчи ҳудудий бўғинга эса халқ депутатлари вилоят, Тошкент шаҳар Кенгашлари киради.

Халқ депутатлари маҳаллий Кенгашларининг барча бўғинлари ҳуқуқий шахс ҳисобланадилар ва улар қонун билан ўз ихтиёрига берилган исталган масалаларни мустақил ҳал қилишга ҳақлидирлар.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 105-моддасида таъкидланишича, «Шаҳарча, қишлоқ ва овулларда, шунингдек улар таркибидаги маҳаллаларда ҳамда шаҳарлардаги маҳаллаларда фуқароларнинг йиғинлари ўзини ўзи бошқариш органлари бўлиб, улар икки ярим йил муддатга раиси (оқсоқолни) ва унинг маслаҳатчиларини сайлайди.

Ўзини ўзи бошқариш органларини сайлаш тартиби, фаолиятини ташкил этиш ҳамда ваколат доираси қонун билан белгиланади».

Дарҳақиқат, маҳалла — Урта Осиёда шаҳарлар доирасидаги ҳудудий-маъмурий бирлик бўлиб, у бизга ўтмишдан мерос бўлиб қолган. Араблар истилоси ва ислом дини қабул қилинишидан анча илгари пайдо бўлган маҳалла чекланган ҳудудда истиқомат қилувчи одамлар бирлашмаси бўлиб, унда одамлар фақат қўшничилик ришталари билан эмас, балки юзлаб йиллар давомида яратилган ички тартиб-қоида, маънавий-ахлоқий нормалар, урф-одатлар ва анъаналар билан боғ-

лангандирлар. Бу — шаҳардаги анча мураккаб, жипс-лашиб кетган, ҳатто маълум даражада ўз қобилигига ўралган ўзига хос кичик бир оламдир. Аслида маҳалла фуқаролар ижтимоий фаолияти маркази бўлгани учун ҳам мавжуддир. Айни шу ҳолат маҳалланинг мавжуд бўлишининг асосини ташкил қилади.

Биз янги жамият — мустақил демократик ҳуқуқий давлат қурмоқдамиз. Бизда янгилик яратишга табиий интилиш мавжуд. Бироқ бу ҳали ҳам иш бериб келаётган, шунинг учун ҳам фойдали бўлган, хусусан «инсон омилини» фаоллаштириш ишида наф келтираётган барча эски нарсадан воз кечиш дегани эмас. Маҳалла замирида биз шу кунда излаб юрган кўп нарса яширин. Шу сабабли у эътибордан соқит қилинмаслиги, аксинча, республиканинг регионал сиёсий тизимида муносиб ўрин олиши зарур. Зотан, маҳалла — биз учун асрлар мероси бўлиб, уни эскилик қолдигига йўймасдан, ундан минглаб кишиларни фаол ижтимоий ҳаётга жалб этишнинг самарали воситаси сифатида фойдаланиш лозим¹.

«Биз қишлоқ, овул ва маҳалла комитетларининг жуда кўп сонли отрядига етарли баҳо берамагандимизни тэн олиш керак, — деганди И. А. Қаримов. — Кейинги пайтларда одамларнинг турмуш тарзига, уларнинг хулқи ва кайфиятига одатда қишлоқ ва маҳалла комитетларига сайланадиган ҳурматли оқсоқолларимиз таъсир кўрсатувчи асосий куч эканлигини унутиб қўйган эдик. Маҳалла шароитида ўсиб вояга етган кишилар шуни яхши биладиларки, ҳар бир киши ва оила учун уларнинг қўшилари ва умуман маҳалла берадиган баҳодан зўр нарса йўқдир. Ёшлар, уларнинг ота-оналари ва авлодлари узоқ йиллар давомида мисқоллаб оила обрўсини топганлар. Одамлар кўз ўнгида ана шу обрўни сақлаб қолиш учун курашмайдиган кишини мен тасаввур қилолмайман. Оила обрўсини йўқотиш кўпчилик учун ўлим билан баробар. Биз қишлоқ ва маҳалла комитетларининг роли ва обрўсини янада мустаҳкамлашимиз ва қўллаб-қувватлашимиз керак»².

Жумҳурият Министрлар Совети ушбу сиёсий йўлни рўёбга чиқариш учун маҳалла комитетлари раислари ҳамда секретарларига ойлик иш ҳақи белгилади. Бу

¹ *Очилов Ш.* Ижтимоий ўзини ўзи бошқариш: Тажриба ва муаммолар. Т.: Ўзбекистон, 1990, 133—134-бетлар.

² Совет Ўзбекистони, 1989 йил, 27 сентябрь.

гашлари депутатлари сайлови ҳақидаги» Ўзбекистон Республикаси Қонуни билан белгиланади.

Халқ депутатлари маҳаллий Кенгашларига шаҳарлардаги туман, шаҳар, туман ва вилоят Кенгашлари киради. Ўзбекистон Республикаси маҳаллий Кенгашлари тизимининг бирлигини ташкил этиш ва фаолият кўрсатишининг ҳуқуқий асослари, принциплари, шунингдек улар тегишли ҳудуд аҳолисининг манфаатлари йўлида ҳал қилиши керак бўлган вазифалар умумийлиги билан таъминланади.

Ўзбекистон Республикасида халқ депутатлари маҳаллий Кенгашларини учта ҳудудий бўғинга бўлиш мумкин.

Биринчи ҳудудий бўғинга халқ депутатлари шаҳар (туманга бўйсунадиган шаҳарлар), шаҳарлардаги туман Кенгашлари киради. Иккинчи ҳудудий бўғинга халқ депутатлари туман, Тошкент шаҳридаги туман, шаҳар Кенгашлари киради, Учинчи ҳудудий бўғинга эса халқ депутатлари вилоят, Тошкент шаҳар Кенгашлари киради.

Халқ депутатлари маҳаллий Кенгашларининг барча бўғинлари ҳуқуқий шахс ҳисобланадилар ва улар қонун билан ўз ихтиёрига берилган исталган масалалари мустақил ҳал қилишга ҳақлидирлар.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 105-моддасида таъкидланишича, «Шаҳарча, қишлоқ ва овулларда, шунингдек улар таркибидаги маҳаллаларда ҳамда шаҳарлардаги маҳаллаларда фуқароларнинг йиғинлари ўзини ўзи бошқариш органлари бўлиб, улар икки ярим йил муддатга раиси (оқсоқолни) ва унинг маслаҳатчиларини сайлайди.

Ўзини ўзи бошқариш органларини сайлаш тартиби, фаолиятини ташкил этиш ҳамда ваколат доираси қонун билан белгиланади».

Дарҳақиқат, маҳалла — Урта Осиёда шаҳарлар доирасидаги ҳудудий-маъмурий бирлик бўлиб, у бизга ўтмишдан мерос бўлиб қолган. Араблар истилоси ва ислом дини қабул қилинишидан анча илгари пайдо бўлган маҳалла чекланган ҳудудда истиқомат қилувчи одамлар бирлашмаси бўлиб, унда одамлар фақат қўшничилик ришталари билан эмас, балки юзлаб йиллар давомида яратилган ички тартиб-қоида, маънавий-ахлоқий нормалар, урф-одатлар ва анъаналар билан боғ-

лангандирлар. Бу — шаҳардаги анча мураккаб, жипс-лашиб кетган, ҳатто маълум даражада ўз қобигига ўралган ўзига хос кичик бир оламдир. Аслида маҳалла фуқаролар ижтимоий фаолияти маркази бўлгани учун ҳам мавжуддир. Айни шу ҳолат маҳалланинг мавжуд бўлишининг асосини ташкил қилади.

Биз янги жамият — мустақил демократик ҳуқуқий давлат қурмоқдамиз. Бизда янгилик яратишга табиий интилиш мавжуд. Бироқ бу ҳали ҳам иш бериб келаётган, шунинг учун ҳам фойдали бўлган, хусусан «инсон омилини» фаоллаштириш ишида наф келтираётган барча эски нарсадан воз кечиш дегани эмас. Маҳалла замирида биз шу кунда излаб юрган кўп нарса яширин. Шу сабабли у эътибордан соқит қилинмаслиги, аксинча, республиканинг регионал сиёсий тизимида муносиб ўрин олиши зарур. Зотан, маҳалла — биз учун асрлар мероси бўлиб, уни эскилик қолдигига йўймасдан, ундан минглаб кишиларни фаол ижтимоий ҳаётга жалб этишнинг самарали воситаси сифатида фойдаланиш лозим¹.

«Биз қишлоқ, овул ва маҳалла комитетларининг жуда кўп сонли отрядига етарли баҳо берамаганлигимизни тин олиш керак, — деганди И. А. Қаримов. — Кейинги пайтларда одамларнинг турмуш тарзига, уларнинг хулқи ва кайфиятига одатда қишлоқ ва маҳалла комитетларига сайланадиган ҳурматли оқсоқолларимиз таъсир кўрсатувчи асосий куч эканлигини унутиб қўйган эдик. Маҳалла шароитида ўсиб вояга етган кишилар шуни яхши биладиларки, ҳар бир киши ва оила учун уларнинг қўшнилари ва умуман маҳалла берадиган баҳодан зўр нарса йўқдир. Ёшлар, уларнинг ота-оналари ва авлодлари узоқ йиллар давомида мисқоллаб оила обрўсини топганлар. Одамлар кўз ўнгида ана шу обрўни сақлаб қолиш учун курашмайдиган кишини мен тасаввур қилолмайман. Оила обрўсини йўқотиш кўпчилик учун ўлим билан баробар. Биз қишлоқ ва маҳалла комитетларининг роли ва обрўсини янада мустаҳкамлашимиз ва қўллаб-қувватлашимиз керак»².

Жумҳурият Министрлар Совети ушбу сиёсий йўлни рўёбга чиқариш учун маҳалла комитетлари раислари ҳамда секретарларига ойлик иш ҳақи белгилади. Бу

¹ *Очилов Ш.* Ижтимоий ўзини ўзи бошқариш: Тажриба ва муаммолар. Т.: Ўзбекистон, 1990, 133—134-бетлар.

² Совет Ўзбекистони, 1989 йил, 27 сентябрь.

мақсадларда маҳаллий бюджетдан 10 миллион сўмга яқин маблағ ажратилди. Шундай қилиб, кўҳна маҳалла давлатдан моддий мадад ҳам ола бошлади.¹

Ўзбекнинг маҳалла-маҳалла бўлиб, бирикиб-бирлашиб, ўзини ўзи идора қилиб, қўллаб-қувватлаб яшаш тарзининг илдизлари ғоят чуқур. Унинг тарихи балки минг йилларга бориб тақалур... Маҳалла шу давр ичида қанчадан-қанча киши билмас жабру жафоларни кўрди, аммо тўзиб кетмади. Шунча суронлардан ўтиб ҳам яшаб қолди. Шунинг учун Чилонзор район ҳокимлиги ва халқ депутатлари район Кенгаши маҳалла аҳлининг кўп асрлик орзу-умидлари ўлароқ одил идора усулини сақлаб қолиш ҳамда ривожлантириш мақсадида мавзеларни ҳам маҳаллаларга айлантиришга жазм қилди. Район ҳудудида эскидан мавжуд бўлган 19 та маҳалла ёнига мавзелар ва бошқа тураржойлар ҳисобидан яна 25 та маҳалла қўшилди. Бугунги кунда районда 44 та маҳалла фаолият кўрсатмоқда².

Эндиликда район ҳокимлиги мажмуи янгитдан ташкил этилган маҳаллаларни ташкилий жиҳатдан тиклаб бўлди. Барчасида таъсис мажлислари ўтказилиб, уларнинг раҳбарияти ҳамда маҳалла қўмитаси аъзолари сайланди. Маҳалла маъмурияти учун иш хоналари ажратилиб, жиҳозланди. Барча янгитдан ташкил этилган маҳаллаларга ҳомийлик кўрсатувчи корхоналар ажратилди. Корхоналар маъмурияти эса ўзлари ҳомийлик қилаётган маҳаллаларга телефон ўтказиб бердилар.

Бундан кўриниб турибдики, яъни мустақил Ўзбекистон Республикасининг вилоят ва шаҳарлари ҳудудларида, ижтимоий ўзини ўзи бошқариш бўғини бўлган маҳаллалар сонининг ортиб бориши ижтимоий турмушимизни демократлашиб бораётганининг далилидир.

«Ўзбекистон Республикасининг маҳалла қўмиталари тўғрисидаги Низоми»да таъкидланишича, «Маҳалла қўмиталари аҳолининг истиқомат жойларидаги ўз-ўзини бошқариш бўғинидир. Уларнинг фаолияти маҳалла ҳудудидаги фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини амалга оширишга, ижтимоий ва иқтисодий ривожлантиришга, атроф-муҳитни муҳофаза қилишга, зарур давлат ва жамоат ишларини амалга оширишда ошкоралик ва мустақилликни таъминлашга қаратилгандир.

¹ Совет Ўзбекистони, 1989 йил, 27 сентябрь.

² Тошкент оқшоми, 1992 йил, 19 ноябрь.

Маҳалла қўмиталари аҳолининг манфаатлари ва эҳтиёжларига даҳлдор бўлган кечиктириб бўлмайдиган масалаларни ҳал этиш учун маҳаллий ҳокимиятнинг қарорига мувофиқ турар-жой мавзеларини, кўчаларни ўз ичига олган ҳудудда, туман (шаҳар), қишлоқ, қўрғонча ва овулларда ташкил этилади. Маҳалла қўмитаси фаолият кўрсатадиган ҳудудлар эса тегишли маҳаллий ҳокимият томонидан мазкур маҳалла аҳолисининг фикрини ҳисобга олган ҳолда белгиланади. Маҳалла қўмиталари аҳоли ташаббуси билан давлат ва ширкат (кооператив) уйларида иборат яшаш жойларида ҳам умумий қоида асосида ташкил этилиши мумкин.

Маҳалла қўмиталари ўз фаолиятларида Ўзбекистон Республикаси қонунчилигига, ўзлари ҳақидаги Низомга, маҳаллий ҳокимиятнинг маҳалла фуқароларининг йиғилиши қарорларига амал қиладилар.

Шунингдек маҳалла қўмитаси юридик шахс ҳуқуқига эга бўлиб, ўзининг маҳалласи номи кўрсатилган думалоқ муҳрига ва штампга эга бўлади ва банкда жорий ҳисоб очишга ҳақлидир.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг Республика «Маҳалла» хайрия жамғармасини ташкил этиш тўғрисида»ги 1992 йил 12 сентябрдаги, ҳамда Республика «Маҳалла» хайрия жамғармасига маблағ ажратиш тўғрисида»ги 1992 йил 8 октябрдаги Фармонлари. Маҳалла қўмиталарини ўз ҳудудларида истиқомат қилувчи камбағал оилаларга, ногиронларга, етим-есирларга, ёлғиз кексаларга моддий ёрдам бериш ҳамда аҳолининг ижтимоий зарур талаб ва эҳтиёжларини қондириш борасидаги ҳуқуқ ва ваколатларини янада кенгайтиришга сабаб бўлди.

Президент Фармонида асосан Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Вазирлар Маҳкамасининг заҳира жамғармасидан «Маҳалла» жамғармасининг Ўзбекистон Республикаси марказий банкидаги 700-сон ҳисоб рақамига 25 миллион сўм пул ўтказилди. Унинг ҳар бир сўми тежаб-тергаб ўта муҳтож кишиларга сарфланиши лозим.

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИДА САЙЛОВ ЎТҚАЗИШ ТАРТИБИ

Ҳар қандай мамлакатда тегишли давлат органи сайлов йули билан ташкил қилинади. 80-йилларнинг иккинчи ярмидан бошлаб собиқ иттифоқда, сайлов ўтказиш тартибини такомиллаштириш зарурати вужудга келди. Сабаби ўтказилаётган сайловлар номигагина халқ сайлови эди. Депутатликка номзодлар асосан юқоридан ёки партия органи томонидан белгилаб берилган кўрсаткичлар асосида танланар, сайловчиларда эса танлаб олиш имконияти йўқ эди, бу аҳолини сайловларга бўлган қизиқишини сўндириб борди.

Шунинг учун ҳали Ўзбекистонда иттифоқ таркибида турган даврдаёқ сайлов ўтказиш тартибини такомиллаштиришга киришилди. 1987 йилда маҳаллий Советларга сайловда ҳар бир вилоятнинг биттадан туманида эксперимент сифатида сайлов ўтказилди. Бу сайловда қўлланилган янгиликлар: сайловларни кўп мандатли округлар бўйича ўтказилганлиги ва депутатлар билан бирга уларнинг ўринбосарлари сайланишини белгилагани ва номзодлар сони сайланадиган депутатлар сонидан кўп бўлганидир. Тошкент вилоятининг Коммунистик (ҳозирги Юқори Чирчиқ) туманидаги Бордонкул қишлоқ Советига 21 округдан 110 депутат сайланди, номзодлар сони эса 142 та эди, бу биринчи муқобиллик асосида ўтказилган сайлов эди¹.

Депутатлар сонига нисбатан, номзодлар сонининг кўп бўлиши, сайловчига танлаб олиш имкониятини берди ва сайловлардан уларнинг манфаатдор бўлиши таъминланди.

1989 йил 20 октябрдаги сайлов туғрисидаги қонунларни қабул қилишда эксперимент натижалари ҳисобга

¹ Кўп овоз олган депутат булади. Тошкент ҳақиқати, 1987 йил 10 апрель.

олинди¹. Бу қонунлар асосида 1990 йил 18 февралда ўтказилган сайловлар кенг демократик асосда ўтди, вакиллик органларининг ҳамма поғонасига аҳоли истиқомат жойларидан номзод кўрсатиш ҳуқуқига эга бўлди. Номзодлар сони чекланмади. Сайлов даврида 11,9 минг округда 100 мингдан ортиқ номзод муҳокама қилиниб, улардан 86,6 минги номзод сифатида рўйхатга олинди. Шу рақамларнинг ўзи сайлов муқобиллик асосида ўтганини, туман Советига сайловнинг 4 округида, шаҳар Советига сайловнинг 2 округида, қишлоқ Советига сайловнинг 3 округида қонун бузилишлари учун сайловларни ҳақиқий эмас деб топилиши, вилоят Советига сайловда 138 округда, туман Советига сайловда 65 округда, шаҳар Советига сайловда 268 округда биринчи босқичда ҳеч ким етарли овоз тўплай олмай, икки ҳафталик муддатда такрор овоз бериш ўтказилгани сайловлар тортишув, баҳс, танлаш асосида ўтганини кўрсатади².

Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришиб, ўзининг биринчи Конституциясини қабул қилгач, сайлов тўғрисидаги қонунларини ҳам янгитдан қабул қилди. Бу қонунларда аввалги қонунлардаги демократик ҳолатлар сақлаб қолинди ва демократик ҳуқуқий давлатга хос хусусиятлар ўз ифодасини топди. Булар ичида энг аввало сайловни кўппартиялик тизими асосида ўтказилиши, сайловни ташкил қилиш ишларидан давлат ҳокимияти органларини иложи борича четлаштирилганлиги, сайлов комиссияси таркибига бирон-бир партиёга мансуб шахсларни киритилмаслик қоидаларини ўрнатилишини алоҳида таъкидлаш лозим.

Сайлов фақат овоз бериш билан чекланмасдан бир неча мураккаб ва бир-бири билан чамбарчас боғлиқ жараёнлардан иборатдир. Ўзбекистонда амалдаги сайлов тўғрисидаги қонунлар жумласига: Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисида, Халқ депутатлари вилоят,

¹ Ўзбекистон ССР халқ депутатлари сайлови ҳақида ва Ўзбекистон ССР халқ депутатлари маҳаллий Советлари депутатлари сайлови ҳақидаги қонунлар. 1989 йил 20 октябрда қабул қилинган.

² Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаши Секретариатининг жорий архиви, 1990 йил.

туман ва шаҳар Кенгашларига сайлов тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Президенти сайлови тўғрисидаги қонунлар кирadi¹.

Аввал сайлов ташкил этиш ва ўтказиш тартиби деганда вакиллик органларининг турли бўғинларига ва халқ судларининг сайловига қараларди. Эндиликда судларни сайлашда қўлланилган тўғри, умумий сайлов принципларидан воз кечилган ва улар бошқа йўллар билан ташкил қилинади.

Сайлов ўтказиш деганда Ўзбекистон Президенти сайловига ҳам эътибор берилади.

Вакиллик органларининг турли поғонасига депутат сайловини ҳамда Президент сайловини ўтказишда умумий хусусиятлар билан бирга алоҳида хусусиятлар ҳам мавжуд. Қўйида биз ана шу масалаларга қисқача тўхталамиз.

Вакиллик органларига бўладиган сайловларни ҳам, Президентликка ўтказиладиган сайловларни ҳам шартли равишда маълум босқичларга бўлиш мумкин. Бу босқичлар нимага қаратилганлиги, вазифаси, мақсадини яқинлиги, ўхшашлигига қараб айрим тадбирларни бирлаштиради.

Сайловни ташкил қилиш ва ўтказиш босқичлари деб қуйидагиларни айтиш мумкин:

1. Сайлов кунини тайинлаш, сайлов округларини, сайлов участкаларини ва сайлов комиссияларини тузиш;
2. Номзодлар кўрсатиш ва уларни рўйхатга олиш;
3. Сайловчиларнинг рўйхатини тузиш;
4. Овоз қабул қилиш ва сайлов яқунларини аниқлаш;
5. Такрорий овоз бериш ва такрорий сайлов ўтказиш;
6. Ўрни бўшаб қолган округда сайлов ўтказиш:

Қонунга асосан сайлов кунини белгилаш ҳуқуқи Ўзбекистон Республикасининг олий вакиллик органининг ваколатига кирadi (бу амалдаги Конституцияга биноан Олий Мажлисдир)². Олий вакиллик органининг, шунингдек маҳаллий вакиллик органининг ҳам ваколат муддати

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисидаги қонун 1993 йил 28 декабрда, Халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар Кенгашларига сайлов тўғрисидаги қонун 1994 йил 5 майда, Ўзбекистон Республикаси Президенти сайлови тўғрисидаги қонун 1991 йил 18 ноябрда қабул қилинган

² Ҳамма органларга сайлов Ўзбекистон Олий Мажлиси томонидан тайинланади.

тугашидан уч ой олдин бу ҳақда қарор қабул қилиниб, у матбуотда эълон қилинади. Шу билан 3 ой давомида сайлов тadbирлари олиб борилади.

Сайловларда қанча округ бўлиши вакиллик органига қанча депутат сайланишига қараб белгиланади. Ўзбекистон Олий Мажлисига бўладиган сайловда округлар Марказий сайлов комиссияси томонидан ташкил қилинади. Олий Мажлисга 250 депутат сайланиши белгиланди, шу сабабли округлар ҳам 250 та бўлади. Маҳаллий кенгашларга: вилоят ва Тошкент шаҳар Кенгашларига 60 тадан кўп бўлмаган, туман ва шаҳар Кенгашларига 30 тадан кўп бўлмаган ҳудудий сайлов округлари тузилади.

Президент сайловида округлар тузишнинг алоҳида хусусияти мавжуд. Президент Ўзбекистоннинг жами аҳолиси томонидан сайланади. Бунда сайлов натижасини аниқлашда айрим округлардаги натижа эмас, балки Республика миқёсидаги умумий натижа аниқланади. Шунинг учун бу сайловда ҳар бир вилоят ва Қорақалпоғистон Республикаси алоҳида-алоҳида округ қилиб белгиланади, бу сайловда ҳам округларни Марказий сайлов комиссияси тузади.

Сайловларда, сайлов ҳужжатлари, номзодлар ҳақидаги маълумот, сайловчилар рўйхати билан таништиришни осонлаштириш, овоз беришда қулайликлар яратиш мақсадида сайлов ўтказишдаги қўйи ячейка сайлов участкалари тузилади. Дастлаб овозлар сайлов участкасида ҳисоблаб чиқилади. Сайлов участкалари туман, шаҳар ҳокимларининг тақдимига кўра туман, шаҳар сайлов комиссиялари томонидан камида 20, кўпи билан 3 минг сайловчидан иборат тузилади. Вакиллик органларига сайлов участкаси сайлов тайинлангандан ўттиз кун кечикмай, Президент сайловида эса сайлов белгиланганидан кейин ўн бешинчи кундан кечикмай тузилиши керак. Истисно ҳолларда бориш қийин бўлган жойларда сайловдан беш кун аввал ҳам тузиш мумкин. Сайлов участкалари туман, шаҳар ҳудудида, шунингдек ҳарбий қисмларда, санаторий, дам олиш уйлари, касалхона ва бошқа даволаш муассасаларида ҳам тузилади.

Сайловни ташкил қилиш ва ўтказишда сайлов комиссиялари алоҳида роль ўйнайди. Вакиллик органларининг турли поғонасига сайловда ва Президент сайловида сайлов комиссияларининг турлари ҳар хил бўлади.

Ўзбекистон Олий Мажлисига сайловда Марказий сайлов комиссияси, Олий Мажлисга сайлов ўтказувчи округ сайлов комиссиялари ва участка сайлов комиссиялари тузилади.

Президент сайловида ҳам худди шу турдаги сайлов комиссиялари тузилади. Марказий сайлов комиссияси Олий Мажлис томонидан тузилади ва аъзоларининг сони ҳам шу орган томонидан белгиланади. Комиссия раис ва камида 14 аъзодан иборат бўлади. Ўринбосар ва котиб комиссиянинг биринчи мажлисида сайланади, комиссиянинг ваколат муддати 5 йил. Комиссия таркибига Қорақалпоғистон Республикасидан, вилоятлардан ва Тошкент шаҳридан биттадан вакил киради. Президент сайловини ўтказиш учун алоҳида Марказий сайлов комиссиясини тузиш мўлжалланган эди, ammo Президент сайловини ўтказиш вазифаси ҳам шу Марказий сайлов комиссияси зиммасига юклатилиб тўғри қилинди.

Олий Мажлисга сайловда округларда сайлов тайинланган кундан 20 кундан кечиктирмай Марказий сайлов комиссияси округ сайлов комиссиясини тузади. Таркиби раис, ўринбосар, котиб ва камида 6 нафар аъзодан иборат бўлади. Президент сайловида сайлов бошланган кундан 15 кундан кечиктирмай, округ сайлов комиссияси раиси, ўринбосари, котибдан иборат таркибда тузилади. Президент сайловида ҳам округ сайлов комиссияси Марказий сайлов комиссияси томонидан тузилади.

Участка сайлов комиссиялари вакиллик органларига сайловларда сайлов тайинлангандан 50 кундан кечикмай, Президент сайловида сайловдан 30 кун аввал раис, ўринбосар ва котиб таркибида тузилади. Участка сайлов комиссиялари округ сайлов комиссияси томонидан тузилади.

Маҳаллий Кенгашларга бўладиган сайловларда ташкил қилинадиган сайлов комиссияларининг тизими ўзгача, бу сайлов даврида:

- вилоят Кенгашига сайлов ўтказувчи сайлов комиссияси,
- туман Кенгашига сайлов ўтказувчи сайлов комиссияси,
- шаҳар Кенгашига сайлов ўтказувчи сайлов комиссияси,
- округ сайлов комиссиялари,

— участка сайлов комиссиялари тузилади¹.

Маҳаллий Кенгашларга сайловда Марказий сайлов комиссияси тузилмас экан, уларнинг вазифасини эса тегишли Кенгашларни поғонаси бўйича сайловни ўтказувчи сайлов комиссиялари бажаради. Вилоят, туман ва шаҳар сайлов комиссиялари тегишли халқ депутатлари Кенгашлари томонидан тузилади. Улар эса округ ва участка сайлов комиссияларини тузади.

Сайлов даврида номзод кўрсатиш, уни рўйхатга олиш алоҳида тадбирларни ўз ичига олади.

Ўзбекистонда вакиллик органларига номзод кўрсатиш сайлов кунини тайинлангандан кейин йигирма бешинчи кундан эътиборан бошланиб сайловга 45 кун қолганда тугалланади, Ўзбекистон Президентлигига номзод кўрсатиш эса, сайловга 25 кун қолганда тугалланади. Олий Мажлис депутатлигига номзод 25 ёшга, маҳаллий Кенгаш депутатлари номзодлари 21 ёшга, Президентга номзод 35 ёшга тўлган бўлиши керак.

Ўзбекистон Олий Мажлисига номзод сиёсий партиялар, Қорақалпоғистон Жуқорғи Кенгеси, халқ депутатлари вилоятлар ва Тошкент шаҳар Кенгашлари томонидан кўрсатилади. Сиёсий партиялар номзод кўрсатиш ҳуқуқига эга бўлиш учун сайлов тайинланган кундан камида 6 ой аввал Адлия вазирлиги томонидан рўйхатдан ўтган бўлиши ва сайловда иштирок этишни қўллаб-қувватловчи камида 50 минг сайловчининг имзосини тўплаши керак.

Халқ депутатлари вилоят ва Тошкент шаҳар Кенгашига номзодлар сиёсий партиялар ва халқ депутатлари туман, шаҳар Кенгашлари томонидан кўрсатилади. Халқ депутатлари туман ва шаҳар Кенгашларига эса сиёсий партиялар ва фуқароларнинг йиғинлари (вакилларининг йиғилишлари) номзод кўрсатиш ҳуқуқига эга.

Сайлов тўғрисидаги қонунларда депутатликка номзодлар олдига баъзи талаблар қўйилади. Судланганлиги қонунда белгиланган тартибда бекор қилинмаган ёки олиб ташланмаган фуқаролар, сайлов тайинланган кунга қадар сўнги беш йил давомида Ўзбекистон ҳудудида доимий яшаманган фуқаролар, ҳарбий хизматчилар, миллий хавфсизлик хизмати, ИИБ ва бошқа ҳарбийлашган

¹ Амалдаги Конституция қишлоқ, посёлка ва туманга бўйсунувчи шаҳар ҳамда шаҳар таркибига кирувчи туманларда халқ депутатлари Кенгашларини бўлишини назарда тутмайди.

бўлималарнинг ходимлари, диний ташкилот ва бирлашмаларнинг профессионал хизматчилари депутатликка номзод қилиб рўйхатга олинмайди. Шунингдек ижро ҳокимияти, суд ҳокимияти органларининг раҳбарлари, прокуратура органларининг мансабдор шахслари депутатликка сайлангудек бўлса, лавозимидан кетиш ҳақида ариза беришган тақдирдагина номзод қилиб рўйхатга олинади.

Ўзбекистон Президентлигига номзод кўрсатиш ҳуқуқига тегишли тартибда рўйхатга олинган сиёсий партиялар, касаба уюшмалари федерацияси, корхона, муассаса, ташкилотларнинг меҳнат жамоалари, фуқароларнинг турар жойларидаги ва ҳарбий хизматчиларнинг қисмларидаги мажлислар эга. Сиёсий партия ва касаба уюшмалари кўрсатган номзод бевосита рўйхатга олинса, қолганлар номзод кўрсатилганда рўйхатга олиш учун 60 минг фуқаро номзодни қўллаб-қувватлаш талаб этилади. Президент сайлови тўғрисидаги қонунда президентликка номзод олдига қўйиладиган талаблар кўрсатилмаган.

Сайловда ҳар бир сайловчининг овоз беришни таъминлаш мақсадида сайловчилар рўйхати тузилади. Рўйхатни участка сайлов комиссияси тузади, раис ва котиб томонидан имзоланади. Рўйхат тузиш ишига фаоллар жалб қилинади. Рўйхат тузиш учун комиссия маълумотлари тегишли ташкилотлардан олинади. Рўйхатга сайлов куни 18 ёшга тўлган, шу вақтда участка ҳудудида вақтинча ёки доимий яшовчилар киритилади. Бир киши фақат бир сайлов участкасида рўйхатга олинади.

Вакиллик органларига сайловдан 15 кун олдин, узоқ жойларда, санаторий ва бошқа муассасаларда рўйхат икки кун олдин танишиш учун осиб қўйилади. Ҳар қандай сайловнинг энг масъулиятли босқичи овоз беришни ташкил қилиш ва овоз натижаларини аниқлашдир.

Овоз бериш маҳаллий вақт билан соат 7.00 дан 20.00 гача ўтказилади, қоида тариқасида бу иш якшанба куни амалга оширилади. Халқ депутатларининг сайловида сайловдан камида 10 кун олдин, Президент сайловидан 5 кун олдин овоз бериш вақти ва жойи ҳақида сайловчиларга хабар қилинади. Ҳарбий қисмларда, даволаш муассасаларида ва узоқ ерларда тузилган участкаларда рўйхатга киритилганларнинг ҳаммаси овоз берган бўлсалар, овоз бериш тугалланган ҳисобланади. Ҳамма

сайловларда овоз бериш махсус ажратилган ва тегиш-
лича жиҳозланган бино ва хоналарда ўтказилади. Бун-
да яширин овоз беришни таъминлашга алоҳида эътибор
берилади. Сайловчи сайлов қутиси ёнига кабиналардан
ўтиб бориши зарурий шартдир. Овоз беришни ташкил
қилиш участка сайлов комиссияси зиммасига юклатила-
ди. Сайлов кунини овоз беришдан олдин комиссия раиси,
ҳамма аъзолар иштирокида сайлов қутиларни текши-
риб, уларни муҳрлайди. Овоз бериш бюллетенлар орқа-
ли амалга оширилади, ҳар бир сайловчининг шахсини
тасдиқловчи ҳужжат асосида бюллетень берилади. Ҳеч
бир киши бошқа киши учун овоз бериши мумкин эмас.
Овоз бериш кунини истиқомат жойида бўлиш имкониятига
эга бўлмаганлар ҳам овоз бериш ҳуқуқидан фойдала-
надилар. Улар аввалдан сайлов варақасини олиб, уни
тўлдириб конвертга яширган ҳолда участка сайлов ко-
миссиясига қолдирадилар. Бу уларнинг овозидир. Соғ-
лиги туфайли овоз беришга кела олмаганларга махсус
сайлов қутиси олиб борилиб, овоз қабул қилинади.

Овоз беришда сайловчи яширин хонага кирган вақт-
да бюллетендаги ўзи қарши бўлган номзодларнинг фа-
милиясини ўчиради.

Овоз бериш вақти тугагач, участка сайлов комиссия-
сининг ҳамма аъзолари иштирокида қутилар очилади,
овозлар ҳар бир номзод бўйича аниқланади. Шубҳадан
ҳоли бўлиш учун қутилар очилгунча фойдаланилмаган
бюллетенлар ҳисоблаб чиқилиб, йўқ қилинади. Дастлаб
сайловчилар рўйхати асосида, сайловчиларнинг умумий
сони ва бюллетень олганлар сони аниқланади, сўнг овоз
беришда иштирок этганлар сони бюллетенлар сони ор-
қали аниқланади. Бюллетенларга асосланиб ҳар бир
номзодни ёқлаб, қарши берилган овозлар, ҳақиқий эмас
деб топилган бюллетень ва сайлов варақалари ҳисоблаб
чиқилади.

Бирдан ортиқ номзодлар қолдирилган, бошқа фами-
лиялар ёзиб қўйилган, белгиланган нусхадан бошқа
бюллетенлар ҳақиқий эмас деб топилади. Овоз санаш
натижаси комиссия мажлиси баёнида қайд этилади.
Баён раис, раис ўринбосари, котиб ва аъзолар томони-
дан имзоланади.

Округ сайлов комиссияси эса участка сайлов комис-
сияси баёнлари асосида натижани аниқлайди. Халқ де-
путатлари сайловида депутатни сайлаган ёки сайлан-

маганлиги округда аниқланади, Президент сайловда эса натижани Марказий сайлов комиссияси аниқлайди.

Сайловда рўйхатга олинган сайловчиларнинг ярмидан кўпи иштирок этса, сайлов ҳақиқий саналади. Овоз беришда иштирок этганларнинг ярмидан кўпи овозини олган номзод сайланган ҳисобланади.

Овоз беришда рўйхатга киритилган сайловчиларнинг ярмидан ками иштирок этса, сайлов ўтмаган ҳисобланади.

Рўйхатга олинган номзодлар асосий овоз бериш кунини етарли овозни ола олмаслиги, сайловларни ҳақиқий эмас деб топиллиши, сайловни бўлмаган деб ҳисобланиши, такрорий овоз бериш ёки такрорий сайлов ўтказишни тақозо этади.

Такрорий овоз бериш депутатликка ёки Президентликка сайловда иккитадан ортиқ номзод қўйилган бўлса, улардан бирортаси белгиланган миқдордаги овозни ола олмаган бўлса ўтказилади. Бунда янги номзодлар кўрсатилмай, номзодлар орасидаги энг кўп овоз олган иккитаси бюллетенга киритилади. Такрорий овоз бериш сайловдан кейин 2 ҳафта ичида ўтказилади. Президент сайловида эса сайлов ўтказилган кундан бошлаб 1 ой ичида, лекин камида 15 кун кейини белгиланади. Такрорий овоз беришда иштирок этганларнинг бошқа номзодга нисбатан кўпроқ овозини олган номзод сайланган ҳисобланади.

Агарда номзодлар сони иккитадан кўп бўлмасдан, улардан бирортаси тегишли овозни олмаган бўлса, ёхуд сайлов бўлмаган ёки ҳақиқий эмас деб топилган бўлса, такрорий овоз бериш натижасида ҳам депутат ёки Президент сайланмаган бўлса, такрорий сайлов ўтказилади. Депутат сайлашда бу алоҳида округларда, Президент сайловида Республика бўйича амалга оширилади, такрорий сайлов, асосий сайловдан кейин кўпи билан 1 ой муддат ичида депутат сайлаш учун, Президент сайлашда эса 40 кун ичида ўтказилади. Бунда сайлов даврида ўтказилиши мўлжалланган ҳамма тадбирлар амалга оширилади.

Айрим вақтларда, яъни олий вакиллик органи, депутатлик ваколатини ҳақиқий эмас деб топса, депутат чақириб олинган тақдирда, ўз хоҳиши билан ёки бошқа сабабларга кўра депутатлик ваколати муддатидан илгарини тўхтатилса, сайлов, округларида бўшаб қолган де-

путатлик ўрнига Олий Мажлисга 2 ой муддат ичида, маҳаллий Кенгашларга 1 ой ичида сайлов ўтказилади.

Бунда округ сайлов комиссияси 25 кун олдин, участка сайлов комиссияси 15 кун олдин тузилади. Бошқа ишлар сайлов қонунлари асосида олиб борилади.

Вакиллик органларининг ваколат муддатига 6 ой қолган вақтда янги депутат сайлови ўтказилмаслиги мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисидаги қонуннинг 46-моддасида ва Маҳаллий Кенгашларга сайлов қонунининг 45-моддасида депутатларни рўйхатга олишнинг янги тартиби ўрнатилди. Уларга асосан сиёсий партиялардан номзоди кўрсатилган депутатлар, Олий Мажлисга сайловда республика сайловчиларининг, маҳаллий Кенгашларга сайловда тегишли ҳудуд сайловчиларининг камида беш фоизи овозини тўплай олмасалар, депутат этиб рўйхатга олинмайди. Олий Мажлисга сайловда Марказий сайлов комиссияси, маҳаллий Кенгашларга сайловларда вилоят, туман, шаҳар сайлов комиссиялари депутат этиб рўйхатга олади.

Қабул қилинган сайлов тўғрисидаги қонунлар анча пухта ва мукамал ишланган, улар асосида ўтказилган сайловлар демократик асосда ўтади деган ишонч мавжуд, қонунлар муҳокама қилинмайди, улар оғишмай бажарилиши лозим.

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
 КОНСТИТУЦИЯВИЙ НАЗОРАТ ҚҰМИТАСИ**
 (1990 йил март — 1992 йил декабрь)

Ўзбекистонда Президентлик лавозими таъсис этилиши билан давлатнинг янги тизими — Ўзбекистон Республикаси Конституциявий назорат қўмитаси ташкил этилди. Бу қўмита 1990 йилнинг мартада тузилди. 1992 йилнинг 8 декабрида қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида бу тизимнинг фаолияти назарда тутилмаган эди. Ўзбекистон Республикасининг Олий Кенгаши Конституциявий суд сайлангунга қадар унинг вазифасини бажаришни Ўзбекистон Республикаси Конституциявий назорат қўмитаси зиммасига юкледи. Конституциявий назорат қўмитасининг вазифаси ҳуқуқий тизимнинг бирлиги ва мувофиқлигини таъминлашга қаратилган. Ҳозирги кўлпартиячилик, сиёсий плюрализм Республикада жамиятни демократлаштириш жараёнини чуқурлашишида ва уни аниқ амалга оширишда давлат ҳамда жамиятнинг фаолиятини меъёрлашга қаратилган институтлар аҳамиятини кучайтирди. Жамиятни мувофиқлаштирадиган ва бирлаштирадиган асосий куч Конституция ва Қонундир. Қонун ҳукмрон бўлсагина ҳуқуқий давлат тузиш ҳақида гапириш мумкин. Барча ҳуқуқий тизимларнинг ўзаги Конституциядир. У барча қонунларнинг негизи ва асосидир. Ҳуқуқий тизимда изчиллик, уйғунлик, ўзаро алоқа бўлиши зарур. 1990 йилнинг мартада Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг биринчи сессиясида Конституциявий назорат қўмитаси ташкил этишга қарор қилинди.

Бу органнинг вужудга келиши — демократик давлатнинг ҳаётида катта воқеадир. Бошқа давлатларда бундай органлар ҳар хил номда юритилади. АҚШда — Олий Суд. Францияда — Конституциявий Кенгаш. ГФРда — Конституциявий суд. Қоида бўйича бу орган фаолияти ҳеч ким томонидан назорат қилинмайди. У парламент қонунларини, ҳукумат ва мамлакат Президенти фар-

монларининг Конституцияга мослигини аниқлайди. 1991 йилнинг октябрида Россия халқ депутатларининг съездида ҳам Конституциявий суд сайланди ва унинг аъзолари умрбод шу лавозимни эгаллайдилар. 1992 йил декабрида қабул қилинган Ўзбекистон Республикаси Конституциясида Конституциявий назорат қўмитасини Ўзбекистон Республикаси Конституциявий судига айлантиришни, яъни янги орган ташкил этишни назарда тутди.

Конституциявий назорат қўмитаси ўз фаолиятига кўра учинчи ҳокимиятни — суд ҳокимиятини ифодалайди. Ўзбекистон Республикасининг 1978 йилги Конституциясида Конституциявий назорат қўмитасида иккита модда (115 ва 116) ажратилган эди. Уларнинг мазмуни қуйидагича: Ўзбекистон Республикаси Конституциявий назорат қўмитаси Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаши томонидан қўмитанинг Раиси, Раис ўринбосари, Қорақалпоғистон Республикасининг вакилини қўшиб ҳисоблаганда 9 аъзодан иборат бўлиб сиёсат ва ҳуқуқ соҳасининг мутахассислари сайланади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциявий назорат қўмитасига сайланган аъзоларнинг ваколат муддати ўн йил эди.

Ўзбекистон Республикаси Конституциявий назорат қўмитасига сайланган шахслар бир вақтда ҳужжатлари қўмита томонидан назорат қилинадиган органлар таркибига кира олмайдилар.

Ўзбекистон Республикаси Конституциявий назорат қўмитасига сайланган аъзолар ўз фаолиятларини бажариш даврида мустақилдирлар ва фақат Ўзбекистон Республикаси Конституциясига (1978 й.) бўйсундилар (115-модда).

1978 йилги Конституциянинг 116-моддасида, Ўзбекистон Республикаси Конституциявий назорат қўмитаси Олий Кенгаш қабул қилган Қонунлар ва бошқа ҳужжатларнинг, шунингдек Республика Олий Кенгаши муҳокамасига киритилган қонунлар ва бошқа ҳужжатларнинг Ўзбекистон Республикаси Конституциясига қай даражада мувофиқлигини аниқларди.

Биринчидан, Олий Кенгаш топшириғига биноан, иккинчидан, халқ депутатларининг камида бешдан бир қисмининг, шунингдек Республика Президентининг ва

Қорақалпоғистон Республикаси Олий Кенгашининг таклифига биноан бажариларди.

Конституциявий назорат қўмитаси Республика Президенти фармонларининг Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва қонунларига мувофиқлиги тўғрисида хулоса бериш ҳуқуқига эга эди. Конституцияда бу вазифага Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаши топшириғига биноан бажарилади, деб кўрсатиб ўтилган.

Конституциявий назорат қўмитаси Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаши топшириғига, Президент, Олий Кенгаш Раиси, Қорақалпоғистон Республикаси Олий Кенгаши таклифларига биноан, Қорақалпоғистон Республикаси Конституциясини — Ўзбекистон Республикаси Конституциясига ҳамда Қорақалпоғистон Республикаси қонунларининг — Ўзбекистон Республикаси қонунларига қай даражада мувофиқлиги тўғрисида Ўзбекистон Олий Кенгашига хулосалар тақдим этади. Шунингдек, Конституциявий назорат қўмитаси Конституцияда қайд қилинган органларнинг олий мансабдор шахслари ва халқ депутатларининг топшириғи ёки таклифларига кўра Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаши ҳужжатлари ва бошқа ҳужжат лойиҳаларининг, ҳукумат қарорлари ва фармойишларининг, Ўзбекистон Республикаси халқаро шартномалари ва бошқа мажбуриятлари, прокурорлик назорати амалга оширилмайдиган бошқа давлат органлари ва жамоат ташкилотлари меъёрий ҳуқуқий ҳужжатларининг Ўзбекистон Республикаси Конституциясига, Ўзбекистон Республикаси қонунларига қай даражада мувофиқлиги тўғрисида хулосалар беради.

Бу конституциявий қондаларни келтиришнинг боиси шундаки, Конституциявий назорат қўмитасининг фаолияти Конституцияда аниқ белгилаб қўйилганлигини таъкидлашдир. Қўмитага юборилган ариза ва шикоятлардан, Олий Кенгаш сессиясида сўзга чиққан айрим халқ депутатларининг нутқларидан шу нарса маълум бўлди.

Конституциявий назорат қўмитаси қонунларни қўллаш, судларнинг ҳукм ва қарорларининг қонунийлиги, айрим мансабдор шахсларнинг фаолиятлари ҳақидаги актларни кўриб чиқмайди.

Шу билан бирга бу Конституциявий назорат қўмитаси фақат Олий Кенгаш, Президент ва бошқа қатор органлар ҳамда мансабдор шахсларнинг топшириқлари, таклифлари, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси халқ депутатларининг камида бешдан бир қисми таклифига биноан иш кўради. Конституциявий назорат қўмитаси ўз ташаббуси билан олий давлат ҳокимияти ва бошқармаларининг ҳужжатларини Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ҳамда қонунларига мувофиқлик масаласини кўриб чиқишга ҳақли эди.

Фуқаролардан тушган, Қўмита кўриши шарт бўлмаган, шу билан бирга фойдали айрим шикоят ва аризалар инсон ҳуқуқларини қўпол равишда бузишга хизмат қилган ҳуқуқ нормаларини қайта кўриб чиқишга ундайди. Масалан, Қўмитага тушган шикоятлардан шу нарса маълум бўлдики, баъзи бир ишлар бўйича фуқаролар суд қилинмай 7—9 йилдан бери терговда ётган экан. Қўмита қонун бўйича терговни қанча вақт давом эттириш мумкинлигини ўрганишга қарор қилди. Яқин вақтгача бу масалани кўриб чиқишга умумиттифоқ қонунчилиги йўл қўймасди. Ўзбекистон Республикасининг мустақил деб эълон қилиниши ва Республика Қўмитаси қонунларни бошқариши муносабати билан Республика ҳудудида амал қилаётган ҳар қандай қонун ҳамда ҳужжатларни Ўзбекистон Республикаси Конституциясига мувофиқлигини ўзи ҳал қилишга ҳақлидир. Шу муносабат билан Республика Конституциявий назорат қўмитаси Республика Жиноят-процессуал Кодексининг баъзи нормалари Республика Конституциясига, шунингдек, Фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари Декларациясига қанчалик мувофиқлигини текшириш ташаббуси билан чиқди.

Маълум бўлдики, қонун чиқарувчи судгача қамоқда тутиш ва судда ишчи кўриш муддатларининг аниқ фарқларини назарда тутмаган. «Гўзал» ишлаб чиқариш бирлашмаси бўйича жинсий ишга алоқадор бўлган Резенгаус ва бошқалар суд ҳукми чиқаргунча 9 йилдан ортиқ қамоқда бўлган. Шу давр ичида тергов қилинаётганлардан 7 киши тергов изоляториди вафот этган.

Бу мисоллар криминалистикага доир дарсликлардан ўрин олишга ҳақли.

Ўзбекистон Республикаси Конституциявий назорат қўмитаси инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги халқаро актлари, 1978 йилги Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 37, 52, 55-моддаларига кўра, дастлабки тергов босқичида қamoқда турган фуқароларнинг ҳуқуқларини тегишли кафолатлашни назарда тутиб, Жиноят-процессуал Кодексининг 79 ва бошқа моддаларига ўзгартишлар киритиш лозим, деб ҳисоблади. 9 ойдан ортиқ вақт мобайнида қamoқда сақлаш муддатини бир ярим йилгача узайтиришга, айрим ҳоллардагина ва фақат суд ҳукми бўйича йўл қўйилади. Бундан кейин бошқа узайтиришга йўл қўйилмайди, қamoқда сақланаётган айбдор дарҳол озод қилинади.

Конституциявий назорат қўмитаси қисқа давр ичида бир мунча ишларни амалга оширди. Қўмитанинг иш тартиби ишлаб чиқилди ва қабул қилинди. Қўмита Ўзбекистон Республикаси уй-жой Кодекси 67-моддасида «Башарти уй-жойни ижарага олувчи ёки унинг оила аъзоси озодликдан маҳрум этишга, сургунга, бадарғага ёки маҳкумни меҳнатга мажбуран жалб этган ҳолда шартли равишда озодликдан маҳрум қилишга ҳукм этилган тақдирда, турар-жойдан фойдаланиш ҳуқуқи ҳукм ижро этилган кундан бошлаб олти ой мобайнида сақлаб қолинади», деб белгиланган.

Мазкур норма Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, Халқаро инсон ҳуқуқлари актига мувофиқ эмаслигини кўриб чиқди. Бу белгиланган тадбир ҳукм қилинган шахсга нисбатан қўшимча жазо бўлиб, инсоннинг уй-жойга бўлган ҳуқуқини чеклаб қўярди.

Конституцион назорат қўмитаси аҳволни тузатди. Бу масалани фақат суд ҳал қилиши мумкин.

Олий Кеңашнинг қонун чиқарувчи Қўмитаси илтимосига кўра ва қонун лойиҳаларининг аҳамияти муҳимлигини ҳисобга олиб, Қўмита Ўзбекистон Республикасининг фуқаролик ҳақидаги қонунининг лойиҳасини ўрганиб чиқди. Қўмита аъзолари лойиҳа бўйича бир қатор жиддий фикр ва мулоҳазаларини билдирдилар.

Демократик институтларнинг энг муҳимларидан бири фуқаролар ўз ижтимоий фаолликларини митинглар, мажлислар, кўча юришлари ва намойишлари шаклида амалга ошириш ҳуқуқи ҳисобланади.

Бу ҳуқуқ 1978 йилги Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 48-моддасида, инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари Декларациясининг 8-моддасида ва қатор Халқаро инсон ҳуқуқлари актларида аниқ белгилаб берилган.

1990 йилнинг 21 февралда Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Раёсати «Ўзбекистон Республикасида ташкил этиладиган ва утказиладиган мажлислар, митинглар, куча юришлари ва намойишларни тартибга солиш тўғрисида» Фармон чиқарди. Бу Фармонни 1990 йил 31 мартда Республика Олий Кенгаши тасдиқлади ва қонуний кучга кирди:

Бу Фармоннинг пайдо бўлиши, кейинчалик қонун чиқарувчи актда таъкидланишича, митинглар, куча юришлари ва намойишлар натижасида қатор шаҳар, туманларда тартибсизликлар, бевошликлар содир бўлдики, натижада давлатга, баъзи бир жамоат ташкилотларига, корхоналарга, муассасаларга ва ташкилотларга, шунингдек кўпчилик фуқароларга катта моддий ҳамда маънавий зиён етказилди.

Конституциявийлик тўғрисидаги Олий Кенгаш Раёсатининг 1990 йил 21 февраль Фармони ва Республика Олий Кенгашининг 1990 йил 31 мартдаги актига мувофиқ Ўзбекистон Республикаси Конституциявий назорат қўмитаси ушбу мақолани ўрганиб чиқди. Қўмита 1978 йилги Республика Конституциянинг 48-моддасидан келиб чиқиб, унда фуқароларнинг бу эркинлиги «халқнинг манфаатларига мувофиқ бўлсагина» ҳамда конституциявий тузумни «мустаҳкамлаш ва ривожлантириш мақсадида» амалга оширсагина кафолатланади, деган хулосага келди.

Олий Кенгаш Раёсати ва Республика Олий Кенгаши қабул қилган актлар Конституция берган ҳуқуқларни бир мунча чегаралаб қўяди, аммо уша конституция Олий Кенгашнинг қонун чиқариш тартибига кўра шунга ўхшаш актлар қабул қилишга имкон беради. Шунинг учун Ўзбекистон Республикасининг 1978 йилги Конституциясида «фуқаролар томонидан фойдаланиладиган ҳуқуқ ва эркинликлар жамоатчиликка ва давлатга, бошқа фуқаролар ҳуқуқларига зиён етказмаслиги керак» дейилади.

Республика Олий Кенгаши маъқуллаган Инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари Декларациясида таъкидла-

нишича, фуқароларнинг ҳуқуқларини амалга ошириш учун уларнинг жамоатчиликдаги фаолликлари суверен давлатнинг қонунарига мувофиқлашиши лозим.

Ўзбекистон Республикаси Конституциявий назорат қўмитаси Ўзбекистон Республикаси халқи давлат ҳокимиятининг ягона манбаи бўлганлиги учун халқ номидан сўзга чиқишга ва масалаларни ҳал қилишга фақат унинг энг олий вакиллик органи — Республика Олий Кенгаши ҳақлидир, деган хулосага келади. Ўзбекистон Республикасининг 1978 йилги Конституциясини эътиборга олган ҳолда, «Ўзбекистон Республикаси Конституциявий назорат тўғрисида»ги Қонуннинг 12 ва 18-моддаларига асосланиб юқорида санаб ўтилган қонуний ҳужжатлар Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига зид келмайди. Ўзбекистон Республикасининг 1978 йилги Конституциясининг 48-моддасида кафолатланган сиёсий эркинликни чекламайди.

Республика Олий Кенгаши мажлислар, митинглар, кўча юришлари ва намойишларни чеклаш масалаларига истаган вақтда баъзи ўзгартиришлар киритиши мумкин ва ҳақлидир. Митинглар ўтказишни хоҳлаш ва хоҳламаслиги ҳақида аҳоли билан савол-жавоб ўтказиш мумкин. Бир нарса аниқ равшанки, бозор иқтисодида ва демократияга ўтиш давридаги қийинчиликлар халқ ёки унинг истагини қонуний ифодаловчи парламентнинг жавоби бир хил.

Ўзбекистон Республикаси Конституциявий назорат қўмитаси, Тошкент шаҳар ижроия қўмитасининг 1990 йил 8 июндаги «Тошкент шаҳрида митинглар, мажлислар, кўча юришлари ва намойишларни вақтинча таъқиқлаш тўғрисида»ги қарорини кўриб чиқди ва фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини чеклаб қўйиш, 1978 йилги Конституциянинг 48-моддасида кўрсатилган, шунингдек 1990 йил 21 февралда Олий Кенгаш Раёсатининг Фармони нормаларига мувофиқ келмаслигини таъкидлади.

Конституциявий назорат қўмитаси Тошкент шаҳар ижроия қўмитаси 1990 йил 8 июнда қабул қилган қарорини қайта кўриб, қонунга мувофиқлаштиришни таклиф этди ва бу Тошкент шаҳар ижроия қўмитаси томонидан бажарилди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг таклифига кўра Конституциявий назорат қўмитаси қатор қо-

нувий ҳужжатларнинг лойиҳалари Ўзбекистон Республикаси Конституциясига мувофиқ келмаслиги ҳақидаги хулосаларни тақдим этди, Республика Олий Кенгаши буларни кейинчалик муҳокама қилди.

Жумладан, қўмита томонидан Ўзбекистон Республикасида ижро этувчи ва фармоиш берадиган ҳукуматнинг тизимини мукамаллаштириш ҳақида, Ўзбекистон Республикасида жамоат бирлашмалари ҳақида, милиция ходимларининг ҳуқуқий ва ижтимоий ҳимоясини кучайтириш ҳақида, Ўзбекистон Республикасининг 1978 йилги Конституциясининг 175 ва 176-моддаларига ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш ҳақидаги қарорларнинг лойиҳалари муҳокама қилинди.

Ўзбекистон Республикаси Конституциявий назорат қўмитаси 1978 йилги Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 107-моддасига мувофиқ қонунчилик ташаббуси билан чиқиш ҳуқуқидан фойдаланиб Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаши сессиясига Ўзбекистон Республикаси Президенти ва Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаши Раисининг шаъни ва қадр-қимматини ҳимоя қилиш ҳақидаги Қонун лойиҳасини муҳокамага тақдим этди ва 1991 йил февралда Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг IV сессиясида қабул қилинди.

Ўзбекистон Республикаси Конституциявий назорат қўмитаси қонунчилик ташаббуси билан чиқиш ҳуқуқидан фойдаланиб, Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаши сессиясига Ўзбекистон Республикаси Президентига республиканинг амнистия ҳақидаги ҳужжатларини қабул қилишга ҳуқуқ бериши ҳақидаги таклифни киритди. Қўмита олдида турган вазифалар жиддий. Қўмита фаолиятини юзага чиқарадиган вазият оддий эмас, балки анча мураккабдир. 1991 йил 11 октябрда собиқ СССРнинг Конституциявий назорат қўмитаси «Фуқароларни прописка қилиш тартибининг ҳал этиш» ҳақидаги хулосасини қабул қилди. Унда фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари ҳақидаги Декларация, инсон ҳуқуқлари ҳақидаги Халқаро ҳуқуқий ҳужжатлардаги фуқароларнинг эркин кўчиб юришлари, турар жой ва иш турларини эркин танлашлари юқоридаги прописка ҳақидаги масалани қонуний деб топди.

Ўзбекистон Республикаси конституциявий назорат қўмитаси бу хулосани кўриб чиқиб қуйидагиларни қайд қилди: фуқароларнинг пропискаси ҳақидаги қонуний ўзгаришлар жамиятдаги сиёсий, иқтисодий, ижтимоий

вазиятни ҳисобга олган ҳолда амалга ошиши керак. Паспорт тизими, прописка тартиби, фуқароларни қайд этиш ва рўйхатга олиш — давлат тузумидан келиб чиқилади. Ҳозирги шароитда пропискани ман этиш қарорини қўллашга вақт эрта. Собиқ иттифоқдош республикалар ўрнига суверен давлатлар пайдо бўлиши муносабати билан фуқароларни рўйхатга олиш, қайд этишни мустақилликни қабул қилган қарорларга асосланиб, суверен давлатнинг ўзи мустақил ҳал этиши лозим. Фуқаролик, божхона, чегара ишлари ва бошқа масалалар қонуний ҳал этилиши лозим. Фуқароларни прописка қилиш, рўйхатга олиш, қайд этиш тартиблари ҳақида бир қанча қарорлар қабул қилинган.

Ўзбекистон Республикаси Конституциявий назорат қўмитаси шундай хулосага келди: Ўзбекистон Республикаси ҳудудида жорий этилган прописка ҳақидаги низом халқаро актларга ва «Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги асослари тўғрисида»ги қонунига мослаштирилиши лозим. Қўмита паспорт тизими рўйхатга олиш, қайд этиш, Ўзбекистон фуқароларини прописка қилиш ҳақида қонун қабул қилишни лозим деб топади. Бу қонун принципи асосида рўйхатга ва ҳисобга олиш белгилаб қўйилиши қонунлар, аҳолини кўчиши божхона, масалаларига ва бошқаларга қараб қабул қилиниши мумкин.

Конституциявий назорат қўмитаси бир йиғилишда Республика Конституциясига мувофиқ чиқарилган бир қатор қонунларнинг меъёрларини кўриб чиқди. Мазкур қонунларда фуқаролар билан мулкий битим тузиш вақтида улар томонидан молия идораларига тақдим этиладиган декларация асосида тегишли маблағ олиш бурчлари аниқлаб берилди. Агар қурилаётган уйнинг баҳоси йиғирма мингдан ортиқ бўлса, битим ун минг сўмдан ортиққа тузилади.

Конституциявий назорат қўмитаси маблағ олинadиган манбаларни декларация қилиш учун битим тузилаётган вақтда ҳуқуқий таъсирини ўтказиш ҳозирги бозор иқтисодиёти шароитида мулкий муносабатларни тартибга солиш асосий ҳуқуқий ҳаракатларга мос келмаслигини аниқ белгилаб берди.

Шу муносабат билан Конституциявий назорат қўмитаси 1986 йил 30 июндаги Ўзбекистон Республикаси Ҳукуматининг фуқаролар маблағ оладиган манбаларни декларация қилиш учун битим тузадиган қарори мос келмаслигини таъкидлади.

Ўзбекистон Республикасининг 1978 йилги Конституцияси I бўлимининг 13-моддасида Ўзбекистон Республикасининг шахсий мулкчилик, корхоналар, чет эл инвестицияси, банк ва банклар фаолияти ҳақида корхонага эгаллик қилиш ва бошқа бир қатор қонунлари мос келмаслигини қайд этган эди.

Юқорида келтирилган хулосаларни кўриб чиқиб, бартараф этиш учун Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасига юборишга қарор қилинди.

Ўзбекистон Республикаси Конституциявий назорат қўмитасининг ташаббуси билан қамоқдан озод бўлганларга маъмурий назорат ўрнатиш ҳақидаги масала кўриб чиқилди.

Маъмурий назорат Ўзбекистон Республикаси Ахлоқ тузатиш—меҳнат қонунлари мажмуасининг 121—123-моддаларига асосан белгиланади. Бу низомлар Ўзбекистон Республикасининг 1978 йилги Конституциясининг 52 ва 55-моддаларига, Инсон ҳуқуқларининг умумий баённомаси ҳамда бошқа халқаро ҳуқуқий уй-жойни ва давлат ҳудудида жойдан-жойга кўчишни эркин таппаш ҳуқуқини таъминлашга қаратилган ҳужжатларга мос келмасди. Бу фуқароларнинг шахсий эркинлигини ва жойдан-жойга эркин кўчишини чеклашдир. Қўмита маъмурий назорат ҳақида агар зарурат бўлса, суд йули билан аниқлашни лозим топди. Бу инсон ҳуқуқларининг халқаро ҳуқуқ ҳужжатларига мос келади. Республика Конституциявий назорат қўмитаси, Олий Кенгаш Раисининг топшириғига биноан Қорақалпоғистон Республикаси раҳбарларининг Қорақалпоғистон Республикаси ҳукумати олий органлари тизимида янги тартиблар жорий этиш масаласи юзасидан ўз фикр-мулоҳазаларини билдирди.

Қорақалпоғистон Республикаси Президенти ёки Давлат Кенгаши лавозимини таъсис этиш ҳақидаги масала кўтарилган эди. Ўзбекистон Республикаси Конституциявий назорат қўмитаси билдирилган мулоҳазалар Қорақалпоғистон Республикаси раҳбарлари томонидан Қорақалпоғистон Республикасининг Конституциясига ўзгартишлар ва қўшимчалар киритиш вақтида эътиборга олинди.

Ўзбекистон Республикаси Конституциявий назорат қўмитасининг ҳуқуқни демократиялаш ва уни Республика Конституциясига ҳамда инсон ҳуқуқлари ҳақидаги ҳужжатларга мувофиқлаштириш бу орган бажарадиган катта ишнинг бошланиши ҳолос.

Ўзбекистон Республикаси Конституциявий назорат қўмитасининг таркибида ишлаш шароитига муяссар бўлган республиканинг таниқли олимларидан профессор Қаюмов Рауф Қаюмович — Қўмита Раисининг ўринбосари; профессор Пинхасов Борис Ильич — Ҳ. Сулаймонова номидаги суд экспертиза илмий-тадқиқот институтининг директори; Изимбетов Тажек Изимбетович — Бердах номидаги Нукус давлат дорилфунунининг профессори; ҳуқуқшунос фанлари доктори — Тожиев Турсун Тожиевич — Тошкент шаҳар Чилонзор тумани ҳуқуқий маслаҳатхонасининг бўлим мудир; ҳуқуқшунослик фанлари номзоди Ҳакимова Сайёра Абдуллаевна — Ўзбекистон Республикаси Прокуратурасининг бўлим бошлиғи, адлия катта маслаҳатчиси; ҳуқуқшунослик фанлари номзоди Олимжонов Омон Ҳамидович — Республика Олий Кенгаши Раёсати Котибиятининг бошлиғи; ҳуқуқшунослик фанлари номзодлари: Скрипников Николай Кузьмич, Мирҳамидов Миршоҳид Мирҳамидович, Раҳмонқулов Миракбар Ҳожиакбарович, Тешабоев Маматхон Тешабоевич.

1992 йилги Ўзбекистон Республикаси Конституцияси лойиҳасини тайёрлашда Конституциявий назорат қўмитаси аъзоларидан баъзилари Конституциявий комиссиянинг ишчи гуруҳида қатнашдилар.

Мустақил демократик давлат — Ўзбекистон Республикасининг ҳуқуқий тизимини ишлаш жараёнида Конституциявий назорат қўмитаси бириччи ва гоаят фойдали тажриба орттирди.

ХII об

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНИНГ СУД ҲОКИМИЯТИ ТИЗИМИДА ХУЖАЛИК СУДИ

Ҳакамлар маҳкамасининг ташкил этилиш тарихи 1922 йилдан бошланган.

Хўжалик низоларини ҳуқуқий нормалар орқали ҳал қилиш мамлакатнинг халқ хўжалиги ривожланишига таъсирни кўрсатади.

1919 йил 7 мартда ҳакамлик суди ҳақида қабул қилинган 2-сонли декретни биринчи акт деб кўрсатиш мумкин.

1922 йилнинг 21 сентябрида давлат муассасалари ва ташкилотлари муносабатларидан келиб чиқадиган мулкӣ низоларни бартараф этиш тартиблари ҳақида биринчи Низом тасдиқланди. Шунга мувофиқ Меҳнат ва Мудофаа Кенгашида Олий ҳакамлик суди ҳайъатлари, кейин губернияларда мажлислар ташкил этилди.

1924 йилнинг 6 майида Меҳнат ва Мудофаа Кенгашида ҳакамлик суди ҳайъатининг Низоми тасдиқланди.

1924 йилнинг 28 декабрида Ҳакамлик маҳкамаси Ўзбекистонда Ўзревком қошида Олий ҳакамлик ҳайъатини ташкил этди.

1925 йилнинг 28 августида Олий ҳакамлик ҳайъати ЭКОСО Ўзбекистон ССР қарамоғига, 1928 йилнинг 10 мартда эса Ўзбекистон ССРнинг Халқ Комиссарлари бошқармаси ихтиёрига ўтди.

1931 йилнинг 4 мартда МИК ва СССР халқ комиссарларининг қарорӣ билан давлат ҳакамлик судининг ҳайъати тугатилди (расмий идораларга қарашли ҳакамлик ҳайъатлари аввалроқ тугатилган эди), ҳар хил идораларга қарашли ташкилотларнинг низоларини ҳал қилишни суд органларига топширишга қарор қилинди.

Давлат ҳакамлик суди ҳақидаги биринчи Низом 1931 йилнинг 3 майида МИК ва собиқ СССРнинг ХКС қарори билан тасдиқланган. Ушбу Низомнинг бир қатор асослари ҳозирги вақтгача аҳамиятини йўқотмаганлиги сабабли ўзгармасдан қолди.

Давлат ҳакамлик суди ҳақидаги Низомда Давлат ҳакамлик суди бир бошқармага тегишли идоралар орасидаги умумдавлат ёки маҳаллий бюджетга тааллуқли низоларни ҳал этиши таъкидланган.

Низомда бир бошқармага тегишли муассаса ва корхона, хўжалик бирлашмаси ёки кооператив тузуми ўртасидаги низоларни Давлат ҳакамлик судига юқори идоралар текшириш учун топширган тақдирдагина Давлат ҳакамлик суди ҳал қилишга ҳақлиги кўрсатилган. Низомда Давлат ҳакамлик судини бир бошқармага тегишли хўжаликлар орасидаги низоларни ҳал этиш умуман унинг ҳуқуқ доирасига кирмаслиги махсус кўрсатилмаган. Шу билан бирга бундай низоларни қандай ҳал қилиш Низомда аниқ белгиланмаган. Бир бошқармага тегишли ташкилотлар орасидаги мулкӣ низоларнинг қандай ҳал этилиши шу бошқарма ихтиёрига топширилган эди.

Тез орада бошқармаларда ҳакамлик судлари ташкил этилди.

Бошқармаларда ташкил этилган ҳакамлик судлари ҳукуматнинг ҳеч қандай қарорисиз тузилди.

1932 йилнинг 7 июнида МИК ва СССР Халқ Комиссарлари Советининг қарори билан Иттифоқдош республикаларнинг Халқ Комиссарлари Совети ихтиёрида давлат ҳакамлик судларини ташкил этиш ҳақида қарор қабул қилинди. 1932 йилнинг 28 октябрида Ўзбекистон ССР Халқ Комиссарлари Совети «Ўзбекистон ССР Халқ Комиссарлари Совети ихтиёридаги Давлат Ҳакамлик судини ташкил қилиш ҳақидаги Низом»ни қабул қилди ва фаолиятини бошлади.

1959 йилнинг июлида СССР Министрлар Совети «Давлат ҳакамлик судларининг фаолиятини яхшилаш тўғрисида» қарор қабул қилди, унда давлат ҳакамлик судларининг асосий масаласи: корхоналар, ташкилотлар ва муассасалар ишини яхшилашга, хўжалик режаларини бажариш ва хўжалик ҳисоб-китобларини мустаҳкамлашга фаол таъсир кўрсатишга қаратилди.

1960 йил 17 августида СССР ҳукумати «СССР Министрлар Совети қошида Давлат ҳакамлик суди Низомини тасдиқлаш тўғрисида» қарор қабул қилди. 1960 йил 28 декабрда республика ҳукумати «Ўзбекистон ССР Министрлар Совети ҳузуридаги Давлат ҳакамлик суди ва Қорақалпоғистон АССР Министрлар Совети ҳузури-

даги Давлат ҳакамлик суди тўғрисидаги Низом»ни тасдиқлади.

Бу Низомда Давлат ҳакамлик судларининг халқ хўжалигини ривожлантиришдан келиб чиқадиган муаммолар ва шу асосда корхоналар, ташкилотлар ва муассасалар ўртасидаги иқтисодий ҳамда мулкий алоқаларини аниқлаш масалалари қўйилган эди.

Иқтисодиётни янгича бошқаришга ёндашув хўжалик ташкилотларининг ҳамма тармоқлари иқтисодий сиёсат принципларини изчиллик билан амалга оширишни, марказлашган соҳаларни бошқарувида қардош республикалар ҳуқуқларини кенгайтириш, хўжаликка раҳбарлик қилишда иқтисодий усулларнинг аҳамиятини ошириш, режалаштиришни тубдан яхшилаш, хўжаликларнинг мустақиллигини кенгайтириш ҳамда ташкилотларнинг жамоалари ташаббусини қувватлаш, режа ва шартнома мажбуриятларини бажаришларида моддий манфаатдорлигини ошириш ҳамда мулкий жавобгарлигини кучайтиришни талаб қилади.

1970 йил 7 августида СССР Министрлар Совети ва 1970 йил 23 сентябрда Ўзбекистон ССР Министрлар Совети «Давлат ҳакамлик судларининг ва вазирликлар ҳамда халқ хўжалиги бошқармаларининг ҳакамлик судларининг фаолиятини кучайтириш» ҳақида қарор қабул қилди. Мазкур қарорда иқтисодий ислоҳот даврида давлат ҳакамлик судлари идораларининг асосий вазифалари аниқлаб берилди.

Ҳакамлик судлари иш жараёнига баъзи бир муҳим ўзгаришлар киритилди.

Низомда давлат ҳакамлик судлари идоралари ва вазирликлар ҳамда маҳкамалар ҳакамлик судларининг асосий вазифалари белгилаб берилди: корхоналар, ташкилотлар ва муассасаларнинг хўжалик низоларини ҳал қилишда мулкий ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилишни амалга ошириш; ижтимоий ишлаб чиқаришни юксалтиришга, хўжалик ҳисобини мустаҳкамлаш, корхоналар, ташкилотлар, муассасалар ўртасидаги хўжалик алоқаларини мақсадга мувофиқ юксалтириш, халқ хўжалиги режаларини бажаришда улар ўртасидаги шартномаларнинг ролини кучайтириш; корхоналар, ташкилотлар ва муассасалардаги низоларни давлат интизомига риоя қилган ҳолда режадаги ва шартнома асосидаги вазифаларни бажаришда фаол таъсир кўрсатиш; маҳаллийчилик ва маҳкамачилик кўринишларига қар-

ши курашиш, ҳакамлик суди тажрибасини мунтазам ўрганиш ва умумлаштириш, хўжалик муносабатларини ривожлантириш борасида таклифлар киритиш, шунингдек, корхоналар, ташкилотлар ва муассасалар фаолиятидаги камчиликларни бартараф қилиш.

1977 йилги СССР Конституцияси қонун чиқарувчи идоралар фаолиятининг бирмунча жонланишига рағбатлантирди.

1979 йил 30 ноябрда СССР Олий Совети «СССР да давлат ҳакамлик судлари тўғрисида» Қонун қабул қилди. СССР Олий Советининг қарори билан ушбу Қонун 1980 йил 1 июлида кучга кирди.

СССР Министрлар Совети қошидаги ҳакамлик суди— СССР Давлат ҳакамлик судига, иттифоқдош ва автоном республикалар Министрлар Совети қошидаги давлат ҳакамлик судлари — иттифоқдош ва автоном республикалар давлат ҳакамлик судларига, ўлка, вилоят, шаҳар ижроия комитетлари халқ депутатлари Кенгашларига қарашли давлат ҳакамлик судлари — ўлка, вилоят, шаҳар давлат ҳакамлик судларига ўзгартирилди. Шу билан бирга давлат ҳакамлик идораларининг хўжалик шароитлари янгиланганини таъминлашдаги ваколатлари кенгайтирилди; қонуний ва шартномавий интизомларни мустаҳкамлашда ҳўшимча ҳуқуқлар берилди.

Давлат мустақиллиги ва суверенлиги негизда жамиятни демократлаштириш, иқтисодий ислохотни амалга ошириш, бозор иқтисодига ўтиш, хўжалик идораларининг мустақиллигини кенгайтириш шароитида, қонуний актлар билан мустаҳкамланган ҳакамлик судлари янги иқтисодий муносабатлар талабларига жавоб беролмасди. Шунинг учун ҳакамлик судларини тубдан ўзгартириш зарурияти пайдо бўлди.

1991 йил 12 июнда Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаши Ўзбекистон ССР Давлат ҳакамлик идораларини Ўзбекистон Республикасининг Олий ҳакамлик судига, вилоят давлат ҳакамлик судларини вилоят ҳакамлик судларига ўзгартириш ҳақида қарор қабул қилди.

Қорақалпоғистон Республикаси Олий Кенгашига Қорақалпоғистон Республикаси Давлат ҳакамлик идорасини Қорақалпоғистон Республикаси ҳакамлик судига айлантириш масаласини кўриб чиқишини тавсия этди.

Шу кунини республикамизда мустақил ҳакамлик суди идораларининг туғилган кунини деб аташ мумкин.

Шу тариқа республикамиз ҳакамлик суди идоралари

мавжуд бўлгандан бери биринчи маротаба интифоқ тузилмишдан ажраб, ҳақиқий мустақил бўлди.

1991 йил 14 июндаги Ўзбекистон Республикаси Қарори ва 1991 йил 26 июндаги Қорақалпоғистон Республикаси қарорига мувофиқ Ўзбекистон Республикаси Конституциясига ва Қорақалпоғистон Республикаси Конституциясига қўшимчалар ва ўзгартиришлар киритилди.

Ҳакамни ва ҳакамлик судларининг бошқа раҳбар ходимларини сайлаш ҳамда тайинлаш тартибларига жиддий ўзгартиришлар киритилди.

Ҳакамлик судига раҳбарликни амалга ошириш борасида молиявий, моддий-техник ва бошқа таъминотлар Ўзбекистон Республикаси Олий ҳакамлик суди зиммасига юклатилди. Бу ҳакамлик судларини маҳаллий ҳокимият идораларига мулкӣ мустақил, моддий қарам эмаслигини таъминлайди ва ҳужалик низоларини ҳаққоний ҳал қилишга имкон яратади.

1991 йил 31 августда Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаши томонидан давлат мустақиллигининг эълон қилиниши аввалги ҳуқуқий муносабатлардан ҳакамлик идораларининг ҳужалик низоларини ҳал қилиш тартиблари янги шароитларга мутлақо мос келмасди, ҳакамлик идораларининг иш услублари ва шаклига янгича ёндошишни, унинг обрӯси, ваколатининг аҳамиятини кучайтиришни тақозо қиларди. Шунинг учун Олий Кенгаш 1991 йил 20 ноябрда Ўзбекистон Республикасининг «Ҳакамлик суди ва ҳужалик низоларини ҳал этиш тартиби тўғрисида» Қонун қабул қилди.

Бу Қонунда ҳакамлик судларининг вазифалари, вазиятлари, фаолиятларини ақс эттирувчи масалалардан ташқари ҳужалик низоларини ҳал қилиш тартиблари ҳам ёритилган.

Ҳакамлик судлари идораларининг янги Қонунни ўзига тегишли бўлмаган халқ ҳужалигини бошқаришдек вазифадан озод қилди ва улар мутлоқ мустақил ва эркин юрисдикция органи бўлиб қолди. Хусусийликнинг қандай шаклдалигидан қатъи назар субъектнинг ҳуқуқий ва қонуний муносабатларини таъминлашга қодирдир.

1992 йилда қабул қилинган мустақил Ўзбекистон Республикасининг биринчи Конституцияси қорхоналар, муассасалар ва ташкилотлар ўртасидаги ҳужалик низоларни Ўзбекистон Республикаси ҳакамлик суди ўз ваколати доирасида ҳал этишини таъкидлаган. Бино-

барин, давлатимизнинг Асосий Қонунни ҳакамлик судини юрисдикция идора, деб ҳисоблади. Янги Қонунда ҳакамлик судининг юрисдикция вазифаси унинг бош фаолияти деб қабул қилинди, қолган масалалар эса маншу юрисдикция фаолияти асосида ҳал этилади.

Қонуннинг 3-моддасида асосий вазифалар санаб утилди — одил судловни амалга ошириш йўли билан ташкилотлар ва фуқароларнинг ҳуқуқлари ҳамда қонун билан муҳофаза қилинадиган манфаатларининг ҳимоя этилиши, ҳакамлик судига худди ҳужалик юрисдикция идораси, деб қаралган.

Ҳакамлик судларининг ваколатлари бирмунча кенгайтирилди, уларнинг ихтиёрига битта вазирлик, маҳкамма, ташкилотлар орасидаги низоларни ҳал қилиш юклатилди. Авваллари битта вазирликни ёки маҳкаммага тегишли ҳакамлар ҳал қиларди. Низолашаётганларнинг бир томони колхоз бўлиб, 100 сўмгача даъвогар бўлса, у идорада ҳал қилинарди.

Қонунда кўзда тутилган янгиликлардан бири ҳакамлик судига қарашли низоларни бошқарма идоралари орасидаги иқтисодий муносабатлардан келиб чиқиб, шунингдек, хусусий, қўшма корхоналар ва халқаро бирлашмалар, Ўзбекистон Республикаси ва бошқа давлатлар ташкилотлари юридик шахслари ҳисобланади.

Ҳакамнинг мавқеи ошди. Ҳакам ўз вазифасини амалга ошириш борасида, яъни низоларни ҳал қилиш чоғида мустақил ва фақат қонунга буйсунади. Ҳакамнинг иш фаолиятига ҳар қандай идора, ташкилот ва мансабдор шахсларнинг аралашувига йўл қўйилмайди. Оммавий ахборот воситалари ўз хабарларида муайян иш юзасидан қарор қабул қилинмагунга қадар ҳакамлик муҳокамаси натижаларини олдиндан белгилаб қўйишга ҳақли эмас. Ҳакамлик жараёни қатнашчилари ёки ҳакамлик суди мажлисида қатнашаётган фуқаролар томонидан ҳакамга инсбатан ҳурматсизлик кўрсатилиши, шунингдек бирон-бир киши томонидан Ҳакамни очиқдан-очиқ менсимасликдан далолат берувчи хатти-ҳаракатларнинг содир этилиши Ўзбекистон Республикаси қонунларига мувофиқ жавобгарликка тортишга сабаб бўлади.

Олий Ҳакамлик суди таркибида, шунингдек алоҳида ҳакамлик судларида ҳужалик низоларини ҳал қилиш учун Ҳакамлик раёсатини (1-босқич) сайлайди ҳамда қарорларнинг қонуний ва асосли эканлигини текширадиган Ҳакамлик раёсатини сайлайди.

Низоларни ҳакамлик суди таркибида битта ҳакам, давлат раёсати бўлган вақтда хўжалик низоларни ҳал қилишда битта ёки учта ҳакам иштирок этади.

Хўжалик низоларини раёсатда ҳал қилиш ва қарорларни қонуний ҳамда асосли эканлигини чуқур, ҳар томонлама текшириш тарафларнинг ўзаро муносабатини исботлашда хатолардан ҳоли бўлади. Қонунда ҳакамлик суди жараёнида томонларнинг вакиллари, учинчи шахслар — прокурорлар, давлат ва ақтни ҳақиқий эканлиги деб арз қилган бошқа ташкилотларнинг қатнашиши ҳам назарда тутилган. Ҳакамлик судида хўжалик низоларини ҳал қилишда ташкилотлар қонун ва ҳакамлик суди олдида хусусийлик, бўйсунушлик жойидан ва бошқа жиҳатлардан қатъий назар тенгдирлар.

Биринчи марта давлат божини республика бюджетига тўлаш жорий этилди, шунингдек пул маблағларини чет эл валютасида ундириш тўғрисидаги низолар бўйича давлат божи чет эл валютасида тўланиб, у валюта счётига ўтказилади.

Ҳакамлик судининг фаолиятидаги муҳим масалаларни ҳал қилиш учун Олий ҳакамлик суди таркибида Пленум тузилди. Пленум Олий ҳакамлик суди ҳайъатининг ҳакамлик раисини, Қорақалпоғистон Республикаси ва вилоятлар ҳакамлик судлари раисларининг иш фаолиятлари ҳақидаги маърузасини тинглайди.

Ўзбекистон Республикаси Конституциявий назорат қўмитасининг Олий ҳакамлик суди Пленумининг тушунтиришлари Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қонунларига тўғри келмаслиги хусусидаги хулосаларни қараб чиқади, шунингдек Олий ҳакамлик суди Раисининг, Ўзбекистон Республикаси Прокурорининг Олий ҳакамлик суди қабул қилган қарорлар қонунларга зид келиб қолганлиги муносабати билан билдирилган эътирозномалари бўйича ишларни назорат тартибида кўриб чиқади.

Олий ҳакамлик судининг раёсати ўз мажлисларида кадрларни танлаш, жой-жойига қўйиш ва тарбиялаш масалаларини муҳокама этади. Шунингдек Олий ҳакамлик суди ҳакамлари ҳамда ушбу суд таркибий бўлинмалари раҳбарларининг, Қорақалпоғистон Республикаси ва вилоятлар ҳакамлик судлари раисларининг ҳисоботларини эшитиб боради. Ҳакамлик суди идораларининг фаолиятларининг муҳим йўналишларидан бири иқтисодий муносабатларда қонунлар бузилиши сабабларидан

дарак берувчи маълумотларни изчил таҳлил қилиб боради, уларни ўз ҳуқуқ доирасида бартараф этиш чора-тадбирларини ишлаб чиқади ҳамда ташкилотлар раҳбарларига, давлат идоралари ва бошқа идораларга хусусий ажримлар, аниқланган қонунбузарликлар тўғрисидаги, ана шу қонунбузарликлар содир этилишига сабаб бўлувчи ҳамда тегишли чора-тадбирлар кўрилишини талаб қилувчи ҳолатлар ҳақидаги ахборотларни юборади.

Қонунда жуда муҳим нарса кўзда тутилганки, бу Олий ҳакамлик суди ҳал қилув қарорлари қатъий ва ишни қайта кўриш ман этилади.

Олий ҳакамлик суди Раисининг ваколатига кенг аҳамият берилган.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва Қонунига мувофиқ Олий ҳакамлик судининг Раисига қонун чиқариш таклифларини Республика Олий Кенгашига тақдим этиш ваколати берилган. Бундан ташқари Раис ўз ваколатлари доирасида ва Ўзбекистон Республикаси Конституциясига мувофиқ фаоллиги устидан прокурорлик назорати амалга оширилмайдиган давлат идоралари ҳамда ташкилотларининг норматив ҳуқуқий ҳужжатлари Ўзбекистон Республикаси Конституциясига ва Ўзбекистон Республикаси Қонунларига қай даражада мос эканлиги тўғрисида хулосалар бериш хусусида Ўзбекистон Республикаси Конституциявий назорат қўмитасига таклифлар киритади.

Ўзбекистон Республикасининг «Ҳакамлик суди ва ҳужалик низоларини ҳал этиш тартиби тўғрисида» қабул қилинган Қонунида иқтисодий мустақилликни таъминлаш, республиканинг ҳақиқий суверенликка эришганлигини мустаҳкамлайди; иқтисодий-ҳужалик соҳасидаги ҳуқуқий муносабатлар чет эл кўз ўнгида республикамиз обрўсини кўтаради, ҳакамлик суди туфайли ўзларининг қонуний ҳуқуқлари ва қизиқишларини ҳимоя этади.

Республика ҳакамлик судларининг ягона тизимини ташкил этувчи Ўзбекистон Республикасининг Олий ҳакамлик суди зиммасига ҳакамлик судларини бошқаришни ташкил этиш, молиявий масалалар, моддий ва бошқа таъминот масаласи ҳакамлик судини ташкил этишга жавобгарлик, аҳволни ва ҳакамлик судлари фаоллигини такомиллаштириш, ҳакамлик судларининг барча ташкилотлари қонунини ягона кўринишда ва тўғри қўл-

лаши, шунингдек иш унумдорлигини ошириш натижасида хўжалик низоларининг тўғри ҳал қилинишига эришди.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 107-моддасида — Ўзбекистон Республикаси суд тизими беш йил муддатга сайланадиган Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди, Ўзбекистон Республикаси Олий суди, Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди, вилоятлар ҳўжалик судларидан иборат эканлиги қайд этилган.

112 ва бошқа моддаларда судьяларнинг мустақиллиги одил судловни амалга оширишда фақат қонунга бўйсунинчлари, бошқа бирон-бир тарздаги аралашувига йўл қўймаслиги таъкидланган.

Ўзбекистон Республикасининг 1992 йил 8 декабрдаги «Ўзбекистон Республикасининг Конституциясини амалга киритиш тартиби тўғрисида»ги қонунига асосан Ўзбекистон Республикаси Олий ҳакамлик суди, Қорақалпоғистон Республикаси ҳакамлик суди ва вилоятлар ҳакамлик судларини Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик судига, Қорақалпоғистон Республикаси ва вилоятлар ҳўжалик судларига айлантирилди.

Раис, раис ўринбосарлари, ҳўжалик судларининг ҳакамларининг ҳамма мавқедагилари илгари сайланган ёки тайинланган раислари, раис ўринбосарлари ва ҳакамлик судларининг ҳакамлари сайлангунча ёки тайинлангунга қадар ўз вазифаларини бажарадилар. Ҳўжалик судларининг судьяларига ҳам одил судловни амалга оширишида юқорида келтирилган кафолатлар тааллуқлидир.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, илгариги маъмурий-бўйруқбозлик тизимининг вазифаси — назорат қилиш ва тақсимлашдан иборат эди. Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди ва Қорақалпоғистон ҳамда вилоятлар ҳўжалик судлари Конституциявий суд ва Олий суд билан бир қаторда Республика ҳукуматининг суд тизимини ташкил этадиги, бусиз ҳақиқий мустақил, демократик, ҳуқуқий давлат бунёд қилиш ҳақида гап ҳам бўлиши мумкин эмас.

ХIII боб

ЎЗБЕКИСТОН ДАВЛАТИ — АСОСИЙ ИҚТИСОДИЙ ИСЛОҲОТЧИ

Фақат давлат, қонуний сайланган ҳукуматгина ислоҳотчи бўлиши мумкин ва лозим. Уларгина устивор йўналишларни белгилайдилар, ижтимоий ларзаларга олиб келмайдиган оқил, пухта ўйланган ва изчил сиёсат ўтказдилар.

Давлат нима? Бу хусусда қадимий даврдан то ҳозирги кунгача ўнлаб тавсифлар келтириш мумкин. Бизни давлат ва халқ муаммоси қизиқтиради. Шу маънода олганда давлат — халқнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш натижаси, туб ҳуқуқ ва манфаатларини ўзи ҳимоя қилиши учун ўз-ўзини ташкиллаштириши, ўз ҳокимиятини амалга ошириш дегани. Давлат — халқ маънавияти ва маданиятининг ифода усули, унинг жаҳон ҳамжамиятидаги етуклик кўрсаткичи. Халқ жамоат уюшмалари, диний жамоа, фуқаролар ўрни орқали ўзини жамият сифатида намоён этади. Шу сабабли Ўзбекистон Конституцияси Халқ, Шахс, Жамият, Давлат каби тушунчаларнинг умумийлигига, узвий бирлигига асосланган.

Ислоҳот нима? У аста-секин жорий этиладиган шунчаки ўзгаришлар, янгилликларгина эмас. Ўзбекистонда тушунилишича, ислоҳот — халқ учун халқнинг фаол иштирокида ва қўллаб-қувватлаши билан амалга ошириладиган янгиланиш, тараққиётдир. Давлат эса ислоҳ қилишнинг энг асосий воситасидир. Унга озгина путур етказилса ҳам ислоҳот тартибсизликка айланади. Бунига мамлакатимизнинг ўзидан ҳам, унинг ташқарисидан ҳам кўплаб мисоллар келтириш мумкин. «Демократия» моҳияти, яъни халқ ҳокимияти тушунчасининг ўзидек давлатнинг ислоҳотчилик вазифасига тўққунлик қилишини, ҳалал беришни инкор этади. Жуда жадал инқилобий ислоҳотга халқ тайёр бўлмаган пайтда давлатдан ислоҳотни ўта жадаллаштиришни талаб этиш демократ эмас, балки инқилобчи бўлиш демакдир.

Нима учун Ўзбекистонда янгиланиш ва тараққиётнинг ўтиш босқичида давлат бош ислохотчи ҳисобланади?

Халқимиз давлат ҳокимиятчилиги борасида мустақилликка эга бўлмаган, бу ҳокимият ўзининг маънавий ва миллий негизидан ўсиб чиқмаган қадимги даврдан буён давлатни қандайдир ўгай, фақат зўравонлик воситаси деб билишдек нотўғри тушунча сақланиб келмоқда.

Бироқ гап шундаки, ҳур Ўзбекистон Республикаси деб аталмиш мустақил давлат мавжудлигининг ўзи ҳозирги ўзбек миллатининг, Ватанимиз бутун кўпмиллатли халқининг буюк тарихий ютуғидир.

Давлатнинг ислохотчилик роли фақат ҳокимият, ҳал этиш ва назорат қилиш ҳуқуқи, ҳуқуқий тартибот вафолоти, моддий ресурслар унинг идоралари қўлида эканлигидангина келиб чиқмайди. Халқ учун алоҳида ва буюк ифтихор бўлган давлат унинг яратувчан кучга эга, одамларимиз қандай юксакликларни эгаллашга қодир эканлигини бутун дунёга намён этиш саъй-ҳаракатлари манбаига айланади. Давлат халқ билан ўзаро алоқаларга оид анъаналарида унинг кўп асрлик тарихидаги энг фойдали аъмолларни мужассамлайди. Шу билан бирга давлат фуқароларнинг ўз-ўзини ташкиллаштиришнинг мураккаб тамойили бўлиб, уларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини қондириш учун шарт-шароитлар яратишга даъват этилган. У жумҳуриятдаги ҳамма гуруҳ ва қатламлар, барча миллатлар манфаатлари муштарақлигини сақлаб, уни ягона, умум манфаатига айлантиради. Бу Ўзбекистоннинг буюк келажагидир.

Бизнинг давлатимиз айнан шу маънода катта оила ҳисобланади. У бирдамлик — умумий ҳамкорлик принципинга асосланади: давлат — ўз фуқароларига, фуқаролар — бир-бирлари ва давлатга.

Биз бошдан кечираётган даврнинг ўтиш босқичи эканлигига ҳеч кимда шубҳа йўқ. Ҳар бир фикрловчи ўз нуқтаназарини баён этишга ҳақли. Аммо ким тўғри йўлни топа олади, ким уни халқ манфаати йўлида амалга ошира олади? Бу битта партия, ҳаракат ёки бошлиқлар гуруҳининг қўлидан келармикин? Ўзимиз ва ўзгаларнинг тажрибаси бу саволга бир сўз билан «йўқ» деб жавоб беради, агар давлат одамларнинг та-

шаббускорлиги ва уддабуронлигини ошира олса, бунга қодир бўлади. Шу боисдан И. Каримов фуқароларнинг шахсий ташаббуси муҳим аҳамиятга эга эканлиги ва уни қўллаб-қувватлаш давлатнинг бурчи деган фикр-ни зўр бериб уқтирмоқда.

Ўзбекистон Республикасида давлатнинг ислохотчилик куч-қудрати нималардан иборат?

Куч-қудрат — давлатнинг имкониятлари. Биринчидан, ҳуқуқий имкониятлар, зеро ҳаёт, ҳар қандай мулк, ишбилармонлик ҳуқуқ ва қонунга асосланади. Давлатимизнинг ўз Конституцияси бор ва ишлаб турибди, у келажакка қаратилган. Биз шу пойдевор устида янги ҳуқуқий давлат, жамият қурамизки, унда қонунга бўйсунуш барқарорлик ва тараққиётнинг шарти бўлади.

Иккинчидан, Ўзбекистоннинг иқтисодий куч-қудратининг ички ва ташқи мустақиллиги учун етарлидир. Аммо у ўз-ўзидан эмас, балки фақат фуқаролар ташаббуси шарофати билан рўёбга чиқадиган давлат ташаббуси туфайли ҳаракатга келади.

Учинчидан, давлат бошқарувининг бош тамойили сифатида ҳаётнинг ҳамма соҳаларига таъсир ўтказати ва шу боис уни босқичма-босқич, равон ўзгартириб бериши мумкин. Ўзбекистонда иқтисодий ислохотнинг бозор муносабатлари ва давлатнинг ижтимоий ҳимоя сис-теми сари муайян мутаносибликни таъминлаши бунинг доимий тасдиғидир.

Тўртинчидан, кўппартияли жамият кўппартияли давлат дегани эмас. У доимо иппартиявий, Қонуний сайловлар орқали давлат тепасига келган ҳар қандай партия фақат ўз партияси нуқтаи назарини акс эттиришни тўхтатади. Давлат тепасида турган ҳар қандай ақлли сиёсий куч ислохот мантиғига кўра умумхалқ мақомини олмоғи керак. Давлатнинг демократиявийлиги, унинг ижтимоий-сиёсий кучлар ролини, фуқароларнинг ҳуқуқличилигини тан олиши дегани шудир.

Бешинчидан, давлатнинг маданий-тарихий куч-қудрати халқнинг маънавияти ҳамда бугунги ва эртанги тарихий хотираси демакдир. Ўзбекистонда давлат миллий маданиятни тикламоқда, истеъдодларни қўллаб-қувватламоқда, таълим ислоҳини амалга оширмоқда, ўзбек тилининг буюк қадр-қимматини, обрўсини бутун чоралар билан оширмоқда, миллатлараро ҳамжиҳатликни, ўзаро ҳурматни мустаҳкамламоқда. Давлат халқ эътиқодини улуғлаётгани учун ҳам художўй мусулмонлар

нинг диний туйғуларини рўёбга чиқариш хусусида қай-
турмоқда.

Олтинчидан, давлат халқ муҳофазаси ва хавфсиз-
лигини таъминламоқда. Бу ҳам бизнинг ҳозирги му-
раккаб геополитик вазиятда ўта муҳим ишдир. Одам-
ларнинг жиноятчи ва ҳуқуқбузарлардан шахсий хавф-
сизлиги давлат ҳимоясига муҳтождир. Орол денгизи ва
кўлига шаҳарларда юзага келган экологик таназзул
давлатни аҳолини экологик ҳимоя қилишга ундамоқда.
Халқнинг хавфсизлиги халқшунослик билан аҳоли со-
данини ўсиши ва унинг моддий таъминоти билан ўзаро
бериладир.

Еттинчидан, давлатнинг ташқи сиёсий ва ички иқти-
содий куч-қудрати унинг барқарорлиги ва халқро ҳам-
жамиятда тенг ҳуқуқлилиги манбаи бўлиб хизмат қи-
лади. Ягонаю-яхлит ва ўзаро узвий боғлиқ дунё Ўз-
бекистонни ўзаро ҳамкорликка ундамоқда. Бизнинг ич-
ки ва ташқи сиёсатимиз халқро кўлами давлат ор-
қали белгиланади.

Шу ва давлат куч-қудратини белгилайдиган бошқа
омиллар Ўзбекистоннинг буюк келажиги учун хизмат
қилади. Агар амалий мушоҳада қиладиган бўлсак, бу—
тўқин-сочинлик, хотиржамлик, эртанги кунга ишонч
демекдир. Ахир Ўзбекистоннинг буюк келажиги маз-
мун-моҳияти шу нарсада мужассам эмасми? Давлат-
нинг маҳобати—оддий инсоннинг бахти. Айнан шун-
дай нуқтаи назар давлатнинг мутлақ ҳукмдорлигини
накор этади. Давлатнинг инсонпарварлиги инсонни
улғайлади. Ва давлатнинг ислоҳотчи сифатидаги роли,
ислоҳ воситалари абадий бўлмайди.

Давлатнинг яратувчан куч-қудрати фуқароларнинг
ташаббуслари орқали мустаҳкамланиб бориши туфай-
ли давлатнинг шериги сифатида жамиятнинг ҳам ис-
лоҳотчилик куч-қудрати ўсиб боради. Ўзбекистондаги
ислоҳотларнинг кенг кўламлилиги ислоҳотнинг ижти-
моий тамойиллари кўлами ҳам кенг бўлишини талаб
этади. Шу боис демократик, ҳуқуқий давлат яъни фу-
қаролар ҳамжамияти керак. Вакиллар ҳокимиятини
сўллаш тўғрисидаги янги қонун давлатдаги ана шу ис-
лоҳот вазифаларини ҳал қилишга даъват этилган.

Халқро тажрибалардан маълумки, фақат давлат-
нинг ўзи ислоҳотчи бўлишга уринган мамлакатлар йўқ
эмас. Бироқ ислоҳот изга туша бошлаши билан дав-
латнинг ўзи жамиятнинг сиёсий жиҳатдан ташкил топи-

шига кумаклашади. Бу билан давлат фуқароларининг сиёсий мададига эришади.

Ўзбекистонда давлат ислохотчилигининг асосий йуналишлари қандай?

Биринчидан, янги қонунларни тузиш: давлат қурилишига оид (сайловлар, Вазирлар Маҳкамаси, суд, милиция, ҳокимлар ва маҳаллий ўз-ўзини бошқариш); бозор иқтисодиётига оид (янги фуқаролик кодекси, савдо ва божхона кодекслари, халқаро хусусий ҳуқуқ тўғрисида қонун); сиёсий партияларга оид; халқ маданияти ва маънавиятига оид.

Иккинчидан, бозор инфраструктурасини барпо этишни рағбатлантириш (мол ва хизмат бозори, капитал бозори, банклар тизими, экспорт ва импортни таъсис этиш, майда ва ўрта топармонлик, йирик давлат саноатини рақобат бардош маҳсулот ишлаб чиқаришига мослаб технологик жиҳатдан қайта қуриш, чет эл ва ички сармояларни хорижга мол чиқара оладиган муҳим тармоқларга жалб этиш, яъни транспорт, алоқа, қурилиш ва информатика, ирригация, қишлоқ хўжалик маҳсулотларини охиригача қайта ишлаш соҳаларига).

Учинчидан, одамларнинг иқтисодиётдан узилиб қолишларининг олдини олиш, текинхўрлик ва боқимаданлик кайфиятидан халос бўлиш тарзи сифатида давлат тасарруфидан чиқариш, хусусийлаштириш, ҳиссадорлик ва кредитлаш. Хўжаликни бошқариш ва мувофиқлаштиришнинг концерн, компания ишлаб чиқарувчилар ассоциацияси каби идоралари тизимини вужудга келтириш. Улар давлат бюджети елкасида ўтирмай, аксинча уни тўлдирishлари керак бўлади.

Бундан буён меҳнат жамоалари (хусусий, давлат, аралаш, ижара), уларнинг яшовчанлигини текширувчи ҳолатида бўладилар. Бу кредитлар, технологиялар, ресурслар, ўзаро алоқаларни излашга ундайдн. Истеъмолчилар ва ишлаб чиқарувчиларнинг эҳтиёжлари тақозосида бозор муносабатлари шаклланади. Улар ўртасида ҳакам ҳисобланувчи давлат эса ҳар иккаласига қонун ҳамда ижтимоий ва иқтисодий мувозанат асосида ёрдам беради.

Тўртинчидан, ижроия ҳокимиятнинг ҳокимлар вазифасини ўзига олувчи янги тизимига ўтилади. Ҳокимлар

Президентнинг жойлардаги вакили ва ҳамма йўналишларда ислохотларни уюштирувчиси бўлиб, фуқаролар шайхоналарини ифодаловчи халқ депутатлари Кенгашлари билан бирга бажаради.

Бешинчидан, давлат ижтимоий маданинг шундай тизимини излайдики, токи у бизнинг иқтисодий тизимизимизнинг шайхоналарини ҳисобга олсин, айнан ўзини ўзи таъминлай олмайдиганларга кўмаклашсин. Бунда давлат жумҳурият аҳолисининг учдан икки қисми унинг ёрдамида яшаётган ҳозирги вазиятни бир умр сақлаб қола олмайди. Томорқа ерлари, ҳунармандчиликка солиқ шайхоналари, оилавий топармонлик ва касаначилик учун кредитлар вақти келиб ўз муаммоларини ўзлари ҳал қиладиган кишиларнинг кўпайишига олиб келади. Бунинг билан амалдаги демократиядир. У кўпчилик одамлар ўз ушбу буронликларини намоен эта оладиган келажакка кўлажаланган.

Олтинчидан, И. Каримов ўз китобларида ислохотларнинг маънавий-ахлоқий жиҳатларини алоҳида таъкидлайди. Давлат ўтказётган ислохотларнинг марказида ватаппарвар ва фуқаро туради, бундай маънавий ҳислатларсиз на билим, на унвон фойда бермайди. Ўзбекистондаги таълим тизими муаллимлар ва ўқувчилар учун истеъдод мусобақаси бўлмоғи керак. Япония тизими бунга мисол бўла олади. Таълим амалий, яъни шахсий ва ижтимоий, иқтисодий ва маънавий муаммоларни ечишга тайёрлайдиган бўлиши лозим. Ешларимиз миллий ва халқ қадриятларидан келиб чиққан ҳолда давлатга тайёрланмоғи зарур. Тараққиёт ва янгиланиш учун жаҳон тажрибасидан манба топа билиш муҳимдир.

Ўттинчидан, бизнингча Ўзбекистоннинг мустақил ташқи сиёсати таркиб топди. Президент И. Каримов Марказий Осиё ва МДХда ҳам, Осиё, Европа бутун жаҳон ҳамжамият билан ҳам кўптомонлама мувозанатли алоқани амалга оширмоқда. Бизнинг ҳар қандай маркуравий таассуб ва шартлардан холи миллий манфаатларимиз, ҳамма шериклар билан тенгҳуқуқлилигимиз Ўзбекистон ташқи сиёсатининг асосини ташкил этади. Масаланинг моҳияти ташқи ресурсларни ва халқро сиёсий мадани ислохот ва барқарорликка хизмат қилдиришидир. Ўзбекистон Республикасининг чинакам иттифоқчилар ва дўстлари ана шу аъмолларга қараб аниқланади.

Бизнинг мамлакатимиз халқаро майдондаги ўзига муносиб ўринни эгаллай бориб, қардош Тожикистон муаммолари масаласида қатъийлиги ва тинчликсеварлигини намойиш этиб, бугунги кунда халқаро кўламадаги дипломатия тамойилларини яратмоқда. Бунинг учун юқори малакали кадрларни тайёрламоқда.

Давлат ислоҳотчилигининг ўзига хос хусусияти шундаки, ислоҳотнинг асосий йўналишларини тўғри белгилай олиш ва уларни уйғунлаштира билиш лозим. Бундай стратегик йўл бир томондан, Президентимизнинг сиёсий фалсафа таърифини чуқур идрок этишида муҳим жасамланган: «Ўзбекистон — келажаги буюк давлат», бу вазифани ҳал этишнинг стратегияси «Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли»дир. Иккинчи томондан давлатнинг ташкилотчилигида амалга ошириладиган ислоҳотнинг шартларини очиб берувчи бешта тамойилида ўз аксини топган.

Давлатнинг ислоҳотчилик йўлининг ҳуқуқий демократик тамойиллари нималардан иборат?

Конституция ва Ўзбекистон қонунларида бу тамойиллар кўрсатилган. Шунингдек, давлатнинг ислоҳотчилик роли ошган чоғда фуқаролик ҳуқуқ ва эркинликлари амал қилишининг ижтимоий кафолатлари мустаҳкамлаб қўйилган. Уларни қисқача санаб ўтишга ҳаракат қиламиз. Фуқароларнинг ҳуқуқий ва ижтимоий жиҳатдан тўла тенг ҳуқуқлилиги, уларнинг фуқаролик, ижтимоий-сиёсий ҳуқуқлари ва эркинликлари, умумий, тенг яширин сайлов ҳуқуқи ваколатли ва ижроия органларнинг сайлаб қўйилиши, давлат ҳокимиятининг қонун чиқарувчи, ижроия ва судлов шаҳобчаларига бўлиниши ва ўзаро боғлиқлиги, президентлик Республикаси, сайлов тизими ва жамиятининг кўп партиялилиги, давлат ва аҳолининг маҳалла уюшмалари орқали ўзаро алоқадорлиги.

Қонун чиқарувчи ҳокимиятнинг назорати — Олий Мажлис, Конституция, Қонун, Фармон, Вазирлар Маҳкамаси қарорлари ижроси устидан президентлик назорати, Конституциявий суднинг роли, прокурорлик назорати, судлов назорати — буларнинг ҳаммаси давлатда самарали ислоҳот ўтказишнинг ҳуқуқий воситаларидир.

Ислоҳотлар устидан жамоатчилик назорати, аввало халқ фикри орқали амалга оширилади. Бу президентлик сайловлари ва давлат мустақиллигига бағишлаб ўтказилган референдумда яққол намоён бўлди. Олий

Мажлисни ва барча депутатлар кенгашлари сайлови умумхалқ хошиш-иродасининг навбатдаги босқичи бўлади. Конституция ва қонунга мувофиқ амал қилаётган сиёсий партиялар ўз таклифларини давлат ислоҳоти ва бошлиқлари дастурларини тавсия этиш борасида катта ҳуқуқларга эгадирлар. Сўнги ихтиёр — фақат халқда, сайловчида. Бу Ўзбекистоннинг давлатчилиги ва ижтимоий ҳаётида мутлақо тарихий янги воқеликидир.

Ўзбекистонда давлатнинг аниқ мақсадга қаратилган ислоҳотни амалга ошириши учун жамиятда қандай шарт-шароитлар зарур?

Бизнинг азалий маънавий қадриятимиз бўлган ижтимоий заковатни биринчи ўринга қўйишни истардик. Сиёсий муҳолифатчиликдан халқ ва давлат манфаатларини кўзлаб оқилна фойдаланиш мамлакатни биз ҳаммамиз фахрланадиган юксакликка олиб чиқиши мумкин. Унутмайликки, ҳар доим халқимиз фақат бемаъни низо ва адоватлар туфайлигина гоҳ у, гоҳ бу империя зулмига дучор бўлган. Ислоҳотнинг нафақат хабардор деиралар ва юқори малакали арбобларга, балки оқил, доно кишиларга, барчага ҳам дахли бўлади. Аждодларимиз, хусусан Абу Али ибн Сино доноликни қандай талқин этган? Донолик — инсоннинг ҳам, оиланинг ҳам, давлатнинг ҳам соғломлиги учун лозим бўладиган фойдали мезон, дея таъриф беради у.

Бизнингча, фуқароларнинг давлатга ишончи ислоҳот учун зарур шартлардан биридир. Бу ишончга путур етказувчилар худбинликлари туфайли халқимизнинг буюк ва қудратли ҳаёт дарахтини қўпоришни истайдилар. Ҳеч кимнинг бунга эриша олмаслиги аён. Аммо каттагина зарар етказиши мумкин. Халқнинг ишончи ислоҳотнинг мураккаб ва машаққатли эканлигини тушунишларида ҳам, сабр-бардошида ҳам ва айниқса меҳнатда ўз ифодасини топади. Буни юракдан ҳис қилаётган деҳқонлар ўзларининг оғир меҳнатлари маҳсулига ўзлари эгаллик қилиш ҳуқуқларини кенгайтирмоқдалар.

Мутахассисларга, олиму ишчиларга ҳам осон эмас, аммо улар давлат Ўзбекистоннинг мутлақо дахли бўлмаган ҳолда вужудга келган вақтинчалик иқтисодий қийинчиликларини енгиллаштириш учун иложи борича чора излаётганлигини кўриб турибдилар. Ўзимизнинг ишбилармонларимиз ҳам маблағларини шу ишларга сарфламоқдалар.

Одамлар ўз Президентларига ишонадилар, чунки унинг мамлакат манфаати йулида куч-гайратини аямаётганини кўриб, билиб турибдилар. Улар танқид қилиш билан бирга таклифлар киритмоқдалар, чунки адолат қарор топишига ишонадилар. Президентнинг одамларга қулоқ солаётгани, тушунаётгани ва буни рўёбга чиқараётганини амалий мисолларда кўриб турибдилар. Бундай услуб жамият соғломлиги ва ислоҳот тўғрилигининг ишончли белгисидир.

XIV боб

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНING ДАВЛАТ РАМЗЛАРИ

Ҳар қандай давлатнинг белгилари жумласига унинг тимсолий рамзлари ҳам киради. Шу ўринда биз мустақил Ўзбекистонимизнинг давлат рамзлари — байроқ, герб ва мадҳияси ҳақида сўз юритмоқчимиз. Хуш, рамз нима деган савол туғилиши табғий. Рамзлар — бу шартли белгилар бўлиб, улар қадим даврлардаёқ турли халқларда у ёки бу ҳодиса, олам, мавжудот, одамлар тасвирини ифодалаган.

Дарҳақиқат, рамзлар халқ, миллат ҳаёти, анъаналари, психологияси, фольклори, тарихи билан чамбарчас боғлиқдир.

Тарихдан маълумки, масалан, Амир Темур давлатининг ўз рамзий байроғи бўлган.

Давлат рамзларида халқнинг азалий орзуси, унинг эзгу ниятлари, бугунги ҳаёт мазмуни акс этиши лозим.

Республикамызда давлат мустақиллиги эълон қилиниши, чинакам истиқлол йўлига чиқишимиз мустақиллигимизни акс эттирувчи рамзларни ишлаб чиқишни ҳам тақозо этади. Шу муносабат билан 1990 йил 30 мартда «Ўзбекистон Республикасининг Давлат Маdҳияси туғрисида» қарор қабул қилинди ва бу борада ишлар бошлаб юборилди. Таниқли мусиқашунослар, композиторлар ва бошқа мутахассислардан иборат эксперт комиссия тузилди. Унинг таркибига Ўзбекистон Республикасининг таниқли артистлари, Давлат мукофотининг лауреатлари, Ўзбекистонда хизмат курсатган санъат арбоблари Икром Акбаров, Рустам Абдуллаев, Сайфи Жалил, Мутал Бурҳонов, Улуғбек Мусаев, Ботир Умиджонов каби таниқли композиторлар кирдилар.

Энг яхши маdҳия матни учун Республика танлови эълон қилинди. Танлов натижасида энг кўп қўлланган матн мутахассислар томонидан танлаб олинди. Матнларда халқнинг бугунги кунини, унинг иштилиши, орзу-

умидлари, эртанги истиқболи, гурури ва фахри ифода-лангандир.

Республикамиз Олий Кенгашининг 1992 йил 8 декабрда бўлиб ўтган XI сессиясида Ўзбекистоннинг давлат мадҳияси масаласи кун тартибига қўйилди. Қизғин мунозаралар ва баҳслар натижасида **Ўзбекистон Халқ шоири Абдулла Орипов сўзи, таниқли композитор Мутал Бурҳонов мусиқаси билан айтиладиган қўшиқ жонажон Республикамизнинг Мадҳияси қилиб танлаб олинди.** Унинг сўзлари қуйидагича:

Серқуёш, ҳур ўлкам, элга бахт, нажот,
Сен ўзинг дўстларга йўлдош, меҳрибон,
Яшнагай то абад илму фан, ижод,
Шуҳратнинг порласин токи бор жаҳон!

Нақорат

Олтин бу водийлар — жон Ўзбекистон,
Аждодлар мардона руҳи сенга ёр!
Улуғ халқ қудрати жуш урган замон.
Оламни маҳлиё айлаган диёр!

- Бағри кенг ўзбекнинг ўчмас иймони,
Эркин, ёш авлодлар сенга зўр қанот!
Истиқлол машъали, тинчлик посбони,
Ҳақсевар, она юрт, мангу бўл обод!

Нақорат

Олтин бу водийлар — жон Ўзбекистон,
Аждодлар мардона руҳи сенга ёр!
Улуғ халқ қудрати жуш урган замон,
Оламни маҳлиё айлаган диёр!

Ушбу матн ва қўшиқ мусиқаси маҳсус қонун билан мустаҳкамланган.

1991 йил 15 февралда «Ўзбекистон ССРнинг Давлат рамзлари тўғрисида» Ўзбекистон Олий Кенгашининг қарори қабул қилиниб, тайёргарлик ишлари бошланиб кетди.

Республика байроғи ва гербининг чизмаларига онд таклифларни тайёрлаш учун машҳур рассом-мусаввирлар, санъатшунос-назариётчилар: Баҳодир Жалолов, Раҳим Аҳмедов, Жавлон Умарбеков, Нигора Аҳмедова сингари бадий тасвир ва графиканинг билимдонлари, шунингдек Республика Конституциявий комиссия аъзо-

аври, маданият ва санъат арбоблари, сиёсатшунослик, ҳуқуқшунослик, гербларни урганиш соҳасидаги мутахассислардан иборат махсус комиссия ташкил этилди. Бу борадаги саъйи-ҳаракатлар умумхалқ муҳокамасида бўлиб, матбуотда кенг ёритилди. **Байроқ ва Герб тасвири** учун Республика конкурс танлови эълон қилинди.

Байроғимиз тарихига назар ташласак, Ўзбекистон ССР ташкил топган вақтда у қизил-алвон рангда бўлиб, чап тарафида чеккада зарҳал ҳарфлар билан араб ёзувида «ЎзССР» пастда Рус тилида таржимаси берилган. Бу байроқ Россиянинг 1917 йилги революциясининг байроғи бўлиб, қизил советлар империясининг белгиси эди. Бу ёзув бизда 1929 йилдан лотин алифбосида берилган бўлди. Чунки Республикамизда ўша йили лотинча ёзув қабул қилинган эди.

1937 йилга келиб эса Ўзбекистон ССРнинг байроғидаги ёзув тўлиқ «Ozbekistan SSP» ва пастда рус тилида ифода қилинди. 1940 йили марказ томонидан рус графикаси—кириллицанинг Республикамизга тикштирилиши, ҳарфларнинг ҳозирги замон ёзувида берилишига сабаб бўлган. 1952 йилнинг 29 августида Ўзбекистон ССР Олий Совети Президиумининг Фармони билан Ўзбекистон Байроғига ўзгариш киритилди. У энди байроқнинг ўртасида қалин ҳаво ранг чизиқ бўлиб, бу чизиқ оқ илгичка чизиқчалар билан ҳошияланган эди. Байроқ ҳамон қизил рангда бўлиб, энди унда ёзув ўрнида совиқ СССР байроғи каби ўроқ ва болға ҳамда унинг тилида зарҳал ҳошияланган қизил юлдуз бор эди.

Янги Байроғимиз уч хил рангда бўлиб, улар кўк, оқ, яшил ранглاردир. Оқ ранг қизил ранг билан ҳошияланган. Юқорида чап томонда ярим ой тасвири ва 12 та юлдуз жойлашган. Байроғимизда юртимиз тарихи, халқимизнинг миллий руҳи ва табиатимиз жамоли акс этган. Кўк ранг ва юлдузлар мовий тиниқ осмон белгисидир. Ўртадаги оқ ранг эса ёруғ кун ва покиза, кунгли оқ халқимизнинг тилаги, қизил ҳошиялар қон томирлари каби тириклик ва ҳаёт рамзидир. Яшил ранг эса қадим-қадимлардан яшил табиат белгисидир. Ойнинг берилиши мустақиллигимизнинг янги эканлигидан далолат беради. Юлдузлар сонининг 12 талиги йил ойларига, мучал ҳисобига ишорадир.

Умуман юлдузлар инсоният тарихининг энг қадимий рамзий белгиларидандир. Осмон жисмларига кирувчи юлдузлар белги сифатида деярли барча халқларнинг

тасвирларида топилди. Юлдузлар доим абадийат тим-соли бўлиб келган, XVIII асрдан эса буюк интилиш ва ғояларни ифода эта бошлаган ва шарқда доим чуқур ҳурматланган. Байроқни тасвирлашда илғор дунёвий ғояларга таянган ҳолда тарихий тажрибамиз ҳам инобатга олинган. Масалан, буюк Амир Темур байроқларининг ранги ҳам мовий бўлиб, унда юлдузлар акс этган. Яшил ранг эса маданий тараққиётимизга ҳисса қўшган исломга ҳурматимиз, ўтган замонлардаги ҳудудимизда бўлган ғазнавийлар давлати байроғи ҳам яшил бўлган.

Миллий байроғимизнинг ҳуқуқий статуси «Ўзбекистон Республикасининг давлат байроғи тўғрисида»ги қонун билан тартибга солинади.

Байроқ фақат давлат мустақиллигининг белгиси бўлмай, у Республикамизни халқаро ҳаётда рамзий ифода этади. Давлат Байроғи Президентлик аппарати, Республика Олий Кенгаши ва ҳукумати, Қорақалпоғистон Республикаси Олий Кенгаши ва ҳукумати, халқ депутатлари маҳаллий Кенгашлари, Ўзбекистоннинг доимий ваколатхоналари биноларида доимий кўтарилади. Халқ депутатлари Кенгашларининг сессияси ўтаётган вақтда, байрам кунлари вазирликлар, маҳкамалар, корхона ва жамоат ташкилотлари биноларида, турар-жой, уйларида байроғимиз илинади. Шунингдек, чет элдаги ваколатхоналаримизнинг транспорт воситаларида, денгиз ва дарё кемаларида расмий вакилларимиз бўлган тақдирда, давлат, жамоат ташкилотларининг байрам ва шодиёналарида, спорт майдонларида, сайлов кунлари сайлов участкаларида сайлов ўткунга қадар, бошқа ҳолларда белгиланган соатларда кўтарилиб, туширилиб қўйилади. Байроғимиз кўтарилганда албатта ердан 2,5 метр баландда бўлиши керак.

Ўзбекистон фуқаролари ва Ўзбекистондаги чет элликлар байроғимизни ҳурмат қилишлари шарт. Байроққа ҳурматсизлик қонун йўли билан жазоланади. Давлат рамзининг яна бири — бу Давлат гербидир. Янги Давлат гербини қабул қилиш юзасидан Олий Кенгаш қошида мутахассислардан иборат эксперт комиссияси тузилди. Тамға лойиҳасини ишлаб чиқиш борасида Республика кўрик тайлови эълон қилинди. Матбуотда, телевидение ва радиода юборилган эскизлар кенг муҳокама қилиниб, Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ўн иккичи чақириқ ўнинчи сессиясида «Ўзбекис-

тов Республикаси Давлат герби тўғрисида» қонун қабул қилинди. Давлат тамғасини қабул қилишда минг йиллар давомидаги тарихимизнинг бой, яхши анъанавий таърибасига таянилган. Герб тасвирида тоғлар, дарёлар, чап томони буғдой бошоқлари, унғ томони эса чапоқлари очилган ғўза шохлари билан безалган гулчамбарга уралган. Герб ўртасида қуёш заррин нурларини сочиб турибди. Гербнинг юқори қисмида Республика ҳуралининг рамзи сифатида саккизбурчак тасвирланган бўлиб, унинг ичиде ярим ой ва юлдуз жойлаштирилгандир. Гербнинг марказида бахт ва эркесварлик рамзи кумуш рангдаги Хумо қуши қанотларини ёзиб турибди. Хумо қуши қадимий «Авесто» тарихи билан боғлиқ Ҳиндистонга бахт келтирувчи, уни турли офатлардан ҳимоя қилувчи, меҳрибон жонзод сифатида халқимиз эрталарида ифодаланган. Хумо қуши Навоий асарида ҳам ўз ифодасини топган. Гербнинг пастки марказий қисмида Давлат байроғимиз рангларидаги чамбар лента ўстида Ўзбекистон деб ёзилгандир. Гербда ифодаланган 8 қиррали бурчак мусаммандир. Бу белги Шарқда жуда машҳур, уни нақш сифатида Самарқанд, Бухоро, Шаҳрисабз меъморчилигининг қадимий обидаларида уратилиши мумкин. Худди шунингдек мусамман китоб белгити саъъатида ҳам ишлатилади. Мусамман белгисиде ҳаётининг барча томонларини маълум бир ғоя, куч бирлаштиради деган маъно бор. Мусамман ичидаги ой ва юлдуз байроғимиздаги белгидан нишона, гербни ўраб турган ленталарининг ранглари ҳам байроғимиз кўралишини ифодалайди. Пахта ва дон бошоқларининг бўлиши эса ризқ-рўзимиз рамзидир.

Давлат гербининг ҳуқуқий мақоми махсусе қонун билан қўриқланади. Давлат гербидан фойдаланиш ҳуқуқи махсусе давлат ҳокимияти ва бошқаруви идораларига берилган бўлиб, уларга Ўзбекистон Президенти деъони, Ўзбекистон Олий Кенгаши, Ҳукумат, давлат ҳокимияти ва бошқарувининг маҳаллий идоралари, вазирликлар, давлат қўмиталари, барча тоифадаги судлар, прокуратура, дипломатик ва консуллик ваколатхоналари киреди.

Герб тасвири туширилган муҳрлар, ҳужжатларнинг бланкалари, улардан фойдаланиш ва сақлаш, йўқотиб юборилиш тартиби Вазирлар Маҳкамасининг махсус ҳужжати билан тартибга солинади. Албатта, Давлат гербини

оммавий тартибда бир вақтнинг ўзида жорий қилиш мураккаб ишдир. Чунки унинг тасвири ҳар бир фуқаронинг паспортда, корхона, муассаса, ташкилотларнинг иш қоғозларида, Республикамиз пул бирликларида, қимматли қоғозларда ўз ифодасини топиши шарт. Бу эса маълум муддат талаб этади. Шунинг ҳисобга олиниб, «Ўзбекистон Республикасининг Давлат герби тўғрисида» 1992 йилнинг 2 июлида қонун қабул қилинган бўлса-да, эски давлат гербидан 1993 йил 13 июлгача қадар фойдаланишга рухсат берилган эди. Табиийки, давлат герби тасвиридан тўғри фойдаланиш, давлат ҳокимияти ва бошқарув идоралари раҳбарлари масъулиятига юклатилган. Давлат гербини ҳурматлаш эса ҳар бир шахс учун мажбурийдир. Модомики, у Она-юрт тимсоли, давлатимиз рамзи экан, унга бефарқ бўлиш мумкин эмас. Республикамиз жамоатчилиги томонидан байроқ, мадҳия ва герб тасвирлари матнининг қизғин муҳокамаси, депутатлар орасидаги бу борада жўшқин фаоллик, танқитга келган юзлаб хатлар, фикр ва мулоҳазалардан маълумдир. Биргина герб муҳокамаси бўйича Олий Кенгаш номига 549 та мактуб келган. Жиззах ва Сирдарё вилоятларидан, Зомин, Оқ олтин, Ғаллаорол туманларидан минглаб кишилар қатнашган йиғинларнинг қарорлари юборилиб унда герб тасвирига бўлган ижобий муносабат билдирилган. Қабул қилинган герб тасвири бўйича жаъми 168 минг 938 киши ёқлаб муносабат билдирганлар¹.

Қабул қилинган миллий давлат рамзларимиз катта тарихий воқеа, у мустақил давлатимизнинг биринчи тимсоллари бўлиб, бу тимсол бугунимиз, эртамыз ва келажагимиз учун муносиб хизмат қилажак.

¹ Халқ сўзи. 1992 йил, 8 июль.

XV боб

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ — ХАЛҚАРО ҲУҚУҚ СУБЪЕКТИ

1990 йил 20 июнида Ўзбекистон Республикаси Олий Қонғишнинг иккинчи сессиясида Мустақиллик тўғрисидаги Декларация, 1991 йилнинг 31 августида эса «Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги асослари тўғрисида» Ўзбекистон Республикасининг Қонуни қабул қилинди. Мазкур икки ҳужжат республикада давлат мустақиллигини амалга ошириш юзасидан аниқ шартларни яратиш учун ҳуқуқий асосларни таъминлади.

Давлат мустақиллиги тўғрисидаги Қонун (1-модда) таркибида Қорақалпоғистон Республикаси бўлган Ўзбекистон Республикасини мустақил, демократик давлат сифатида белгилади.

Ўзбекистон Республикаси мустақил давлат сифатида чет эл мамлакатлари билан бевосита дипломатик, консуллик даражасида муносабатлар ўрнатиш ҳуқуқига эга.

Ўзбекистон Республикаси мустақил давлат сифатида белгиланган халқаро нормаларга биноан мустақил халқаро ҳаракатлар қилиш учун юридик қобилиятга, халқаро ҳуқуқ ва мажбуриятларни мустақил амалга оширишга эга — бу халқаро ҳуқуққа эга бўлган субъектнинг асосий хусусиятларини белгилайди. Халқаро ҳуқуқ субъекти тушунчасини белгилашда халқаро алоқалар иштирокчилари давлат ички муносабатлари иштирокчиларидан фарқли равишда бирон бир шахс юрисдикциясининг қарамоғида ҳам, ундан устувор сиёсий ҳокимиятга тобе ҳам бўлмайди, улар бир-бирларига нисбатан мустақил ҳолатда бўладилар.

Давлат мустақиллиги — бу мазкур давлат ҳокимиятининг ҳам ички, шунингдек бу давлат ҳудудидан ташқарисида ҳар қандай ҳокимиятдан мустақил бўлишидир. Мустақиллик — бу, биринчидан, давлатнинг ўз ҳудудида устуворлик қилиши, иккинчидан, халқаро муноса-

батларда унинг мустақиллигидир. Ўз ҳудудда устуворлик қилиши давлат қўлида барча ҳокимиятнинг амалланиши ва ўз ҳудуди доирасидаги ташкилот ва шайхларга нисбатан давлат ички қонун-қоидалари томонидан белгиланган тизими асосида ҳукмини ўтказиши, давлат ҳокимиятининг бирлиги ҳамда чексизлигида намоён бўлади.

Халқаро муносабатларда мустақиллик тўғрисидаги тушунчада — давлатнинг бирон-бир ташқи ҳокимияти тобеъ бўлмаслиги, бўйсунмаслиги тушунилади. Давлат ўзи мустақил равишда, бошқа ҳокимият ва давлатлардан қатъи назар ўзининг ички ва ташқи вазифаларини амалга ошираверади, ички ва ташқи сиёсатини белгилайди.

Давлат мустақиллигининг ҳуқуқий белгилари аниқ шулардан иборат. Қолаверса, Федерацияда бир давлат иккинчисига бўйсундирилаётгани йўқ, балки бир ягона ҳудудда ҳокимиятлик қилиш ҳуқуқини тақсимлаш жараёни, қайсики ҳар бир ҳокимият (иттифоқ ва республика) субъект ўз ҳудудда мустақил равишда иш олиб боради, деб ишонтирмоқчи бўлишмоқда. Собиқ Иттифоқнинг тарихий тажрибасидан маълумки, бу даъволар асоссиздир. Зеро, давлат ичидан давлат ва мустақиллик ичидан мустақиллик бўлиши мумкин эмас, бу ҳуқуқ жиҳатдан мутлақо номутаносибдир.

СССРнинг собиқ жумҳуриялари ўзларининг давлат мустақиллигини эълон қилганларидан кейингина ўзларининг мустақил ҳуқуқларини, шу жумладан халқаро алоқалар соҳасида ҳам амалга ошириш имконига эга бўлдилар.

Бошқа мустақил давлатлар қатори Ўзбекистон Республикаси ҳам давлатларнинг халқаро уюшмасига тенг ҳуқуқлилиги асосида аъзо бўлди. Жаҳоннинг 160 мамлакатини унинг мустақиллигини тан олди. 60 дан зиёд хорижий мамлакатлар билан дипломатик муносабатлар ўрнатилди. Тошкентда Туркия, АҚШ, Ҳиндистон, Франция, Германия, Хитой ва бошқа давлатларнинг элчихоналари очилди. Тарихда илк бор Ўзбекистон Бирланган Миллатлар Ташкилотига қабул қилинди, у, шунингдек, Иқтисодий Ҳамкорлик Ташкилотига, Халқаро валюта фонди, Халқаро меҳнат ташкилоти ва яна қатор бошқа халқаро ташкилотларга аъзо бўлди.

Ўзбекистон Республикасининг халқаро ҳуқуқнинг тенг ҳуқуқли аъзоси сифатида дунё ҳамдўстлиги дав-

давларига қўшилиши унинг давлатлараро тузумда муҳим муаммоларни ҳал этишда иштирок этишга қўшилганлигидан далолат берадики, унинг асосий таркибий қисми қуйидагилардан иборат: ўз мустақиллиги учун курашаётган давлатлар, халқлар ва миллатлар, давлатлараро халқро ташкилотлар, халқро анжуманлар, халқро ташкилотларга аъзо бўлмаган давлатларни бирлаштириш, турли халқро органлар, шу тузумда фаолият олиб борувчи халқро ҳуқуқ ва бошқа ижтимоий қоидалар, шу уюшмалар билан алоқа ва ўзаро муносабатлар. Мана шундай мураккаб давлатлараро тизимда ўз ўрнини қандай белгилаб олиш керак, ўзга халқро ҳуқуқ субъекти билан муносабат ўрнатишда қандай хатти-ҳаракатларга риоя қилиш лозим, хорижий мамлакатлар билан ўз муносабатларини қайси йўналишда ривожлантириш керак, деган ҳақли савол туғилади.

Бизнингча, давлатлараро муносабатлар тизимида муносиб ўрнини эгаллайман деган ҳар қандай давлат олдида ягона туғри йўл бор—бу халқро ҳуқуқ ҳамда нормаларга сидқидилдан ва сўзсиз амал қилишдир.

Халқро ҳамкорликнинг умум эътироф этилган принципларига қуйидагилар кирази: а) давлатларнинг тенг ҳуқуқлиги принципи; б) ўзгалар ишига аралашмаслик; в) тенгҳуқуқийлик, миллат ва халқларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш принципи; г) давлатлараро ҳамкорлик принципи; д) инсон ҳуқуқини ҳурмат қилиш принципи; е) халқро мажбуриятларни виждонан бажариш принципи. Бир-бири билан ўзаро чамбарчас боғланган мазкур принциплар асосида халқро алоқалар ва ҳамкорлик қилганда давлатлар мустақиллиги ҳамда тенг ҳуқуқлигини ҳурмат қилиши, миллат ва халқларнинг сиёсий ҳақ-ҳуқуқлари ва ривожланиш шаклларини яқини равишда танлашлари, давлатларнинг ички ишига аралашмаслик, бошқа давлатларга нисбатан иқтисодий ҳамда сиёсий тазйиқ ўтказишга йўл қўймаслик, давлатлар бир-бирлари билан тинчлик ўрнатиш ва халқларнинг хавфсизлигини таъминлаш мақсадида алоқа қилиш масъулияти, инсон ҳуқуқини ҳурмат қилиш, турли белгилар баҳонасида камситилишига йўл қўймаслик, унинг ҳуқуқи ва эркинлигини ҳимоя қилиш ҳамда барча халқро мажбуриятларни виждонан бажариш мажбурияти.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, Ўзбекистон Республикаси ўз мустақиллигини эълон қилганда юқорида

айтиб ўтилган халқаро ҳуқуқ принципларини тан олган ва унинг барча шартларини бажариш дастури амалга оширилмоқда. Масалан, 1990 йил 20 июнда қабул қилинган Мустақиллик тўғрисидаги декларация баёнида, Ўзбекистон халқаро ҳуқуқнинг асосий принципларини тан олади ва ҳурмат қилади (6-модда), деб таъкидланган. 1991 йил 31 августда эълон қилинган Ўзбекистон Республикасининг мустақиллиги тўғрисида Олий Кенгашнинг Баёнотида эса ташқи сиёсат борасида аниқ вазифалар белгиланган, шу жумладан, тинчликни таъминлаш, қуролсизланиш, ўз ҳудудини қуролли куч ва ҳарбий саноатдан озод қилади, ядровий ва оммавий қирғин қуролларини тугатиш, мустақил давлатлар ўртасида вужудга келган низоларни ҳал этишда куч ва тазйиқ ўтказмаслик, биринчи галда куч ишлатишга йўл қўймаслик, инсоният олдида турган мураккаб муаммоларни ҳал этишда давлатлар билан ҳамкорлик қилиши ва халқларнинг бирдамлигини қўллаб-қувватлаш. Ушбу ҳужжатда Ўзбекистон Республикаси халқаро ҳуқуқ нормаларининг ҳамма эътироф этган принципларини ҳурмат қилиши алоҳида таъкидланади.

Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсат фаолиятида халқаро ҳуқуқ нормаларининг устуворлигига амал қилиш тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримов бир неча бор таъкидлаб, шундай деган эди: «Ўзининг миллий ҳуқуқий тизимини вужудга келтираётган ёш мустақил Ўзбекистон ички миллий қонунларидан халқаро ҳуқуқ нормаларининг устуворлигини тан олади. Бизнинг мустақил давлатимиз ўз қиёфасини йўқотмай, жаҳон ҳамжамиятига кирар экан, халқаро талабларга риоя қилишга тай рдир».

Ушбу ҳужжатларда халқаро ҳуқуқнинг устуворлиги тўғрисидаги ҳолат ўзининг ҳуқуқий қарорини топди ва Ўзбекистон Республикасининг янги Конституциясида муҳрланди, яъни Ўзбекистон ўз зиммасига олган халқаро мажбуриятни ташқи алоқаларда ҳам, ўз ҳудудида ҳам оғишмай амалга оширишга кафолат беради.

Ҳар қандай давлатнинг ташқи сиёсий фаолияти ва мақсадлари, бу соҳадаги ютуқлари унинг ташқи сиёсат олиб боровчи органлари томонидан амалга оширилади. Ушбу масалаларни тайёрлаш ва ҳуқуқий ҳал этиш, уларга ҳуқуқий куч бериш конституциявий ва амалдаги қонунчилик, шунингдек халқаро ҳуқуқ нормалари томонидан белгиланган қоидалар ва тартибларга риоя

қилинган ҳолда амалга оширилади. Республика ташқи алоқаларининг конституцион-ҳуқуқий механизмини яратмайдан туриб ташқи сиёсат дастурини ишлаб чиқа олмайди ва амалга ошира олмайди, чунки унинг мазмуни кўн жиҳатдан маълум ҳуқуқий давлат шаклида ўз аксини топади.

Ўзбекистон Республикасининг мустақил ташқи сиёсий фаолиятининг ҳуқуқий асослари Республиканинг ички Конституциясидан ўрин олган, махсус «Ташқи сиёсат» бўлимида эса республикаларнинг бу соҳадаги фаолият йўналиши, мазмуни, асосий мақсади ва вазифалари баён этилган. Конституциянинг бошқа бўлимларида эса давлат идоралари ва ҳукумат бошлигининг ташқи сиёсий ваколати белгиланган, энди махсус қонун йўли билан Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномаларини тузиш, ижро этиш ва бекор қилиш тартибини белгиловчи махсус қонун чиқариш керак.

Республиканинг халқаро майдондаги фаолиятининг фаолланишини чет эл давлатларининг расмий вакиллари билан бевосита мулоқотлар орқали дипломатик алоқалар ўрнатилиши, халқаро шартнома ва битимлар, дипломатик ёзишмалар, халқаро ташкилотлар ишида иштирок этиш, расмий ташқи сиёсий ахборотномалар, халқаро акт ва ҳужжатларни эълон қилиш шаклларида намоён бўлади.

Ташқи алоқалар ташкилотлари томонидан амалга оширилаётган Республиканинг дипломатик фаолияти турли йўналишларда олиб борилмоқда.

Хорижий давлатлар билан халқаро алоқаларнинг умум эътироф этилган қоида ва нормалари асосида олиб борилади: а) сиёсий муносабат; иқтисодий алоқалар; в) илмий-техникавий алоқалар; г) маданий алоқалар; туризм, спорт ва бошқа соҳалардаги халқаро алоқалар. Агар биз республикамизнинг хорижий давлатлар билан барча алоқалар мажмуини таҳлил этадиган бўлсак, унда халқаро ҳуқуқ субъектининг барча белгилари мавжудлигини кўрамиз.

Агар авваллари республиканинг ташқи сиёсий фаолияти хорижий давлат бошлиқлари ҳамда ҳукумат бошлиқлари, парламент делегацияларини қабул қилиш ва оддий суҳбат тарзида ўтиб. Ўзбекистоннинг чет эл мамлакатлари билан ҳамкорлигининг бирон-бир муҳим масалаларини ҳал этмаган бўлса, эндиликда аҳвол бутунлай ўзгарди.

айтиб ўтилган халқаро ҳуқуқ принципларини тан олган ва унинг барча шартларини бажариш дастури амалга оширилмоқда. Масалан, 1990 йил 20 июнда қабул қилинган Мустақиллик тўғрисидаги декларация баёнида, Ўзбекистон халқаро ҳуқуқнинг асосий принципларини тан олади ва ҳурмат қилади (6-модда), деб таъкидланган. 1991 йил 31 августда эълон қилинган Ўзбекистон Республикасининг мустақиллиги тўғрисида Олий Кенгашнинг Баёнотида эса ташқи сиёсат борасида аниқ вазибалар белгиланган, шу жумладан, тинчликни таъминлаш, қуролсизланиш, ўз ҳудудини қуролли куч ва ҳарбий саноатдан озод қилади, ядровий ва оммавий қирғин қуролларини тугатиш, мустақил давлатлар ўртасида вужудга келган низоларни ҳал этишда куч ва тазйиқ ўтказмаслик, биринчи галда куч ишлатишга йўл қўймаслик, инсоният олдида турган мураккаб муаммоларни ҳал этишда давлатлар билан ҳамкорлик қилиши ва халқларнинг бирдамлигини қўллаб-қувватлаш. Ушбу ҳужжатда Ўзбекистон Республикаси халқаро ҳуқуқ нормаларининг ҳамма эътироф этган принципларини ҳурмат қилиши алоҳида таъкидланади.

Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсат фаолиятида халқаро ҳуқуқ нормаларининг устуворлигига амал қилиш тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримов бир неча бор таъкидлаб, шундай деган эди: «Ўзининг миллий ҳуқуқий тизимини вужудга келтираётган ёш мустақил Ўзбекистон ички миллий қонунларидан халқаро ҳуқуқ нормаларининг устуворлигини тан олади. Бизнинг мустақил давлатимиз ўз қиёфасини йўқотмай, жаҳон ҳамжамиятига кирар экан, халқаро талабларга риоя қилишга тайёрдир».

Ушбу ҳужжатларда халқаро ҳуқуқнинг устуворлиги тўғрисидаги ҳолат ўзининг ҳуқуқий қарорини топди ва Ўзбекистон Республикасининг янги Конституциясида муҳрланди, яъни Ўзбекистон ўз зиммасига олган халқаро мажбуриятни ташқи алоқаларда ҳам, ўз ҳудудида ҳам оғишмай амалга оширишга кафолат беради.

Ҳар қандай давлатнинг ташқи сиёсий фаолияти ва мақсадлари, бу соҳадаги ютуқлари унинг ташқи сиёсат олиб боровчи органлари томонидан амалга оширилади. Ушбу масалаларни тайёрлаш ва ҳуқуқий ҳал этиш, уларга ҳуқуқий куч бериш конституциявий ва амалдаги қонунчилик, шунингдек халқаро ҳуқуқ нормалари томонидан белгиланган қоидалар ва тартибларга риоя

қилинган ҳолда амалга оширилади. Республика ташқи алоқаларининг конституцион-ҳуқуқий механизмини яратмайдан туриб ташқи сиёсат дастурини ишлаб чиқа олмайди ва амалга ошира олмайди, чунки унинг мазмуни «ўн жиҳатдан маълум ҳуқуқий давлат шаклида ўз ичига топади.

Ўзбекистон Республикасининг мустақил ташқи сиёсат фаолиятининг ҳуқуқий асослари Республиканинг янги Конституциясидан ўрин олган, махсус «Ташқи сиёсат» бўлимида эса республикаларнинг бу соҳадаги фарқият йўналиши, мазмуни, асосий мақсади ва вазифалари баён этилган. Конституциянинг бошқа бўлимларида эса давлат идоралари ва ҳукумат бошлиғининг ташқи сиёсий ваколати белгиланган, энди махсус қонун йўли билан Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномаларини тузиш, ижро этиш ва бекор қилиш тартибини белгиловчи махсус қонун чиқариш керак.

Республиканинг халқаро майдондаги фаолиятининг фаолиятининг чет эл давлатларининг расмий вакиллари билан бевосита мулоқотлар орқали дипломатик алоқалар ўрнатилиши, халқаро шартнома ва битимлар, дипломатик ёзишмалар, халқаро ташкилотлар ишида иштирок этиш, расмий ташқи сиёсий ахборотномалар, халқаро акт ва ҳужжатларни эълон қилиш шаклларида намойиш бўлади.

Ташқи алоқалар ташкилотлари томонидан амалга ошириладиган Республиканинг дипломатик фаолияти турли йўналишларда олиб борилмоқда.

Хорижий давлатлар билан халқаро алоқаларнинг умум эътироф этилган қоида ва нормалари асосида олиб борилади: а) сиёсий муносабат; иқтисодий алоқалар; в) илмий-техникавий алоқалар; г) маданий алоқалар; туризм, спорт ва бошқа соҳалардаги халқаро алоқалар. Агар биз республикамизнинг хорижий давлатлар билан барча алоқалар мажмуини таҳлил этадиган бўлсак, унда халқаро ҳуқуқ субъектининг барча белгилари мавжудлигини кўрамиз.

Агар авваллари республиканинг ташқи сиёсий фаолияти хорижий давлат бошлиқлари ҳамда ҳукумат бошлиқлари, парламент делегацияларини қабул қилиш ва бадий суҳбат тарзида ўтиб, Ўзбекистоннинг чет эл мамлакатлари билан ҳамкорлигининг бирон-бир муҳим мамлакатларини ҳал этмаган бўлса, эндиликда аҳвол бутунлай ўзгарди.

фойдаланиш, дипломатия идораларини малакали мутахассислар билан таъминлаш вазифаси турибди.

Республиканинг халқаро фаолиятларидан яна бири унинг халқаро ташкилотлар ишида (14) иштирок этишидир. Шунинг эслатиб ўтиш жоизки, яқин-яқинларгача собиқ республикалар ичида фақат Украина ва Белоруссия Нью-Йоркда жойлашган БМТда, Парижда манзилгоҳи бўлган Юнескода, Женевадаги БМТнинг ихтисослаштирилган ташкилотларида ўз ваколатхоналарига эга эди. Ўзбекистон Республикаси гарчанд БМТга аъзо бўлмаса ҳам, унинг вакиллари СССР делегацияси аъзоси сифатида БМТ сессияларида ташқи сиёсий ва иқтисодий масалалар бўйича ўз маърузалари билан қатнашган, республикада эса БМТ ташаббуси ёки унинг иштирокида сон-саноксиз конференциялар, симпозиумлар, турли анжуманлар ўтказилар эди.

Эндиликда Ўзбекистон Республикаси талайгина ҳам сиёсий, ҳам иқтисодий, молиявий ва бошқа давлатлар ҳамжиҳатлиги халқаро ташкилотининг тўла ҳуқуқли аъзосидир. Республика ҳавфсизлик ва ҳамкорликка бағишланган Кенгашнинг Яқунловчи актини имзолаб, Хельсинки жараёнига қўшилди, қўшилмаслик давлатлари ташкилотига аъзо бўлди ва шу муносабат билан халқаро мажбуриятни ўз зиммасига олди.

Ҳозир республика ташқи иқтисодий алоқалар фаолиятини тубдан ўзгартириш борасида катта ишлар олиб борилмоқда. Жумладан, махсус давлат бошқаруви— Ўзбекистон Республикаси ташқи иқтисодий алоқалар вазирлиги ташкил этилди, Ташқи ишлар вазирлигининг вазифалари кенгайтирилиб, унинг таркибида ташқи иқтисодий алоқалар бўлими очилди, шу соҳани бошқариш билан боғлиқ бир қатор қонунлар чиқарилди, республика Президентининг Фармонида кўра 1994 йилнинг 1 январига қадар республикага четдан келтириладиган барча турдаги товарлар давлат солиқларидан, шунингдек ўта ноёб товарлар божхона солиқларидан озод қилинди.

Республикада дипломатик ишлар учун, халқаро ҳуқуқ ва ташқи иқтисодий алоқаларда фаолият юргизадиган мутахассислар тайёрлашга катта эътибор берилмоқда. Шу мақсадда Тошкент Давлат дорилфуннида, Тошкент Иқтисод дорилфуннида махсус факультет ва курслар, Ўзбекистон Республикаси Президентининг қошида махсус институт ташкил этилди, шунингдек чет эллар-

даги етакчи ўқув ва илмий марказларда, чет эл фирма, банк ва компанияларида талабаларни ўқитиш ва маънавиятини ошириш йўлга қўйилди.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, Ўзбекистон ўз мустақиллигининг биринчи йилидаёқ ташқи алоқалар бошқарувининг ҳуқуқий асосларини яратди. Янги Конституцияда республика тарихида биринчи мартаба ташқи иқтисодий фаолият, чет эл инвестициялари, хорижий давлатларга Ўзбекистон ваколатхоналари бошлиқларини тайинлаш ва чақириб олиш тартиби, республика дипломатия ходимларига дипломатия унвон ва даражаларини белгилаш тўғрисида қонунлар қабул қилинди.

Республика Олий қонун чиқарувчи органига кўриб чиқиш учун валютани бошқариш, халқаро шартномаларни тузиш, ижро этиш ва бекор деб эълон қилиш тартиби тўғрисида, Божхона кодекси, Республика божхона ва бошқа масалаларга оид қонун лойиҳаси тақдим этилган.

Ўзбекистон Республикасининг янги Конституцияси (1992 й.) қоидаларини атрофлича таҳлил этиш шуни кўрсатадики, уларнинг мазмуни суверенитет ва мустақиллик эълон қилингандан кейинги ҳуқуқий мақом билан боғлиқ. У республика фаолиятининг халқаро муносабатларидаги асосий принциплар ва йўналишларни ўзида жамлаган, ташқи алоқалар давлат-ҳуқуқий механизмини амалга оширишни белгилайди.

Конституциядан ташқари, ҳар қандай давлат бошланғич фаолияти асосини белгилувчи, муайян ижтимоий муносабатларини бошқаришда катта роль ўйновчи қонунлар бўлиб, улар кундалик қонунчилик тартибда эълон қилиниб, ижтимоий ва давлат амалиётининг анча тор масалаларини тартибга солади. Қонуннинг асосий белгилари шуки, унда энг муҳим ижтимоий муносабатлар тартибга солинади, у давлат ҳокимиятининг олий органлари ёки умумхалқ овоз бериш йўли билан қабул қилиниши ёки ман этилиши мумкин, у бошқа норматив ҳуқуқий актларга нисбатан устунликка эга.

Ўзбекистон Республикаси ташқи алоқалари соҳасини махсус қонунлар сингари, давлат ва хўжалик ҳаётининг айрим масалалари бўйича умумий қонунлари ҳам тартибга солади. Республикада ташқи алоқалар соҳасида махсус қонунчиликнинг юзага келишида 1991 йил 14 июндаги «Ташқи иқтисодий фаолият ҳақидаги Қонун» бирламчи бўлди. Илк бор бу қонун билан Республикада

ташқи иқтисодий фаолият асосий принцип ва тартиблари белгиланди. Унда ташқи иқтисодий фаолият тушунчаси, субъект ва объекти берилган, ташқи иқтисодий ҳамкорликнинг давлат йўли билан тартибга солиш шакллари ва субъектлар ҳуқуқ ҳамда мажбуриятлари белгилаб қўйилган.

Ўзбекистон ҳудудида чет эл инвестицияларини ҳуқуқий, иқтисодий ва ташкилий амалга ошириш «Чет эл инвестициялари ҳақидаги Қонун»да белгиланган. Унда чет эл инвесторлари, чет эл инвестиция тушунчаси ва унинг шакллари, ҳуқуқ ва мажбуриятлари, чет эл инвесторлари фаолиятининг ҳуқуқий режими, улар иштирокида корхоналар ташкил этиш тартиби ва бошқалар белгиланган.

Республика Олий Қенгаши томонидан ўз пайтида қабул қилинган ушбу қонунлар Республиканинг савдо-иқтисодий, фан-техника алоқаларини анча чуқурроқ ва самаралироқ ривож учун хизмат қилди, ташқи иқтисодий фаолият субъектлари, шунингдек чет эл инвесторлари қонуний манфаатларини таъминлаш кафолатини берди. Улар Республика халқ хўжалигини ривожлантириш ва халқаро иқтисодий муносабатлар тизимига тўла ҳуқуқли кириши мақсадида чет эл молиявий, моддий, ақлий ва бошқа ресурслари, замонавий хорижий технология ва бошқариш тажрибасини жалб этишга йўналтирилган.

Республика ташқи алоқаларини тартибга солиш ишида «Ўзбекистон Республикасининг чет эл давлатларидаги дипломатик ваколатхоналари бошлиқларини тайинлаш ва чақириб олиш тартиби ҳақида»ги Қонун ва «Ўзбекистон Республикаси дипломатик ходимлари учун дипломатик класс ва рангларни ўрнатиш ҳақида»ги Қонуни муҳим аҳамиятга эга бўлди.

Шуни таъкидлаш зарурки, ташқи алоқалар савдо-сида давлат ва унинг органлари фаолияти нафақат бу мақсадлардаги махсус қонунлар қабул қилиши билан, балки мазкур фаолиятнинг бошқа томонларини тартибга солувчи қонунчилик актлари билан ҳам тартибга солинади. Худди шундай корхоналарнинг ташқи иқтисодий, чет эл ишбилармонларининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари, ташқи алоқанинг бошқа конкрет муаммоларига оид кўплаб масалалар Ўзбекистон Республикасининг корхоналар, бирлашма, ташкилотлардан солиқлар олиш;

банк фаолияти, ишбилармонлик, хусусийлаштириш ва қонунчилик актларида ўз ечимини топган.

Бундан ташқари, давлат мулкидан фойдаланиш билан боғлиқ ташқи сиёсий фаолиятнинг асосий бошланиши, хорижий ҳуқуқий шахс, фуқаролар ҳамда уларга тегишли мулкнинг ҳуқуқий қондалари асоси, хорижий давлатлар фуқаро қонунларининг қўлланиши Ўзбекистон Республикаси фуқаролик қонунчилиги билан бошқариб турилади.

Республика ташқи алоқа муносабатларини тартибга солувчи ҳуқуқий-норматив актлар ичида қонундан сўнг Президент кўрсатмалари ва унинг раҳбарлигида фаолият юритувчи Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари асосий уринни эгаллайди.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясига мувофиқ Президент буйруқдан ташқари, бутун республика ҳудудига тегишли, маълум кучга эга қарор ва фармойиш чиқаради. Ташқи алоқа борасида улар республика халқаро фаолиятига бевосита тегишли барча давлат органларининг ўзаро алоқаларини таъминлашга, раҳбар ходимларни саралаш ва ўз ўрнига қўйишга, республика ташқи сиёсатининг бош йўналишини белгилашга қаратилгандир.

Республика ташқи алоқалари нафақат қонуний актлари, яъни республика ҳукуматининг норматив актлари орқали бошқариб турилади.

Республика Вазирлар Маҳкамасининг қарори мавжуд қонунлар ва Президент Фармонлари асосида ҳамда ижросида чиқарилади. Уларни амалда қўллашни ташкил этиш, орган, ташкилотлар, раҳбар шахслар ва фуқаролар аниқ бажариши мақсадида қонунларнинг кўпгина қондалари конкретлаштирилади. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1991 йил 14 июндаги Хорижий инвестиция ҳақида Қонуни-нинг 16, 17-моддаларига мувофиқ 1991 йил 12 ноябрда «Ўзбекистон Республикасида хорижий инвестициялар, жумладан қўшма корхоналар, халқаро бирлашма ва ташкилотлар ҳамда уларнинг тузилма бўлимларини, фаолиятини ташкил этиш, давлат рўйхатидан ўтказиш тартиби ҳақида»ги Қарор чиқарилган.

Халқаро алоқаларни амалга ошириш тартибини, ушбу ҳуқуқий муносабатлар субъектининг ҳуқуқ ва мажбуриятларини белгиловчи маҳаллий Кенгаш қарорлари

Норматив актлар саналади. Улар маҳаллий Кенгаш сессияларида қабул қилинади ва улар мавжуд қонунчиликка қарши бўлмаслиги керак. Маҳаллий Кенгашнинг ижро ва бошқарувчи органлари ҳудудни ривожлантириш масалаларини зудлик билан ҳал этиш билан боғлиқ қарор ва буйруқ чиқаради.

Айтилганларга шуни қўшимча қилиш керакки, барча давлат органларининг ҳуқуқ яратиш фаолияти орқасидан жамоат ташкилотларининг ушбу фаолиятда иштироки кенгайди. Улар, давлат органлари билан бирга давлат норматив актларини ишлаб чиқиш ва қабул қилишда қатнашиб қолмасдан, балки маълум вазиятларда шахсий норматив қарорларни ҳам қабул қилади.

Масалан, Ўзбекистон Республикаси Савдо-саноат палатаси жамоат ташкилоти бўла туриб ишлаб чиқарувчиларнинг жаҳон бозорига чиқишига ҳар томонлама ижобий таъсир кўрсатади. Шу мақсадда у кўргазма ва ярмаркалар уюштиради, товар сифатини эксперт кўригидан ўтказди, чет эл адабиётларини таржима қилади, товар белгиларини рўйхатдан ўтказиш ва патентлаш масалалари билан шуғулланади. У ўз ваколати доирасида ўз ташқи вазифасини амалга ошириш тартибини бошқарувчи норматив актлар чиқаришга, ўз аъзоларининг ҳуқуқ ва мажбуриятларини белгилаш, Савдо-саноат палатаси ташкил этган тадбирларда корхоналар қатнашувининг тартибини белгилаш ҳуқуқига эга.

ИТТИФОҚДАН — МУСТАҚИЛ ДАВЛАТЛАР ХАМДУСТЛИГИГА

СССРнинг яхлит давлат сифатида инқирозга учраши давримизда юз берган муҳим воқеалардан бири ҳисобланади. Шунинг учун, буюк давлатнинг тарқалиб кетиши тоталитар тузумнинг ҳалокатга учраши муқаррарлиги туфайли қонунийлик касб этадими ёки собиқ иттифоқ раҳбарларининг шахсий хатолари, маҳаллий миллий каби тасодифий ҳолатлар натижаси эканлигини аниқлаш зарур.

Мазкур масалага жавоб бериш илмий-назарий, шунингдек, жуда катта амалий ва сиёсий аҳамиятга эга бўлади. Агар СССРнинг тақдирини ҳал этилган бўлса, ҳозирги Мустақил давлатлар ҳамдустлиги келажаксиз— у собиқ иттифоқ республикаларининг ижтимоий-сиёсий тараққиёт йўналишларини уларнинг турли-туман ташқи сиёсий мулжалларга интилишларини тўхтатиб қола олмайди.

Агар барча воқеалар тасодифан юз берган бўлса, собиқ Иттифоқ халқларининг тараққиёти Оврупо интеграциясига хос тарзда содир бўлиши кутилади ва Иттифоқнинг конференция ёки иттифоқнинг янгиланган шаклида тикланишига олиб келади.

Оддий бўлмаган ушбу масалага жавоб бериш учун тарихга озгина назар солиш, иттифоқни ривожлантиришнинг яқиндаги ва ўтмишдаги мисолларини таҳлил қилишимиз kifоя.

Иттифоқ ва миллий давлатчиликнинг айрим масалаларини ҳал этишга бир неча тадқиқотлар бағишлангандир.

Ўзбекистонда миллий давлатчиликни ривожлантириш масалаларига А. А. Аъзамхўжаев, Ш. З. Ҳўраев, О. Э. Эшонев, М. Ҳ. Ҳакимов, М. М. Файзиев ва бошқаларнинг ишлари бағишланган. Қайсики, муаллифлар катта далиллар асосида ўзбек халқи миллий давлатчилигининг шаклланиши, мустаҳкамланиши масалаларини тадқиқ этдилар.

Норматив актлар саналади. Улар маҳаллий Кенгаш сессияларида қабул қилинади ва улар мавжуд қонунчиликка қарши бўлмаслиги керак. Маҳаллий Кенгашнинг ижро ва бошқарувчи органлари ҳудудни ривожлантириш масалаларини зудлик билан ҳал этиш билан боғлиқ қарор ва буйруқ чиқаради.

Айтилганларга шунинг қўшимча қилиш керакки, барча давлат органларининг ҳуқуқ яратиш фаолияти орқасидан жамоат ташкилотларининг ушбу фаолиятда иштироки кенгайди. Улар, давлат органлари билан бирга давлат норматив актларини ишлаб чиқиш ва қабул қилишда қатнашиб қолмасдан, балки маълум вазиятларда шахсий норматив қарорларни ҳам қабул қилади.

Масалан, Ўзбекистон Республикаси Савдо-саноат палатаси жамоат ташкилоти бўла туриб ишлаб чиқарувчиларнинг жаҳон бозорига чиқишига ҳар томонлама ижобий таъсир кўрсатади. Шу мақсадда у кўرғазма ва ярмаркалар уюштиради, товар сифатини эксперт кўригидан ўтказиши, чет эл адабиётларини таржима қилади, товар белгиларини рўйхатдан ўтказиш ва патентлаш масалалари билан шуғулланади. У ўз ваколати доирасида ўз ташқи вазифасини амалга ошириш тартибини бошқарувчи норматив актлар чиқаришга, ўз аъзоларининг ҳуқуқ ва мажбуриятларини белгилаш, Савдо-саноат палатаси ташкил этган тадбирларда корхоналар қатнашувининг тартибини белгилаш ҳуқуқига эга.

ИТТИФОҚДАН — МУСТАҚИЛ ДАВЛАТЛАР ҲАМДУСТЛИГИГА

СССРнинг яхлит давлат сифатида инқирозга учраши давримизда юз берган муҳим воқеалардан бири ҳисобланади. Шунинг учун, буюк давлатнинг тарқалиб кетиши тоталитар тузумнинг ҳалокатга учраши муқаррарлиги туфайли қонунийлик касб этадими ёки собиқ иттифоқ раҳбарларининг шахсий хатолари, маҳаллий миллий каби тасодифий ҳолатлар натижаси эканлигини аниқлаш зарур.

Мазкур масалага жавоб бериш илмий-назарий, шунингдек, жуда катта амалий ва сиёсий аҳамиятга эга бўлади. Агар СССРнинг тақдирини ҳал этилган бўлса, ҳозирги Мустақил давлатлар ҳамдўстлиги келажаксиз— у собиқ иттифоқ республикаларининг ижтимоий-сиёсий тараққиёт йўналишларини уларнинг турли-туман ташқи сиёсий мулжалларга интилишларини тўхтатиб қола олмайди.

Агар барча воқеалар тасодифан юз берган бўлса, собиқ Иттифоқ халқларининг тараққиёти Оврупо интеграциясига хос тарзда содир бўлиши кутилади ва Иттифоқнинг конференция ёки иттифоқнинг янгиланган шаклида тикланишига олиб келади.

Оддий бўлмаган ушбу масалага жавоб бериш учун тарихга озгина назар солиш, иттифоқни ривожлантиришнинг яқиндаги ва утмишдаги мисолларини таҳлил қилишимиз kifоя.

Иттифоқ ва миллий давлатчиликнинг айрим масалаларини ҳал этишга бир неча тадқиқотлар бағишлангандир.

Ўзбекистонда миллий давлатчиликни ривожлантириш масалаларига А. А. Аъзамхўжаев, Ш. З. Уразаев, О. Э. Эшонов, М. Ҳ. Ҳакимов, М. М. Файзиев ва бошқаларнинг ишлари бағишланган. Қайсики, муаллифлар катта далиллар асосида ўзбек халқи миллий давлатчилигининг шаклланиши, мустақамланиши масалаларини тадқиқ этдилар.

Шу даврдаги бошқа ишларда бўлганидек, муаллифлар миллий давлатчиликнинг ривожланишини, уз ўрнига эга бўлган ўзгаришлар, кадрсизланишларни қайд этиб утирмасдан, асосан ижобий кўринишда қараб чиқади.

Ҳозирги вақтга қадар иттифоқдан Ҳамдустликка ўтадиган, шунингдек, мураккаб амалий ва назарий масалаларни қараб чиқадиган МДХ иштирокчиларининг ҳуқуқларини ўрганадиган асосий илмий тадқиқотлар йўқ. Ҳозирча мазкур масала олимлар, амалиётчилар томонидан даврий нашрлар ва рўзномаларнинг саҳифаларида ўртага ташланмоқда.

Бу масалани яхши тушуниш ва қараб чиқиш учун тарихнинг бир қанча сабоқларини хотирага тушириш зарур.

Совет Иттифоқи давлатидаги совет республикасининг давлат бирлашмаси 1922 йилда СССРнинг ташкил этилганлиги ҳақидаги Шартнома ва Декларацияни эълон қилди. Шунга асосланиб, иттифоқ республикалари ўзининг ҳудудига, фуқаролигига, давлат ташкилотлари ва ҳуқуқий тизимига эга бўлган мустақил давлатлар бўлиб қолдилар.

1924 йилги ва 1936 йилда қабул қилинган СССР Конституциялари халқларнинг ҳуқуқий тенглигини, уларнинг мустақиллигини қонуний жиҳатдан мустаҳкамлади. СССРнинг ҳамма халқлар томонидан тенг ҳуқуқларини ва тенг мажбуриятларини тан олинишини таъкидлаб, тенг ҳуқуқли халқларнинг бирлашувининг «эркин ҳаракатларда» эканлигини қайд этиб, ҳар бир иттифоқ республикасининг ССР Иттифоқидан «эркин чиқиб кетиш» ҳуқуқини **эътироф этиб, мавжуд иттифоқдагиларга совет республикаларига қушилиш йўлини очди.**

Аmmo далилларга мурожаат этадиган бўлсак, 1924 ва 1936 йилдаги СССР Конституциялари иттифоқ республикаларининг мустақил ҳуқуқларини ССР Иттифоқи доираси билан чегаралади.

1977 йилдаги СССР Конституцияси Иттифоқ давлати — миллий давлатчилик тузилиши шаклини мустаҳкамлаб берди ва ССР Иттифоқининг «кўп миллатли иттифоқ давлати сифатида» ҳуқуқий — давлатчилик табиатини аниқлаб берди.

XIX Умумиттифоқ партия анжумани материалларида, КПСС плагформаси: «Ҳозирги шарт-шароитларда

партиянинг миллий сиёсати»да совет иттифоқини янгилаш ғоялари илгари сурилди, ҳаётий, иқтисодий ва сиёсий мазмун билан бойитиш назарда тутилди. Партия платформасида иттифоқ ва республикаларнинг ўзаро мажбуриятлари, ҳуқуқлари қуйидаги формула орқали ифодалаб берилган: «кучли иттифоқсиз — кучли республикалар йўқ, кучли республикаларсиз кучли иттифоқ бўлиши мумкин эмас».

Аммо совет иттифоқининг ҳуқуқий ва ҳаётий ривожланишини таъкидлай туриб, шунга диққатни жалб этиш лозимки, партия ва давлатнинг миллий сиёсатини амалга оширишдаги камчиликлар туфайли совет иттифоқи моҳиятан яна ҳам уни тар давлатга айлана борди, шу билан бирга, муҳтор тузилмаларнинг ҳуқуқларида, ҳолатларида, кам сонли халқлар ҳолатларида ҳеч қандай ўзгаришлар юз бермади. Бунинг натижасида муаммолар йиғилиб қолаверди, аммо улар ҳал этилмади. Бу иттифоқнинг инқирозини, тарқалиб кетишини тезлаштирди ва биз бугунги кунларда ўз бошимиздан ўтказаяётган миллий муносабатлар соҳасидаги мураккаб вазиятни келтириб чиқарди.

Бундан сўнг эса ҳамжиҳатликда ишлаб чиқилган ССР Иттифоқи билан ўзаро муносабатлар тартиби, енгиллаштирилган Шартнома асосида ҳамма иттифоқ республикалари билан ихтиёрий равишда имзоланган ҳолатида иттифоқ республикаларининг марказга йўқолган ишончини тиклашга ҳаракат қилинди.

1991 йилдан бошлаб янги Иттифоқ шартномасини тайёрлаш билан боғлиқ масалалар мажмуалари мамлакатнинг Иттифоқ Совети йиғилишларида муҳокама этилди. Асосий диққат эътибор Иттифоқ билан уни ташкил этувчиларнинг ҳуқуқларини чегаралаш масалаларига қаратилди. Шартномада иттифоқ республика доирасидаги ҳуқуқлар ва республика томонидан иттифоқ ҳукумати, бошқарув органларига бериладиган ҳуқуқлар ва масалалар аниқлаб берилган. 1991 йилнинг 1 февралда бўлиб ўтган Иттифоқ кенгашининг йиғилишида иттифоқни ташкил этувчиларнинг шартнома моддаларининг матнларини яқин вақтда келишиб олишга киришишлари ҳақида қарор қилинди.

Иттифоқ кенгашининг йиғилишларида республикаларнинг ихтиёрийлиги асосида эркин иттифоқ давлатини тузиш учун СССР Олий Совети ва СССР Халқ депутатларининг қарорларига мувофиқ ўтказиладиган ре-

ферендум жуда катта аҳамиятга эга бўлиши қайд этилган.

Бунинг натижасида ЎзССР Олий Советининг Президиуми «Совет Социалистик Республикалари иттифоқини сақлаб қолиш юзасидан ўтказиладиган референдумнинг баъзи масалалари» номли қарор қабул қилди. Республика Олий Совети Президиумининг қарорига мувофиқ Ўзбекистон халқининг ихтиёрийлигини тулароқ таъминлаш мақсадида Совет Иттифоқини тенг ҳуқуқли республикаларнинг янгиланган Иттифоқи сифатида сақлаб қолиш ҳақидаги референдумга овозга қўйилган асосий бюллетень билан бир қаторда, Ўзбекистоннинг янгиланган Иттифоққа тенг ҳуқуқли, мустақил Республика сифатида кириши ҳақидаги қўшимча бюллетень ҳам киритилган эди.

1991 йил 17 мартда бўлиб ўтган референдум бутун мамлакатда ҳар хил вазиятда бўлиб ўтди. Ўзбекистонда тинч ва ташкил этилган ҳолда ўтказилди. СССРни сақлаб қолиш ҳақида 112 миллион киши, яъни бутун мамлакат бўйича референдумда қатнашганларнинг 76 фоизи овоз берди.

Келишув йўлидаги бурилиш нуқтаси СССР Президенти ва Иттифоқ республикаларининг раҳбарлари ёндошувларининг мувофиқлаштирилган ҳолатини ишлаб чиқиш 1991 йил апрель ойининг охирида қабул қилинган СССР Президенти ҳамда тўққизта республика раҳбарларининг биргаликдаги мурожаатномасидаги янги нарсаси ҳисобланадики, қайсики, Иттифоқ шартномасида республикалар қўйиши лозим бўлган Иттифоқнинг номи «Тенг ҳуқуқли» мустақил республикаларининг иттифоқи бўлди. Бу принцип, ёндошувлар асосий ҳал қилувчилар ҳисобланар эди. Узаро ҳамкорликдаги мурожаатномалар СССР Иттифоқ Совети аъзолари, собиқ мухтор республикалар Олий Кенгашлари раисларининг мурожаатномадаги янгиланган Иттифоқнинг келажакда мавжуд бўлиши юзасидан ҳаётий масалалар улар билан келишилмасдан, уларнинг розилигисиз ҳал этилиши мумкин эмаслиги аниқлаштирилиб берилди. Тайёрлов ҳайъати аъзолари эса СССР номини сақлаб қолишни, ammo уни янги мазмун билан тулдиришни таклиф қилдилар.

«СССР» деган, янгича изоҳда «Совет Мустақил Республикалари Иттифоқи» дегани, яъни давлат номида ижтимоий тузумнинг характери акс этишининг лозим-

лигини қайд этган ҳолда ушбу янгича ёндашувни илгарича сурдилар.

Иттифоқ Шартномасининг муҳим масалалари бундан сўнг яна 1991 йилнинг 8 майида М. С. Горбачев билан Б. Н. Ельциннинг учрашувида муҳокама этилди. 1991 йилнинг 12 майида эса СССР Президенти ва РСФСР Олий Советининг раиси, 14 республиканинг раҳбарлари бу масалаларни ҳал этишга киришдилар. Шу учрашув қатнашчилари таъкидладиларки, ҳозирги даврдаги қийинчиликларни Иттифоқ ҳукуматининг органлари билан ҳамма республикалар, жамиятдаги турли-туман сиёсий ҳаракатларнинг биргаликдаги фаолиятлари натижасидагина ҳал этиш мумкин.

Келишувнинг амалга ошиш кундалиги ана шундай. Унинг кейинги саҳифаси республикалар парламентларида Иттифоқ Шартномасининг лойиҳаси ва инқироздан чиқиш чораларини муҳокама этиш, ҳамжиҳатликда мустақил давлатлар шартномасининг сўнгги матни устида ишлашдан иборатдир. 1991 йилнинг 24 майидан 3 июнига қадар Ново-Огарево шаҳрида тайёрлов қўмитасининг Иттифоқ Шартномаси устида ишлаш ва қабул қилиш тартибларига бағишланган йиғилиши бўлиб ўтди.

Йиғилиш қатнашчилари Иттифоқни тенг ҳуқуқли республикаларнинг бирлашмаси сифатида тузишни қўллаб-қувватладилар. Фуқаролик, ҳудудий ва республикалараро мавжуд чегараларнинг бузилмаслиги, Иттифоқ мулки, маълум доираларда Иттифоқ ва республикалар қонунларининг устуңлигини келишиб олдилар.

СССР ва республикалар ҳуқуқларини чегараловчи, Иттифоқ ҳуқуқига бериладиган ёки республикалар билан биргаликда ҳал этиладиган соҳаларга оид моддалар келишиб олинди.

Шартноманинг номланиши кўп даражада келишмовчилик ва мухолифлик туғдирди, қатнашчиларнинг кўпчилиги «Мустақил давлатларнинг Иттифоқи ҳақидаги Шартнома» деган номланишни қувватлаб чиқдилар. Шартнома лойиҳасида бизнинг давлатимиз «Мустақил иттифоқ демократик давлати, яъни тенг ҳуқуқли республикаларнинг ихтиёрий бирлашувлари натижасида вужудга келган давлат сифатида белгилаб берилди. Иттифоқни номлашга келганда тайёрлов қўмитасининг кўпгина аъзолари «СССР» шаклидаги кўринишни сақлашни, мазмуни эса, давлатларнинг ижтимоий тузуми ва характерини акс эттиришни таъкидлаган ҳолда «Со-

вет Мустақил Республикалари Иттифоқи» кўринишида бўлиши зарурлиги масаласини кўтариб чиқдилар.

1991 йилнинг июнида республикалар вакиллари томонидан кўриб чиқилган, ўзгартирилган ва аниқлаштирилган «Мустақил давлатлар ҳақидаги шартнома» лойиҳаси Иттифоқ Совети томонидан матбуотда нашр этилди, СССР Олий Совети ва Республикалар Олий Советлари кўриб чиқишлари учун тақдим этилди.

Аммо тарих ўзининг ўзгаришларини киритди.

1991 йилнинг 19—21 августларида юз берган давлат тунтариши натижасида мустақил давлатлар уртасида янги иттифоқ муносабатларини шакллантириш жараёни хавф остида қолди. Бунинг натижасида Мустақил давлатлар иттифоқи ҳақидаги Шартномани тайёрлаш ва имзолаш тезлашди.

1991 йилнинг 18 декабрида Кремлда «Иқтисодий ҳамкорлик» ҳақидаги шартнома биринчи қадам бўлди. Бу шартномада ҳаётийлик касб этиб, янги ҳамжамиятга кирадиган давлатлар ўзининг иқтисодий мустақиллигини биргаликда қуриш ҳақидаги шартномани имзоладилар.

Шу билан бирга, Иттифоқ Шартномасининг янги нусхалари ҳам тайёрланди. Лойиҳадаги Иттифоқ шартномаси қатнашчиларининг ҳуқуқларини белгиловчи моддалар тубдан қайта ишланди, шартнома қатнашчилари бўлган давлатларнинг ҳамжиҳатликда иш юритадиган соҳалари кенгайтирилди. Янги Иттифоқни СНГ (МДҲ) — яъни «Мустақил Давлатлар Иттифоқи» деб юритиш таклиф этилди. Собиқ СССР ўрнида конфедератив асосда Мустақил давлатларнинг янги иттифоқи ташкил этилиши керак эди.

Аммо Иттифоқ Шартномасининг янги лойиҳаси ҳам республикаларнинг давлат мустақиллигини тўлиқ ҳисобга олмаган эди. Унда Иттифоқни ташкил этувчи мустақил давлатлар ўз ҳудудларида тўлиқ сиёсий ҳокимиятга эгалик қилади, деган таклифлар тушириб қолдирилди. Лойиҳада ҳамма шартнома иштирокчилари томонидан улар шартнома имзолаш пайтида мавжуд бўлган чегараларни сўзсиз тан олиш каби муҳим принцип ҳам ўз аксини топмади. Ҳисоб бўйича бешинчи Иттифоқ Шартномасининг бош шarti унинг иштирокчилари ўзаро муносабатларни тенг ҳуқуқликда, бир-бирларининг ички ишларига аралашмаган ҳолда қуришлари лозимлигини тан олишлари ҳақидаги қоидалар бўлиши лозим. Бу қои-

да ҳам лойиҳада ўз аксини топмади. Иттифоқ шартномаси лойиҳасини принципиал жиҳатдан қайта ишлаш зарур эди, шунинг учунки, республикаларнинг давлат мустақиллиги ҳуқуқини чегараламасдан, иқтисодий ҳамкорлик ҳақидаги Шартномани кучга киритиш юзасидан барча ишларни якунлаш талаб этилар эди.

1991 йилнинг 25 ноябрида Ново-Огарёво шаҳрида СССР Давлат Кенгашининг СНГ (МДҲ) ҳақидаги шартномасини қабул қилишга бағишланган йиғилиши бўлиб ўтди. Аммо янги Иттифоқ Шартномасини тасдиқлаш содир бўлмади, чунки жуда кўп тузатишлар киритиш таклиф этилди. Шартнома лойиҳаси янги Иттифоқни ташкил этиш истагини билдирган давлатларнинг Олий Кенгашларига юборилди, қайсики, улар қабул қилиш ёки рад этиш ҳақида қарор қабул қилишлари лозим эди. Фақат шундан сўнггина республикаларнинг вакиллари делегацияси бу шартномани имзолаши ва у кучга киритилиши мумкин эди.

1991 йилнинг 26 ноябрида Мустақил Давлатлар Иттифоқи ҳақидаги Шартнома лойиҳаси матбуотда чоп этилди.

Иттифоқ Шартномасини келишишнинг узоқ давом этган жараёнига учта славян давлатларининг: РСФСР, Украина, Белоруссия раҳбарларининг 1991 йилнинг 8 декабрида Минск шаҳрида бўлиб ўтган учрашувлари якун ясади.

МУСТАҚИЛ ДАВЛАТЛАР ҲАМДУСТЛИГИ АЪЗОЛАРИНИНГ ҲУҚУҚИЙ СТАТУСИ

I

Мустақил Давлатлар Ҳамдустлиги — МДҲ ва Марказий Осиё Ҳамдустлиги — МОҲнинг ташкил этилиши билан давлат ҳокимиятининг вакиллик ва бошқариш органлари фаолиятини конкретлаштириш, уларни бирлаштириш ва мувофиқлаштириш вазифаларини орттириш ва такомиллаштириш бўйича кўплаб илмий-назарий ва амалий муаммо ва аспектлар вужудга келади.

МДҲ ва МОҲ — бир бутун давлат, федерация ва мамлакат эмас ёки ҳукумат ва ягона ҳарбий блок ҳам эмас, балки «Давлатчилик» — мустақил давлатлар ҳамдустлигининг янгича шаклидир. Улар халқаро ҳуқуқнинг мустақил ва тенг ҳуқуқли субъекти бўлган унинг барча аъзолари мустақил ҳуқуқли асосда мужассамлашган.

Мустақил Давлатлар Ҳамдустлиги 1991 йил 8 декабрда Минск шаҳрида ташкил топди. Унинг вужудга келиши ҳақидаги ҳужжат-битимга уч республика — РСФСР, Украина ва Белоруссия раҳбарлари имзо чекдилар, Марказий Осиё Ҳамдустлиги эса 1993 йил бошларида ташкил этилиб, бунда ҳам қатор ҳужжатлар имзоланди.

МДҲ ташкилотчилари булган уч давлат раҳбарлари халқларнинг муносабатлари, улар ўртасида вужудга келган алоқаларга асосланиб, ҳуқуқий демократик давлат қуришга ҳаракат этган ҳолда ана шунга интилдилар.

Томонлар БМТ Устави, Хельсинки якунловчи акти ва Европада хавфсизлик ва ҳамкорлик Кенгашининг бошқа ҳужжатлари мақсад ва принципларига тарафдор эканликларини тасдиқладилар, инсон ва халқлар ҳуқуқи тўғрисидаги халқаро нормаларга риоя қилиш бўйича мажбурият олдилар, ўз фуқароларининг қайси миллатга мансуб эканликларидан қатъи назар тенг ҳуқуқлилиги ва эркинликларини кафолатладилар, кам

тотли миллатларнинг маданий, тил ва диний мустақиллигини сақлаш ва ривожлантиришга имкон яратиш бўйича мажбуриятлар олдилар.

Халқлар ва давлатларнинг тенг ҳуқуқли ва ўзаро фойдали ҳамкорлигини ривожлантириш мақсадида сиёсат, мудофаа, иқтисодиёт, маданият, маориф, соғлиқни сақлаш, фан, савдо, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва бошқа соҳаларда махсус битимлар тузишга қарор қилинди.

Битимни имзолаган давлатларнинг ҳудудий бутунлигини таъминлаш, ҳурмат қилиш ҳамда амалдаги чегаралар, уларнинг очиқлиги ва фуқароларнинг ҳаракати бўйича эркинлиги эътироф этилди.

Ҳамдўстлик аъзолари халқаро тинчлик ва хавфсизлигини таъминлаш, ҳарбий харажат ва қуроолларни қисқартириш чора-тадбирларини амалга оширишда ҳамкорлик қилишга келишиб олдилар. Ҳозиргача юздан ортиқ норматив ва тавсифий ҳужжатлар қабул қилинди. Улар халқаро назорат остида ядро қуроолларини йўқ қилиш ва тўлиқ қуроолсизланишга ҳаракат қиладилар. Шу билан бирга томонлар бир-бирларининг ядросиз зона ва бетараф давлат статусига эришиш учун олиб борадиган ҳаракатларини ҳурматлайдилар.

Бошланғич ҳужжатлар бўйича умумий ҳарбий-стратегик соҳасида бирлашган кўмондонликни ва ядро қуроли устидан назоратни сақлашга қарор қилинди.

Томонлар МДҲ аъзоларининг биргаликдаги фаолияти соҳасига:

— ташқи сиёсий фаолиятни мувофиқлаштириш, мудофаа сиёсати ва ташқи чегарани муҳофаза қилиш;

— умумий иқтисодий муҳитни шакллантириш ва ривожлантириш, умумевропа ва Евро-Осиё бозорини шакллантириш;

— иқтисодий ислоҳот утказиш;

— божхона сиёсати;

— транспорт ва алоқа, шунингдек энергетика тизимини ривожлантириш;

— саломатлик, атроф-муҳит ва экология хавфсизлигини сақлаш;

— уюшган жинойтчиликка қарши кураш сингари муҳим соҳаларни киритдилар.

Битим тузилган пайтдан бошлаб уни имзолаган давлатлар ҳудудида учинчи мамлакат, шу жумладан со-

биқ СССР қонунлари қўлланилмайди, аввалги Иттифок органлари фаолияти тўхтатилади.

Собиқ СССР Иттифоқи имзо чеккан шартнома ва битимлардан келиб чиқадиган халқаро мажбуриятларнинг бажарилиши кафолатланади.

Ҳужжатнинг мақсад ва принципларига қўшилувчи собиқ СССРдаги, шунингдек, бошқа давлатларнинг аъзо бўлиб киришлари учун Битим очиқдир.

Минск шаҳри Ҳамдўстликнинг Мувофиқлаштирувчи органларининг расмий жойи деб танланди.

Шундай қилиб Ҳамдўстликнинг асосий мақсадлари:

а) сиёсат, муҳофаа, иқтисодиёт, экология ва бошқа соҳалар бўйича ҳар томонлама ҳамкорлик қилишни амалга ошириш;

б) Ҳамдўстликка аъзо бўлган давлатларни ҳар томонлама ва мувозанатлаштирилган иқтисодий ва ижтимоий ривожлантиришни уларнинг иқтисодий сиёсатини мувофиқлаштириш ва умумий иқтисодий оламини вужудга келтириш, шунингдек, давлатлараро кооперация ва интеграцияни ривожлантириш йўли билан таъминлаш;

в) Халқаро тинчлик ва хавфсизликни таъминлашда Ҳамдўстликка аъзо давлатлари ўртасидаги ҳамкорликни ривожлантириш, қуролланиш ва ҳарбий харажатларни қисқартирish учун самарали чораларни амалга ошириш;

г) аъзо давлатлар фуқароларининг бир давлатдан иккинчи давлатга эркин ҳаракатини ва МДҲ доирасида ахборот алмашишни кафолатлаш;

д) давлатлар ўртасидаги ва давлатлар ичидаги келишмовчиликларни бартараф этиш ва МДҲ доирасида тинч яратувчилик механизмларини вужудга келтириш бўйича кучларни мувофиқлаштиришдан иборатдир.

Бу мақсадларга эришиш учун МДҲ ўз муносабатларини:

— давлат суверенитетини ўзаро тан олиш ва ҳурмат қилиш;

— тенг ҳуқуқлилик ва бир-бирларининг ички ишларига аралашмаслик;

— иқтисодий куч ёки бошқа тазйиқ услубларини қўлладан воз кечиш;

— баҳсли муаммоларни келиштирув воситалари ва халқаро ҳуқуқнинг бошқа ҳамма эътироф қилган прин-

дин ва нормалар асосида ҳал қилишдан иборат принципларга мувофиқ қуришлари керак.

Уч Республика Ҳукумат бошлиқларининг «Иқтисодий сиёсатини мувофиқлаштириш тўғрисида»ги иккинчи баёнотига мувофиқ томонлар зарур ҳолларда ва илгир вақт ичида республикалараро иқтисодий битимни амалга оширишга келишганликлари ҳисобга олинди.

Шундай қилиб, 1922 йилдаги эски ССР Иттифоқи тавассичилари янгича ҳамкорликни ташкил этдилар, бошқача қилиб айтганда уч славян давлати бошлиқлари ССР Иттифоқи тақдирини ҳал этдилар.

1991 йил 10 декабрда учала республикада мустақил давлатлар ҳамдўстлиги ҳақидаги Битим бир овоздан ратификация қилинди.

Ҳамдўстлик тарафдорлари сони аста-секин ортиб борди. Ўрта Осиё ва Қозоғистон республикалари Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлигини қувватладилар.

Ашгабод шаҳридаги учрашув қатнашчилари ҳаммуассис тенг ҳуқуқлилиқ принципига риоя қилиши шартли билан ҳамдўстликка аъзо бўлишга тайёр эканликларини маълум қилдилар. Ашгабоддаги учрашув қатнашчилари давлат бошлиқларининг қўшма баёнотини имзоладилар.

Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаши 1991 йил 31 августда Давлат мустақиллиги тўғрисида Қонун қабул қилди. 1991 йил 16 декабрда Қозоғистон Республикаси Олий Кенгаши ҳам ана шундай ҳужжат қабул қилди. Бир кун кейин, 1991 йил 17 декабрда Олий Кенгаш Фармонига кўра «Қозоғистон Республикасининг демократик янгиланиш кўни» эълон қилинди. Ана шу Фармонга мувофиқ ўз вақтида жавобгарликка тортилган декабрь воқеалари қатнашчилари (беш йил илгари оммавий намоийш милиция ва ҳарбий қўшин томонидан тарқатилган эди) оқландилар.

1991 йил 21 декабрда собиқ ССР Иттифоқининг уч славян ва Ўрта Осиёдаги беш республикаси раҳбарлари Олмаотада учрашдилар. Саккиз республикага Арманистон ва Молдова, шунингдек Озарбайжон ҳам қўшилди. Бу ва собиқ Иттифоқнинг бошқа аъзолари Ҳамдўстлик ҳужжатига имзо чекдилар. Кейин мазкур ҳужжат улар-

нинг парламентларида муҳокама этилиши, шундан кейингина собиқ ССР Иттифоқининг тўла барҳам топиши ва МДХ нинг ташкил топиши тўғрисида асос пайдо бўларди.

Олмаотада давлатлар ва ҳукуматлар бошлиқлари Кенгаши, шунингдек мустақил давлатлар бошлиқлари кирадиган мудофаа Кенгаши тузилди. Давлатларнинг ишчи ва ваколат органлари ташкил топди.

1991 йил 21 декабрда (СССР ташкил этилганлигига 70 йил тулишига бир йилу 9 кун қолганда) бир овоздан қуйидаги тарихий ҳужжатлар қабул қилинди.

МДХ декларациясини собиқ Иттифоқнинг 11 республикаси имзолади;

Мустақил давлатлар бошлиқлари Кенгашининг Бирлашган қўмондонлик остидаги умумий ҳарбий-стратегик маконни сақлаб қолиш ва ядро қуролларини назорат қилиш тўғрисидаги протокол;

Мустақил давлатлар бошлиқлари Кенгашининг Россиянинг собиқ Иттифоқ ўрнида БМТ га аъзолиги тўғрисидаги қарори;

МДХнинг мувофиқлаштирувчи муассасалари тўғрисидаги Битими;

ядро қуроли соҳасида биргаликда кўриладиган чоратadbирлар тўғрисидаги Битими;

МДХни тузиш тўғрисида 1991 йил 8 декабрь кунин Минск шаҳрида Белорусь Республикаси, Россия Федерацияси (РСФСР), Украина томонидан имзоланган битимга доир Протокол.

Шундай қилиб ССР Иттифоқи барҳам топди, энди марказ йўқ, диктаторлик йўқ: Олмаотада 11 мустақил давлатнинг ҳамдўстлиги вужудга келди.

II

Энди МДХнинг истиқболини, кейин Ҳамдўстликка аъзо давлатларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини белгилаш учун баъзи тарихий ҳужжатларни муфассалроқ кўриб чиқамиз.

МДХнинг биринчи ҳужжати демократик ҳуқуқий давлат тузишнинг муҳим муаммоларига бағишланган бў-

¹ Шунингдек ҳамон жадал ишланаётган, лекин шу пайтгача қабул қилинмаган (1993 йил 1 мартга) МДХ Устави ҳам муҳим манба бўлиши мумкин.

1991 йил 21 декабрь санаси қўйилиб, янги тузилган Ҳамдўстликка кирувчи ўн бир давлат раҳбарлари имзо қилган ўн олти моддадан иборат «Олмаота декларацияси»дир.

Мазкур ҳужжатда ўзига хос мулоҳаза ва принциплардан келиб чиқиб, МДҲнинг таърифи берилган. Унда жумладан шундай дейилади:

— Демократик ҳуқуқий давлат барпо этиш, улар ўртасидаги муносабатлар давлат суверенитетини ва суверен тенгликни, ўз тақдирини ўзи белгилашдан иборат далолатсиз ҳуқуқни ўзаро тан олиш ва ҳурмат қилиш, ҳуқуқий тенглик ва ички ишларга аралашмаслик қоидалари, куч ишлатишдан ва куч ишлатиш билан дуқ қилишдан, иқтисодий ва бошқа ҳар қандай тазйиқ усулларидан воз кечиш, низоларни тинч йўл билан бартараф этиш, инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини, шу жумладан, оз сонли миллатларнинг ҳуқуқларини ҳурмат қилиш, мажбуриятларини ҳамда ҳамма эътироф қилган халқаро ҳуқуқ қоидалари ва меъёрларини ҳалол бажариш асосида ривожланишини йўлга қўйишга интилиб;

— бир-бирининг ҳудудий яхлитлигини ҳамда мавжуд чегаралар бузилмаслигини тан олиб ва ҳурмат қилиб;

— чуқур тарихий илдизларга эга бўлган дўстлик, яхши қўшничилик ва ўзаро манфаатли ҳамкорлик муносабатларини мустақамлаш халқларнинг туб манфаатларига мос тушади ҳамда тинчлик ва хавфсизлик ишига хизмат қилади, деб ҳисоблаб;

— фуқаролар тинчлигини ва ҳамдўстлигини тузиш тўғрисидаги Битимнинг мақсадлари ва қоидаларига содиқ қолиб;

қўйидагиларни билдирадилар:

Ҳамдўстлик қатнашчиларининг ўзаро алоқалари тенглик асосида тузиладиган ҳамда Ҳамдўстлик қатнашчилари ўртасидаги битимларда белгиланадиган мувофиқлаштирувчи муассасалар орқали тенг ҳуқуқлилиқ қондаси асосида амалга оширилади, мазкур Ҳамдўстлик давлат ҳам эмас, давлатлар устидан турадиган тузилма ҳам эмас.

Олмаота Декларациясига асосан ҳамда халқаро стратегик барқарорликни ва хавфсизликни таъминлаш мақсадида ҳарбий-стратегик кучларнинг бирлашган қўмондонлиги ва ядро қуроли устидан ягона назорат сақла-

ниб қолади; томонлар бир-бирларининг ядросиз ва (ёки) бетараф давлат мақомига эришиш муддаосини ҳурмат қиладилар.

Бошқа ҳужжат — МДХга аъзо бўлган фақат тўрт давлат бошлиқлари имзо чеккан «Ядро қуроли соҳасида биргаликда куриладиган чора-тадбирлар тўғрисидаги Битим»дир. Бу давлатлар «қатнашувчи-давлатлар» сифатида номланадилар.

Ҳамдўстлик давлатларининг умумий манфаатлар соҳасидаги фаолиятини мувофиқлаштириш билан боғлиқ масалаларни ҳал этиш учун Ҳамдўстликнинг олий органи — «Давлат бошлиқлари кенгаши», шунингдек, «Ҳукумат бошлиқлари кенгаши» тузилди.

МДХ давлат бошлиқлари кенгашининг МДХ қатнашчилари бўлган давлатларнинг БМТга тенг ҳуқуқли аъзо бўлиши тўғрисидаги қарорида ҳар бир давлатнинг БМТ Устави юзасидан мажбуриятларни бажариш ва шу ташкилот ишида тўла ҳуқуқий аъзолари сифатида қатнашиш ниятига асосланиб, Беларусь Республикаси, СССР ва Украина БМТнинг дастлабки аъзолари эканликларини эътиборга олиб, Беларусь Республикаси билан Украина БМТда суверен мустақил давлатлар сифатида қатнашиб келаётганликларидан мамнуният изҳор этиб, ўз халқларининг ва бутун халқаро жамиятнинг манфаатлари йўлида БМТ Устави асосида халқаро тинчлик ва хавфсизликни мустақамлашга кўмаклашишга азму қарор берилди. Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги Давлат бошлиқлари кенгаши, биринчидан, Россиянинг БМТдаги СССР аъзолигини, шу жумладан, Хавфсизлик Кенгашидаги ва бошқа халқаро ташкилотлардаги доимий аъзолигини давом эттириш учун уни қўллаб-қувватлашга, иккинчидан, Беларусь Республикаси, РСФСР, Украина Ҳамдўстликдаги бошқа давлатларнинг БМТдаги ва бошқа ташкилотлардаги тўла ҳуқуқли аъзолиги масалаларини ҳал этишда кўмаклашадилар, деб қарор қабул қилди.

Кейинроқ 1991 йил 30 декабрь кuni Минск шаҳрида барча давлатларнинг бошлиқлари туққизта асосий ҳужжатни имзоладилар. Булар қуйидагилардан иборат:

1. МДХ Давлат бошлиқлари кенгаши ва Ҳукумати бошлиқлари кенгаши тўғрисидаги муваққат битим.

2. МДХ давлатлари ўртасидаги стратегик кучлар бўйича битим.

3. МДХ давлатлари бошлиқлари кенгашининг Қу-

ролли Кучлар ва чегара қўшинлари тўғрисидаги битими.

4. Космик фазони тадқиқ қилиш ва ундан фойдаланиш бўйича биргаликда фаолият кўрсатиш тўғрисидаги битим.

5. МДХ давлатлари бошлиқларининг собиқ СССРнинг чет эллардаги мулки тўғрисидаги битими.

6. Мустақил давлатлар бошлиқлари кенгаш-мажлисининг Орол муаммоси, шунингдек, Спитакдаги zilзила оқибатларини тугатиш муаммоси бўйича махсус битимни тайёрлашга оид қарор.

7. Давлат бошлиқларининг Каспий денгизи балиқ ресурсларини сақлаб қолиш бўйича махсус битимни тайёрлаш тўғрисидаги кенгаш-мажлиси қарори.

8. Давлат бошлиқлари кенгаш-мажлисининг 1992 йилда бажарилиши зарур бўлган Чернобиль фалокати оқибатларини тугатиш бўйича тадбирлари, уларни маблағ билан таъминлаш тартиби ва ҳажмига оид қарори.

9. МДХ давлат ва ҳукумат бошлиқлари кенгашлари мажлисининг Ҳамдустлик давлатлари бошлиқлари кенгаши ва ҳукумат бошлиқлари Кенгаши мажлисларини ташкилий-техникавий тайёргарлиги ва ўтказилиши учун ишчи гуруҳларининг номи, тизими ва маблағи манбаларини ишлаб чиқишга оид қарори.

III

Тўртинчи ва бешинчи учрашув 1992 йил 8 февралда Минскда, 14 февралда Москвада бўлиб ўтди. Мазкур учрашувларда асосий эътибор Европа ҳамжамиятига ўхшаш ягона, кучли марказ сақланишига қаратилди. Лекин ҳар бир республиканинг ўз армияси ташкил этилади. Унда яна МДХ аъзолари Мудофаа Вазирлари Кенгаши тузиш тўғрисидаги масала ҳам кутарилди.

Минскда:

- ягона ҳарбий бюджетни шакллантириш;
- мудофаа масалалари бўйича мустақил давлатлар вакиллари олий органлари;
- МДХ Қуролли кучларининг бош қўмондонлиги;
- қисмларда МДХ доирасида эришилган битимларга зид бўлмаган ҳарбий-ҳуқуқ актларида мавжуд салоҳият таъкидланадиган армиянинг асосий ҳуқуқий фаолияти тўғрисидаги қатор ҳужжатлар ва битимлар муҳокама этилди.

Бош Қуролли Кучларга 1995 йилгача вақтли ҳарбий низомни амалга киритиш ҳуқуқи берилди.

Навбатдаги учрашув Киевда бўлиб ўтди. 1992 йил 20 мартда Украина пойтахтида МДХ давлатлари бошлиқлари халқ ва унинг кайфиятидан узилиб қолмасликлари учун ҳамма шароит яратилди.

Эрталабки мажлисини Украина Президенти Леонид Кравчук очди. У бир йўла МДХ мамлакатлари ҳаддан ташқари оғир дамларни бошидан кечираётганлиги — оптимизм учун асос йўқлигини уқтирди. «Конфронтация ўрнига қатор ҳудудларда ҳақиқий уруш бошланиб кетди, иқтисодий тубсизлик ёқасида, ичимизда эса МДХ лоақал битта йирик ҳарбий, сиёсий ёки хўжалик масалаларини ҳал этилишига халқларнинг умиди кундан-кун пасайиб бормоқда», деди у. «Агар учрашувимиз кескин бурилиш ясамас экан, — дея сўзини якунлади Кравчук, — у ҳолда МДХ ниқобдан ортиқ бўлмаган нарсани кўриб чиқиши мумкин». У ана шундай кайфият билан ва вакилларнинг келишувига кўра, кейинги учрашув Тошкентда ўтишига умид боғланган ҳолда раислик ҳокимлигини Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислам Абдуганиевич Каримовга берди.

Киевдаги учрашув кун тартиби бир неча тематик блок, ҳаммаси бўлиб 21 масалани ўз ичига олди:

1-хўжалик блоки: собиқ ССР Игтifoқи Давлат банки активлари, пасивлари, мулкни тақсимлаш, умумий макондан фойдаланиш тўғрисидаги битимга бағинланди.

2-блок: ҳарбий муаммоларга тегишлидир.

3-блок: ягона ахборот воситасига тегишли масалалардан иборат. Бунда, шу жумладан Останкино телевиденияси тақдири ҳал бўлади ва Бойқўнғир билан боғлиқ масалалар блокидир.

4-МДХ мамлакатларининг тинчликни сақлаш масалаларини муҳокама қилиш таклиф этиладиган блок.

МДХ мамлакатлари бошлиқлари учрашуви доирасида Украина ва Қозоғистон ўртасида давлатлараро битим имзоланди, ратификация ёрлиқлари алмашинди, шунингдек Украина ва Арманистон ўртасида дипломатик муносабатлар ўрнатилди.

Учрашувда ҳарбий қурилма мавзуси ҳам бошлиқлар наздида иқтисодий муаммосидан кам бўлмаган ўринни эгаллади. Куннинг биринчи ярмида мудофаа масалалари бўйича МДХнинг собиқ органлари вакилиги, ўтиш

даврида Бирлашган қуролли кучлар статуси тўғрисида бир битимга келинди, МДХ давлат чегараларини сақлаш МДХ доирасида тинчликни қўллаб-қувватлаш учун кузатувчилар гуруҳи тузиш тўғрисидаги битимлар имзоланди.

1992 йил 23 мартда «Известия» мухбири МДХ Бирлашган Қуролли Кучлар бош қўмондони, авиация маршалли Евгений Шапошниковдан МДХ президентларининг Киевдаги учрашуви бўйича интервью олди. «Мен, — деди у, — президентларнинг Киев учрашуви якунидан жуда мамнун бўлдим. Биз ҳал қилолмаган, чунончи, қуролли кучларни маблағ билан таъминлаш, ҳарбий хизматга чақириш, шунингдек, Қора денгиз флоти сингари масалаларни давлатларнинг ҳукуматлари муҳокама-сига тавсия этамиз. Энди шу йил 7 майдан Россиянинг Мудофаа вазирлиги мавжуд, ўйлайманки, барча баҳслик муаммолар ана шу даражада тезроқ ва осон ҳал этилади».

Бош қўмондон Преднепровье ва Тоғли Қорабоғдаги вазият бўйича қабул қилинган ҳужжатларни ҳам юқори баҳолади. Лекин улар таъсирли бўлиши, ишлаш бош-лаши учун ҳуқуқий, асоси — хавфли ҳудудларда ўт олишни тўхтатиш учун курашиш, шунингдек БМТнинг тегишли ҳужжатларида таъкидланганидек ганим то-монларга тушунтириш учун давлатлар ўртасида ҳарбий қўшни тузиш тўғрисидаги битим зарур.

Шундай қилиб, МДХга аъзо бўлган давлатлар бош-лиқларининг Киев учрашувида улар муҳокама қилин-ган ўн еттита масала бўйича бир битимга келдилар. Шунга қарамай, агар ҳар бир нарсани ўз номи билан атайдиган бўлсак, бу учрашув Минск ва Москвадаги учрашувлар сингари «Известия» газетасида қайд этил-ганидек қувончдан кўра оғир таассурот қолдирди, чун-ки ҳамдўстлик ҳамон энг муҳим муаммоларни ҳал этиш механизмини топа олмади. Л. Кравчукнинг фикрича, МДХда муҳокама қилинган ва қабул қилинган қарор-лар амалга ошмаяпти. МДХ ҳозирча аниқ натижа бер-маяпти. У умумлаштириш билан чегараланмоқда, бун-га қўшилиш анча қийин: кейинги вақтларда қайта қу-риш деб номланган даврда собиқ Иттифоқнинг прези-денти, собиқ ҳукумати органлари, эндиликда эса МДХ томонидан қабул қилинган ҳужжатларнинг биронтаси бажарилмаяпти.

1992 йил 15—16 майда Тошкентда МДХ аъзолари

бўлган давлатлар раҳбарларининг навбатдаги (еттинчи) учрашуви бўлиб ўтди. Учрашув иштирокчилари ўн еттита масалани кўриб чиқдилар. Лекин Украина президенти Л. Кравчукнинг Тошкентга келмаганлиги туфайли МДХ учун жуда муҳим иккита — Қора денгиз флотини устидан иқтисодий ислоҳот ва назорат қилишни мувофиқлаштиришга тегишли масалалар кун тартибидан ўз-ўзидан олиб қўйилди*.

Умуман олганда, учрашув қатнашчилари собиқ ССР Иттифоқи ҳудудида кимёвий қурооллар ишлашиш устидан ва келгусида йўқ қилиш учун Россияга келтирилган ядро қуроолларининг хавфсизлигини самарали назорат қилишни амалга оширган ҳолда Европада оддий қуроолли кучлар тўғрисидаги Шартнома бажарилиши билан боғлиқ шахсий армияни тузишга киришган давлатларда, шу жумладан Россия ва Украинани қўшган ҳолда, МДХ Бирлашган Қуроолли Кучлар ролига алоқадор масалаларни кўриб чиқдилар.

Саккизинчи учрашув Бишкекда 1992 йил сентябрь охирида ўтказилиши белгиланган эди, лекин у 9 октябрда кўчирилди. Бу вақтда Москвада МДХ аъзолари бўлган давлатларнинг Ташқи ишлар вазирлари йиғилишиди. Кун тартибига МДХ аъзоларининг Маслаҳат мувофиқлаштирувчи Кенгаш тузиш тўғрисидаги муҳим масала бор эди (таклиф Қозоғистон томонидан киритилганди). Учрашувда олти давлат вакиллари тўпланди. Бу таклиф Президентлар ва Бош Вазирларнинг қўшма мажлисида кўриб чиқишга қарор қилинган эди. Қозоғистон Президенти Н. Назарбоев бу таклифнинг ташаббускори бўлганди. У бунда Кенгашнинг савдо-иқтисодий ҳамкорликни ташкил этиш, бюджет, солиқ, пул-кредит, валюта ва божхона сиёсатини ўтказиш, шунингдек, капитал ва қимматдор қоғозларнинг умумий бозорини шакллантиришдаги ҳаракатларни мувофиқлаштиришни қўшган ҳолда МДХ давлатларининг келишилган иқтисодий сиёсатини амалга ошириш, аниқ таклиф ва тавсияларини ишлаб чиқиш соҳасидаги бош вазифасини назарда тутган эди.

Иккинчи ҳужжат, у ҳам Қозоғистон томонидан таклиф этилган — қонуний тўлов воситаси сифатида рубль сақланиб қолган давлатларнинг ягона пул тизими ва

* Тошкент учрашувида Қирғизистон, Молдова, Тожикистон раҳбарлари иштирок этмади. Россия, Қозоғистон, Ўзбекистон, Арманистон ва Туркменистон раҳбарлари қатнашди.

қилинган пул-кредит ва валюта сиёсати тўғрисидаги битим эди. Учинчи ҳужжат — кейинчалик қайта ишланиб, келишилгандан сўнг парламентлар томонидан ратификация қилинадиган МДХ Устави.

Бош қўмондонлик ва ҳарбий хавфсизлик тўғрисидаги ҳарбий масалалар ҳам кенг доирадаги суҳбат мавзуси бўлди. Энди ҳар бир давлат ўз ҳарбий сиёсатини шайлаб чиқиши мумкин.

Украинанинг асосий позицияси ҳисобланган МДХнинг стратегик ядровий кучлари тўғрисидаги масала ҳал қилинмай қолди. У МДХнинг тўрт «ядровий» давлатлар президентлари доирасида муҳокама қилиш таклифи этилганди.

Шундай қилиб Қозоғистон таклифлари пакети кўриб чиқилган Бишкекдаги учрашув аслида тор йўналишдаги конфедератив характер бўйича йўналтирилди.

МДХ таркиби ўз мақсадимизга, яъни чинакам мустақилликка тезроқ эришиш мумкин. Бунинг учун Ҳамдўстлик ўзининг номига тула-тукис мос келиши керак. МДХ давлатлари ва ҳукуматлари бошлиқларининг Тошкентдаги учрашуви Ҳамдўстликнинг келажаги борлигини кўрсатди.

Ўзбекистоннинг МДХдаги иштирокини, республика Президенти И. А. Қаримовнинг таъкидлашича, қуйидаги ҳолатлар белгилаб беради:

1. Янги мустақил республикалар илгари ягона давлатнинг таркибий қисми эди.

2. Республика иқтисодиёти ягона транспорт ва энергетика тизимига эга бўлган собиқ умумиттифоқ иқтисодий макони доирасида шаклланди ва ривожланди.

3. Барча мустақил республикаларда, хусусан Ўзбекистонда ҳам собиқ Иттифоқ кўламида яқин қариндош-уруғчилик алоқаларига эга бўлган кўп миллатли аҳоли яшайди.

4. Ёш мустақил давлатлар ташқи сиёсий ва ташқи иқтисодий муносабатлардаги халқаро мақомини мустаҳкамлаши учун вақт зарур.

Ўзбекистон Ҳамдўстлик доирасида бошқа мустақил мамлакатлар билан фаол ҳамкорлик қилаётганлиги тўғрисида қуйидагилар таъминланмоқда:

— Бирлашган Қуролли Кучлар орқали миллий мудофани мувофиқлаштириш, миллий ҳудуд яхлитлигини ва давлат чегарасини ҳимоя қилиш;

— Ҳамдўстликдаги бошқа давлатлар киритган фан-техника тараққиёти ютуқларидан баҳраманд бўлиш;

— транспорт тармоғидан фойдаланиш, денгиз портларига чиқиш, хорижий мамлакатларга молларни транзит йўли билан етказиб беришда имкониятнинг кенглиги;

— кескин экология муаммоларини ҳал этиш чоратадбирларини биргаликда амалга ошириш, табиий офатлар ва фалокатларнинг оқибатларини тугатишда ўзаро ёрдам бериш.

Ўзбекистон Ҳамдўстликдаги шериклари билан ўз муносабатларини кўп томонлама давлатлараро шартномалар ҳамда битимлар доирасида ҳам, шунингдек тўғридан-тўғри икки томонлама мулоқотлар, ўзаро манфаатли савдо-иқтисодий, илмий-техникавий ва маданий алоқаларни ўрнатиш асосида ҳам йўлга қўйиш ниятидадир.

Ўзбекистоннинг Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги мамлакатлари билан ўзаро муносабатларидаги энг муҳим масала — МДҲга аъзо мустақил давлатлар билан тенг ҳуқуқли алоқаларни ривожлантириш ва мустаҳкамлаш ҳамда унинг потенциалига таянишдир.

Аъзо-давлатлар, шунингдек ҳамдўстлик органлари, шу жумладан давлат раҳбарлари Кенгаши, Ҳукумат бошлиқлари Кенгаши, Иқтисодий Кенгаш, Иқтисодий суд, Мудофаа вазирлари Кенгаши, Ташқи ишлар вазирлари Кенгаши ва ҳамдўстликнинг бошқа органларининг ҳуқуқ ва вазифалари тўғрисидаги масалалар илмий қизиқиш уйғотади.

Ҳамма аъзо давлатлар бир хилда ҳуқуқ ва бир хилда вазифаларга эга. Барча аъзо давлатлар МДҲ органларида тенг ҳуқуқли аъзо ҳуқуқига эгадирлар. Улар МДҲнинг ташқи чегараларида уларнинг тегишли органлари фаолиятини ҳар томонлама мувофиқлаштириш йўли билан барқарор аҳволни ҳимоя қилиш ва таъминлаш бўйича зарур чораларни амалга оширадилар.

— Аъзо-давлатлар ўзларининг халқаро мажбуриятларига мувофиқ ҳар қандай ҳарбий, сиёсий, иқтисодий ёки бошқа мажбурлаш, шунингдек террорга асосланган ёки қўпоровчилик фаолиятларда тўғридан-тўғри билвосита ёрдам кўрсатишдан ва келишмовчилик атрофидаги кескинлик босқинидан ҳолис турадилар.

Аъзо-давлатлар МДҲ органлари актларини бажарадилар, давлат ҳокимияти органлари, жамоатчилик ташкилотлари ўртасидаги ҳамкорлик ва ўзаро алоқани ривожлантиришга қўмақлашадилар.

Аъзо-давлатлар ўз ички ва ташқи сиёсатларини олиб бораётганда шерикчилик, бир-бирларининг қонуний манфаатларини ва ҳар қандай аъзо давлатнинг ҳолати ва ҳуқуқларига, унинг жисмоний ёки юридик шахсига таъсир етишини ҳисобга олиш асосида ўзаро ҳаракат қиладилар. Аъзо-давлатлар ҳамкорликнинг тегишли ҳужжатларда мустақамланган мақсадларини амалга оширишда бир-бирларини қўллаб-қувватлайдилар ва кўмаклашадилар.

Давлат бошлиқлари Кенгаши ва ҳукумат бошлиқлари Кенгаши МДХдаги энг юқори органлар ҳисобланади.

Давлат бошлиқлари Кенгашида Ҳамкорликка аъзо барча давлатлар бошлиқлари даражасида вакиллар бўлади. Унда Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги туғрисидаги Битим ва мазкур битимни ривожлантиришдаги бошқа ҳужжатларда кўзда тутилган умумий манфаатлар соҳасидаги Ҳамкорликка аъзо барча давлатлар фаолиятини мувофиқлаштириш билан боғлиқ принципиал масалаларни муҳокама қилади.

Давлат бошлиқлари Кенгаши бир йилда камида икки марта ўтказилади. Кенгашнинг навбатдан ташқари мажлиси Ҳамдўстликка аъзо бўлган ҳар қандай давлат ташаббуси билан чақирилади.

Ҳукумат бошлиқлари Кенгашида Ҳамдўстликка аъзо барча давлатлар ҳукумат бошлиқлари даражасидаги вакиллар бўлади. У Ҳамдўстликка аъзо давлатларнинг иқтисодий, ижтимоий ва гуманитар соҳасидаги ҳамкорликларини мувофиқлаштиради.

Кенгаш стратегик ҳарбий кучларни жойлаштириш ва моддий, ижтимоий таъминлаш шарт-шароитини таъминлашга кўмаклашади, ҳарбий хизматчилар ва уларнинг оила аъзоларини ижтимоий ҳимоялаш ва пенсия билан таъмин этиш масалалари бўйича келишилган сиёсат ўтказишни таъминлайди.

Давлат бошлиқлари ва ҳукумат бошлиқлари Кенгашларининг МДХ аъзолари ҳисобланган давлатларнинг ҳар бири битта овозга эга бўлган қўшма мажлиси ўтказилиши мумкин.

МДХ аъзоси ҳисобланмаган давлат вакиллари кенгашлар мажлисида умумий келишилган ҳолда қарор қабул қилишда қатнашмай, кузатувчи сифатида иштирок этишлари мумкин.

Кенгашларнинг расмий тили МДХ давлатларининг

давлат тили ҳисобланади. Ишчи тили рус тилидир. МДХ органларининг фаолияти МДХ Низоми ва Устави билан тартибга солинади.

МДХ давлат бошлиқлари ва ҳукумат бошлиқлари Кенгашлари Мувофиқлаштирувчи Комитети МДХнинг ижро органи ҳисобланади. У МДХ Низоми ва Уставига мувофиқ доимий асосда ҳаракат қилади.

Комитет аъзо-давлатлар Доимий мухтор вакиллари ва Котибиятдан иборат бўлади.

Мувофиқлаштирувчи Комитет Котибияти унга юклатилган вазифаларнинг бажарилиши учун ўз ходимларига эга бўлади. Унинг вазифалари, жумладан, қуйидагилардан иборат:

— давлат бошлиқлари ва ҳукумат бошлиқлари Кенгашлари мажлисларини гайёрлаш ва ўтказиш, шунингдек, Ҳамдўстликнинг бошқа органлари ишини мувофиқлаштириш ва уларга ёрдам бериш;

— давлат бошлиқлари ва ҳукумат бошлиқлари Кенгашлари топшириқлари ижросини ташкил этиш;

— давлат бошлиқлари ва ҳукумат бошлиқлари Кенгашлари топшириқларининг бажарилиши бўйича таклифлар тайёрлаш;

— Ҳамдўстликнинг юқори органлари томонидан қабул қилинган актлар ҳал қилинишини ҳисобга олишни ташкил этиш;

— улар уртасидаги узаро ёрдамни амалий ҳал этиш бўйича ахборот ва таклифлар тайёрлаш;

— битим ва қарорлар бажарилиши устидан назоратни амалга ошириш;

— давлат бошлиқлари ва ҳукумат бошлиқлари Кенгашлари номидан ишлаб чиқиш ва келишиб олиш учун МДХнинг тегишли тармоқлари маслаҳат-кенгашини чақириш.

МДХ қошида: Иқтисодий Кенгаш. Иқтисодий суд, Мудофаа вазирлари ва чегара қўшинлари қумондонлиги Кенгаши ишлайди.

МДХ органлари фаолиятини маблағ билан таъминлаш харажатлари аъзо-давлатларнинг хизмат юзасидан бўлган иштироки тартиби бўйича тақсимланади ва МДХ органлари бюджети тўғрисидаги махсус битим асосида ўрнатилади.

МДХ бюджети ҳукумат бошлиқлари Кенгаши тақдимида кура давлат бошлиқлари Кенгаши томонидан тасдиқланади.

Ўзбекистоннинг ташқи сиёсати йўналишларидан би-

ри ҳамдўстлик мамлакатлари билан тўғридан-тўғри ва кўп томонлама муносабатларни ривожлантиришдан иборат.

Ўзбекистоннинг МДҲдаги иштирокини қуйидаги ҳолатлар белгилаб беради. Булар хусусида И. А. Қаримов ўзининг «Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли» (1992 йил) ва «Ўзбекистон — келажаги буюк давлат» (1993 йил) асарларида уқтириб ўтган.

Республика ичкарасида куч-қудратимиз ишончли ва мустаҳкам бўлиши, хонадонимизни авайлаб-асраш, мавжуд чегараларни сақлаб қолиш учун қудратли потенциалга эга бўлган Россия томонидан мадад зарур.

Иқтисодий муаммоларни ҳал этишда, тангликдан чиқиб йўлларини белгилашда ўзаро таъсир ғоят катта. Ўзбекистоннинг иқтисодиётини соғломлаштириш учун Россиядан республикамизга ҳаётий муҳим ресурслар — металл, нефть, ёғоч ва тахта, транспорт воситалари, технология ускуналари ва бошқа моллар узлуксиз ётказиб берилиши алоҳида аҳамиятга эга. Айни вақтда Ўзбекистон Россияга пахта толаси, кунжара, хом ипак, мена-сабзавот маҳсулотлари ва бошқа маҳсулотларини ётказиб бераётган асосий давлатдир.

Ўзбекистон аҳолисининг кўпчилиги Россия билан дўстликни сақлаб қолишни истаётганлигини ҳам ҳисобга олиш зарур. Собиқ марказ билан эмас, балки айни Россия билан дўстликни сақлаб қолишни хоҳлашмоқда. Ўзбекистон бошқа мусулмон давлатлари (Ўрта Осиё ва Қозоғистон, Эрон, Покистон, Туркия мамлакатлари) билан ҳам ўзаро муносабатларни — шу жумладан кўп томонлама асосда чуқурлаштиришга интилоқда.

Ўзбекистоннинг Хитой ва Ҳиндистон каби буюк давлатлар, Жанубий-Шарқий Осиёдаги янги индустриал мамлакатлар билан ҳам муносабатлари самарали ривожланиб бормоқда.

Ҳозирги кунда Америка Қўшма Штатлари, Германия, Испания, Франция, Италия бошқа етакчи давлатлар билан тенг ҳуқуқли ўзаро ҳамкорлик қилиш учун янги имкониятлар очилмоқда.

Бутун ташқи иқтисодий фаолиятимизни ташкил этишни чуқур ислоҳ қилишга тўғри келади.

Чиндан ҳам қисқа муддат ичида Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлигида узил-кесил ҳал қилиниши керак бўладиган кўплаб муаммолар вужудга келди. Бунинг учун, биринчидан, ҳамкорликда турли уюшмаларнинг жаҳон-

шумул тажрибасини ўрганиш. иккинчидан, давлатлар ва ҳукуматлар бошлиқларининг тез-тез учрашиб туриши, учинчидан, ҳар қандай масала лойиҳаларини муҳокама қилиш лозим.

Янги таркиб топган Ҳамдўстлик — Марказий Осиё Ҳамдўстлиги. 1993 йил 3—4 январда Тошкентда Ўзбекистон Республикаси Президенти ташаббуси билан Ўрта Осиё ва Қозоғистон мамлакатлари давлат ва ҳукумат раҳбарлари учрашиб, бозор муносабатларига ўтиш даврида минтақа давлатларидаги сиёсат ва иқтисодий аҳволни барқарорлаштириш борасидаги кенг донрадаги масалаларни муҳокама қилдилар.

Учрашувнинг асл мақсади истиқлолга ҳеч кимнинг дахл қилмаслиги учун ҳар бир давлат ўз йўлидан, ўзаро тинч-тотув ва ҳамкорликда, жипслашган ҳолда ҳаракат қилишдан иборат эди. Мазкур мамлакатларнинг ҳар бири ўз манфаатларини ўйлаб иш тутиши табиий. Шу билан бирга уларни ягона мақсад — иқтисодий муаммоларни қандай қилиб бўлмасин тезроқ ва осонроқ бартараф этиш, минтақада ўзаро фойдали муносабатларни йўлга қўйишдир.

Мазкур мустақил давлатлар ўртасидаги тенг ҳуқуқли ва ўзаро манфаатли иқтисодий, ижтимоий алоқаларни янада мустаҳкамлаш масалалари юзасидан фойдали фикр алмашинди.

МДҲ мамлакатларида вужудга келаётган вазият шовишлинч чоралар кўришни талаб этарди. Бу **Марказий Осиё давлатларининг янги Ҳамдўстлигини**¹ барпо этиш учун барча шарт-шароитларни яратганди. Лекин бу Ўрта Осиёдаги собиқ республикалар ва Қозоғистон МДҲ билан алоқаларни бутунлай узмоқчи, деган сўз эмас. Улар имзоланган ҳужжатларга амал қилишга, тенг ҳуқуқли ўзаро манфаатли ҳамкорликни давом эттиришга тайёрдирлар. Аммо биринчи навбатда бу давлатлар ўз манфаатларини ҳисобга оладилар. Марказий Осиё мамлакатлари мавжуд чегараларни эътироф этдилар, улар МДҲдаги бошқа давлатлар, айниқса, Россия Федерацияси билан бундан буён ҳам мустаҳкам ҳамкорлик қилишга тайёрдирлар.

¹ Маданияти, удуми, тили умумий бўлган қадимдан қўшни — Марказий Осиё давлатлари ўз йўллридан борадилар. 55 миллиондан ортиқ одам яшайдиган Марказий Осиё минтақаси ўзининг иқтисодий салоҳияти билан энг равнақ топган мамлакатлар билан баҳслаша олади.

Учрашувда бир-бирларига элчилар юборишга қарор қилинди ва бу масалани белгиланган тартибда ҳеч кечиктирмай ҳал қилишлик Ташқи ишлар вазирликларига топширилди.

Давлат бошлиқлари фикрлашиб олиш натижасида ҳукуматларга нарх сиёсати, алоқаларни ривожлантириш, энергия манбалари билан таъминлаш, Орол ва Каспий денгизлари муаммолари билан боғлиқ бўлган масалаларни минтақа давлатларининг манфаатларини қўлаб ишлаб чиқишни топширдилар.

Томонлар Оролни сақлаб қолиш халқаро жамғармасини тузиш тўғрисида қарор қабул қилдилар. Жамғарманинг мажлисларини Қизил Урда, Нукус ва Тошҳовузда ўтказиш зарур деб топилди.

Давлат бошлиқлари минтақа ягона ахборот доирасини ташкил этиш тўғрисида қарор қабул қилдилар. Телевидение маркази Тошкентда, республикалараро газета таҳририяти эса Олмаотада жойлашади. Айни бир пайтда Марказий Осиё давлатларининг Форс кўрфазини ва Тинч океанга чиқиши масаласи ҳам урганлади.

Тошкент учрашуви якунлари юзасидан Қўшма ахборот қабул қилинди.

Давлатлараро ва ҳукуматлараро шартномалар ҳамда битимлар ижросини мунтазам назорат қилиб боришнинг аниқ воситаларини ишлаб чиқиш тўғрисида бир фикрга келинди.

Шундай қилиб, Марказий Осиё минтақасидаги мустақил суверен давлатлар бошлиқларининг Тошкентдаги учрашуви янги йилнинг дастлабки кунларида йирик сиёсий воқеа бўлди. Кенг доирадаги бу учрашув 1993 йилнинг биринчи иш кунинида ўтганлигининг ўзи музокара қилинадиган масалалар ўта муҳим эканлигидан далolat беради. Чунки МДҲ ўта мураккаб, дардчил, зиддиятлар асосида ривожланмоқда.

Тошкентдаги матбуот конференциясида Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлигига шу қадар шошилиб жаноза ўқилмаслиги кераклиги ўқтирилганди. Тўғри, 1993 йил 22 январда Минскдаги учрашув оғир ўтди. Айниқса МДҲ Устави кескин муҳокама қилинди, Украина, Туркманистон ва Молдова раҳбарлари унинг қабул қилинишига қарши чиқишди. Шунга қарамай турли сабабларга кўра уч марта кечиктирилган Минск учрашуви бурилиш вазифасини ўтади.

МДҲга жаноза ўқилишига эрта, бунинг учун ҳеч қан-

дай асосли сабаб йўқ. Кўпдан-кўп ноҳуш тахминларга қарамай, Минскдаги учрашув МДХ барҳам топиши бир ёқда турсин, ҳатто ўз мавқеини мустаҳкамлади. Учрашув кун тартибига 14 та масала киритилган эди. Уларнинг энг муҳимлари:

— МДХ Устави;

— иқтисодиёт бўйича Маслаҳат кенгашини тузиш ҳақида;

— стратегик ядро кучларини тақсимлаш тўғрисида;

— рубль зонасидаги давлатларнинг давлатлараро банкини тузиш;

— Тожикистон билан Афғонистон ўртасидаги чегарани мустаҳкамлаш учун МДХнинг тинчлик ўрнатувчи ҳарбий бўлинмаларини юбориш;

— фашизм устидан қозонилган ғалабанинг 50 йиллигини нишонлаш ва бошқалардан иборат.

Учрашув қатнашчилари Давлатлараро банк барпо этиш бўйича битимга эришдилар. Қимматдор қоғозлар бозорини тартибга солиш тўғрисидаги ҳужжат имзоланди. Қолган вақтнинг ҳаммаси МДХ Устави лойиҳасини муҳокама қилишга бағишланди. Қизғин тортишувлардан кейин янги ҳужжат ишлаб чиқишга қарор қилинди. Ҳозирча бу ҳужжатнинг номи йўқ. Аммо унда МДХ мамлакатларининг истисносиз ҳаммаси Ҳамдўстликдаги аҳволдан ташвишланаётгани ва МДХ ичидаги муносабатларни тартибга солишга кўмаклашадиган ҳужжатни қабул қилиш зарур деб ҳисоблаётгани тўғрисида гап боради. Бу ҳужжат Ҳамдўстликнинг ҳозирги аҳволдан қутилишига ёрдам бериши, бинобарин, биринчи галда иқтисодий муаммоларни амалда ҳал этишга кўмаклашиши лозим.

Минскда Тожикистон — Афғонистон чегарасини мустаҳкамлаш учун ўн кун мобайнида Ҳамдўстлик мамлакатларининг тинчлик ўрнатувчи кучлари кўшимча қисмларини юборишга қарор қилинди.

Шундай қилиб МДХнинг олий даражада Минскда ўтказилган учрашуви ниҳоясига етди. МДХ барҳам топиш ўрнига ўз мавқеини мустаҳкамлади.

Шу йил апрель ойида Москвада Ҳамдўстлик давлатлари бошлиқларининг сўнгги учрашуви қисқа, лекин жуда самарали бўлиб ўтди. Унда 26 та муҳим ҳужжат имзоланди. Бу ҳужжатлар МДХ мамлакатларида ўзаро фойдали ҳамкорлик ва иқтисодиётни барқарорлаштириш

учун кенг истиқболлар очиб берилиши шубҳасиз деб матбуотда эълон қилинди.

«Иқтисодий иттифоқ — ҳақиқатдир» — деди Президентимиз Ислом Каримов.

Москвада йиғилган барча давлат бошлиқлари Евроосиё иттифоқини тузиш, яъни эски давлат тузимига қайтиш тўғрисидаги таклифлар мутлоқ асоссиз, деб ҳисоблашди, аммо Евроосиё иттифоқини тузиш тўғрисидаги масала ўртага қўйилгани йўқ. Бу иттифоқни тузиш ташаббусини кутариб чиққан Қозоғистон Президенти Нурсултон Назарбоевни ўзи учрашувга келаолмади, чунки у бу таклифларни аслида хомхаёл таклиф эканлигини англади, шекилли. Эски тузумга қайтиш йўқ ва қайтарилмайди ҳам, деди Президентимиз Ислом Каримов журналистлар билан суҳбатида.

Учрашувнинг энг муҳим жиҳатлари тўғрисида гапирганда миллий ёки этник жиҳатдан, тили ва дини жиҳатидан камчилиكنи ташкил этувчи шахсларнинг ҳуқуқларини таъминлаш конвенциясига тўхталмаслик мумкин эмас. Ўзбекистон бу ҳужжатга имзо чеккани табиий ҳолдир.

Учрашувда мудофаа муаммоларига алоҳида эътибор берилди. Коллектив тинчлик кучларининг Тожикистонда бўлиш муддати, таркиби ва вазифалари ҳақида; коллектив тинчлик кучлари қўмондони тўғрисида; Россия Федерацияси, Марказий Осиё ва Кавказорти давлатларининг учунчи мамлакатлар билан чегараларини қўриқлашда ҳамкорлик қилиш хусусидаги музокараларининг бориши тўғрисидаги каби муаммолар кўриб чиқилди. Ҳали ҳал қилинмаган муаммолар бор, лекин уларни ҳал этишдан ўзини четга олиш мумкин эмас деб қайд этилди.

«Халқ сўзи» рўзномасидаги «Москва учрашуви: ҳамфикрлик сари қийин йўл» ахборотида «учрашувда имзоланган ҳужжатлар қогозда қолиб кетмайди, балки иш беради, деб умид қиламиз, афсуски, илгари бундай ҳоллар кўп бўлган эди...» деб қайд этилди. Шунинг учун биз ҳамдўстлик давлатлари билан биргаликда ишлайдиган бўлсак, фақат ўзаро фойдали, тенг ҳуқуқли асосда ишлашимиз керак. Ўзбекистон республикасининг сиёсати ана шунга асосланган.

МУНДАРИЖА

Ўзбекистонда адолатли демократик ҳуқуқий давлат арконининг беш асосий тамойили (Муқаддима ўрнида). <i>А. Х. Саидов</i>	3
<i>I</i> б о б. Мустақил Ўзбекистоннинг биринчи Конституцияси: миллий истиқлол ва умумбашарий истиқбол қомуси. <i>А. Х. Саидов</i>	11
<i>II</i> б о б. Ўзбекистон ҳудудида мустақиллик ҳақидаги ғояларнинг шаклланиши ва ривожланиши. <i>Ж. Тошқулов</i>	30
<i>III</i> б о б. Қонунийлик — Ўзбекистон давлатчилигининг пойдеворидир. <i>А. Х. Саидов</i>	66
<i>IV</i> б о б. Ҳокимиятлар тақсимланиши назарияси ва Ўзбекистон давлат органлари тизимининг такомиллашуви. <i>Ҳ. Одиқориев</i>	74
<i>V</i> б о б. Ўзбекистон Республикаси давлат қурилишида янги босқич. <i>К. Комилов</i>	92
<i>VI</i> б о б. Ўзбекистон Республикаси олий вакиллик ҳокимият органи. <i>Р. Қаюмов</i>	100
<i>VII</i> б о б. Ўзбекистон Республикаси ижроия ҳокимиятининг олий идоралари <i>У. Чориёров</i>	112
<i>VIII</i> б о б. Ўзбекистон Республикасининг маҳаллий ҳокимият вакиллик органлари тизимининг ижтимоий-иқтисодий ва ташкилий-ҳудудий асоси. <i>С. А. Абдураззоқов</i>	127
<i>IX</i> б о б. Давлат ҳокимиятининг маҳаллий бошқарув ва ўзини ўзи бошқариш органлари. <i>А. Ваҳобов</i>	139
<i>X</i> б о б. Ўзбекистон Республикасида сайлов ўтказиш тартиби. <i>О. Т. Ҳусанов</i>	146
<i>XI</i> б о б. Ўзбекистон Республикаси Конституциявий назорат қўмитаси. <i>Ш. З. Уразаев</i>	156
<i>XII</i> б о б. Ўзбекистон Республикасининг суд ҳокимияти тизимида Хўжалик суди. <i>Р. А. Хачатуров</i>	167
<i>XIII</i> б о б. Ўзбекистон давлати — асосий иқтисодий ислохотчи. <i>А. Х. Саидов</i>	176
<i>XIV</i> б о б. Ўзбекистон Республикасининг давлат рамзлари. <i>Л. А. Қаримова</i>	185
<i>XV</i> б о б. Ўзбекистон Республикаси — халқаро ҳуқуқ субъекти. <i>Ф. Боқаева</i>	191
<i>XVI</i> б о б. Иттифоқдан — мустақил давлатлар ҳамдўстлигига. <i>Л. М. Бурхонова</i>	203
<i>XVII</i> б о б. Мустақил давлатлар ҳамдўстлиги аъзоларининг ҳуқуқий статуси. <i>М. М. Файзиев</i>	210

Научно-популярное издание

На узбекском языке

**РЕСПУБЛИКА УЗБЕКИСТАН —
НЕЗАВИСИМОЕ ГОСУДАРСТВО**

Муҳаррир *Х. Мансуров*
Расом *А. Бахромо*
Техник муҳаррир *А. Раҳимов*

Босмахонага 26.05.94 й. да берилди. Босишга 23.11.94 да рухсат этилди. Қоғоз бичими $84 \times 108^{1/32}$. Босма табағи 7,25 л. Шартли босма табағи 12,06 л. Нашриёт ҳисобот табағи 15,4. Адади 10 000. нусха. 4411-буюртма, Нархи шартнома асосида.

Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги «Адолат» нашриёти. 700047, Тошкент, Сайилгоҳ кўчаси, 5-уй.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг 1-босма-хонасида босилди. 700002, Тошкент, Сағбон кўчаси, 1-берк кўча, 2-уй.

24-70

428

9